

# Mesta stradanja i antifašističke borbe u Beogradu 1941–44.

**Priručnik za čitanje grada**

uredili Rena Rädle i Milovan Pisarri

Mesta stradanja i antifašističke borbe u Beogradu 1941–44. Priručnik za čitanje grada

# **Mesta stradanja i antifašističke borbe u Beogradu 1941–44.**

Priručnik za čitanje grada

## Impresum

Publikacija: Mesta stradanja i antifašističke borbe u Beogradu 1941-44. Priručnik za čitanje grada

Izdavač: Milan Radanović, Juriya Gagarina 109, Beograd

Uredništvo: Milovan Pissari (Pisari), Rena Rädle (Redle)

Autori: Olga Manojlović Pintar, Milan Radanović, Milovan Pissari, Nenad

Lajbenšperger, Enzo (Enco) Traverso

Autori tekstova u apendiks: Ilija Malović, Nataša Lambić, Petar Atanacković

Prevod: Milena Popović

Lektura i korektura: Aleksa Golijanin

Grafičko oblikovanje: mkart

Štampa: Pekograf, Beograd

Tiraž: 700

Svi tekstovi su objavljeni pod licencom Autorstvo-Nekomercijalno 3.0 Srbija (CC BY-NC 3.0 RS)

Dozvoljeno je:

- deliti, umnožavati, distribuirati i javno saopštavati delo
- remiksovati i preraditi delo

Pod sledećim uslovima:

- Autorstvo: Morate da navedete ime izvornog autora na način koji je određen od strane izvornog autora ili davaoca licence (ali ne tako što ćete sugerisati da vas podržava ili odobrava vaše korišćenje dela).

- Nekomercijalno: Ne možete da koristite delo u komercijalne svrhe.

Bez uticaja na:

- Odricanje: Od svakog ugovornog uslova može da se odstupa, ako dobijete dozvolu nosioca autorskog prava.

- Javni domen: Ako je delo, u celini ili delimično, u javnom domenu, po merodavnom pravu, licenca ne može da promeni status tog dela.

- Ostala prava:

Licenca ne utiče na sledeća prava:

- Prava nastala iz zakonskih ograničenja autorskog prava;

- Moralna prava autora;

- Prava lica povezanih s delom ili s korišćenjem dela, kao što su, pravo na lični život i lični zapis ili pravo na privatnost.

## Napomena

Prilikom svakog korišćenja ili distribuiranja dela, morate jasno da predočite drugima ugovorne uslove pod kojima je delo licencirano. Najbolji način je link prema ovoj internet strani:

<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/3.0/rs/>

Publikacija je realizovana uz podršku Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe a producirana je od strane Fonda B92 u okviru projekta „Poseta Starom sajmištu – Staze“.

**[www.starosajmiste.info](http://www.starosajmiste.info)**



Skraćenice	<b>300</b>
Indeks mesta	<b>302</b>
Indeks ulica	<b>304</b>
Indeks fotografija	<b>306</b>
Biografije	<b>308</b>

## **Predgovor 6**

### **Umesto uvoda**

*Enco Traverso* - Istorija i sećanje: antinomski par? **10**

*Nenad Lajbenšperger, Olga Manojlović Pintar,*

*Milovan Pisari, Milan Radanović*

## **Mesta stradanja i antifašističke borbe u Beogradu 1941-44.**

### **Prvi krug terora**

Uspostavljanje fašističkih zakona i institucija **34**

Sedišta i zatvori okupacione uprave i kvislinškog aparata:

*Stari Grad – Palilula* **38**

Progon Jevreja: *Palilula – Dorćol* **84**

### **Antifašistički otpor**

Širenje ustanka **104**

Otpor u Beogradu: *Vračar* **105**

### **Drugi krug terora**

Logori **134**

Banjički logor i Topovske šupe: *Banjica – Voždovac* **135**

Logor na Sajmištu: *Staro sajmište – Ušće* **176**

### **Treći krug terora**

Mere odmazde **209**

Stratišta: *Okolina Beograda* **212**

### **Oslobođenje Beograda**

Kontinuitet borbe **230**

Borbe u centru: *Palilula – Stari Grad* **232**

### **Apendix:**

*Petar Atanacković, Nataša Lambić, Ilija Malović*

Osnovne odrednice o fašizmu i antifašizmu **264**

## Predgovor

Svrha ove publikacije je da bude oruđe u rukama svih onih koji nisu ravnodušni prema događajima u Beogradu tokom fašističke okupacije 1941–1944. godine i koji žele da se angažuju protiv zaboravljanja, ćutanja i falsifikovanja tog mračnog perioda istorije. U uverenju da se žrtve zločina rasističkog genocida, počinjenog od strane fašista i njihovih pomagača, ne smeju zaboraviti, cilj nam je da razvijemo savremenu praksu sećanja, koja se ne ograničava na službene komemoracije, i koja bi mogla biti dostupna i važna mlađim generacijama.

Zbog ponovnog uspona fašističkih pokreta i stranaka širom Evrope, sve više se ukazuje potreba za analizom i uvidom u društveno-ekonomske uslove fašizacije društva, te ideologiju i mehanizme fašističke politike. Usled diskreditacije komunističkog pokreta od strane vladajuće klase kapitalističkih država, nakon nestanka državnih socijalizama u Evropi, na površinu je isplivala politička rehabilitacija profašističkih snaga, koja izokreće istorijske činjenice o antifašističkom otporu. Stoga je vrlo važno da u svetlu tih savremenih dešavanja, podstaknemo sećanje na ogorčenu borbu mladih i radnika Beograda organizovanih u antifašističkom otporu. Oni su svoju borbu izneli pod nezamislivo teškim okolnostima, u okupiranom gradu i zemlji, održali su je i vodili sve do oslobođenja od strane Narodno-oslobodilačke vojske i Crvene armije.

Nema sumnje da je na ovu temu već napisano mnogo značajnih studija, bez kojih ova knjiga ne bi ni mogla postojati; njih preporučujemo na odgovarajućim mestima u našoj publikaciji. Posebnost ove publikacije leži u transpoziciji istorijske građe u formu istorijskog vodiča kroz prostor jednog grada. Za nastanak ove istoriografske metodologije zaslužna je sama praksa. Autorke i autori ove publikacije su se proteklih nekoliko godina u okviru inicijative „Poseta Starom sajmištu – starosajmiste.info“ intenzivno suočili s kontroverznim odnosima koje ovo društvo ima prema istoriji koncentracionog logora Sajmište i ideologiji fašizma. Kao sastavni deo proizašlih aktivnosti, organizovane su javne posete mestima terora i antifašističke borbe u Beogradu i okolini. To iskustvo i tada proizvedeni materijali poslužili su kao osnova za razvoj ove publikacije.

Publikacija je podeljena u tri celine: teorijski uvod u opšte probleme historiografije; praktični deo, koji se sastoji od tematskih organizovanih tura kroz izabrane delove grada Beograda; i sveobuhvatni pojmovnik o fašističkoj ideologiji, antifašizmu i pravnim merama protiv zločinaca. Publikaciju otvara prilog Enca Traversa (Enzo Traverso), koji donosi promišljanja o odnosu između ličnog sećanja i historiografije, kao i o javnoj upotrebi i politici istorije. Tekst je, uz ljubazno dopuštenje autora, preuzet iz knjige *Il passato: istruzioni per l'uso. Storia, memoria, politica*, i preveden sa italijanskog na srpski jezik.

Vodič kroz grad, sa prostorno-tematski uokvirenim turama i tekstovima Milana Radanovića, Olge Manojlović Pintar, Milovana Pisarija (Milovan Pisarri) i Nenada Lajbenšpergera, čini glavni deo priručnika. Taj deo je podeljen u Tri kruga terora i Dve linije otpora. Zatvori i institucije okupacione uprave u centru grada formiraju prvi krug terora. Tura Stari Grad-Palilula vodi do zatvora Gestapoa, specijalne policije i sedišta raznih fašističkih organizacija, i objašnjava mehanizme aparata fašističkog terora i njegovu propagandu. Tura Palilula-Dorćol daje uvid u život Jevreja pod antijevrejskim zakonima. Drugi krug terora formiraju logori na periferiji tadašnjeg Beograda: Banjički logor, Topovske šupe i logor Sajmište. To poglavlje se uglavnom bavi Holokaustom, genocidom nad Romima i represijom nad antifašističkim borcima. Treći krug terora formira se od mesta egzekucija i masovnih streljanja izvan grada, kao što su Jajinci i Jabuka.

Drugo poglavlje se odnosi na antifašističku borbu u okupiranom gradu. Jedna staza vodi na Vračar, a druga prema lokacijama borbe za oslobođenje u centru Beograda, sve do Groblja oslobodilaca Beograda. Treba naglasiti da je u izboru lokacija važnu ulogu imao kriterijum prostorne blizine i povezanosti. Zato smo se, osim u slučaju mesta za streljanja nadomak Pančeva i sela Jabuka, ograničili na teritoriju Beograda, tako da, nažalost, sigurno jednako važna istorija Zemuna nije ušla u ovo izdanje.

Za svako mesto terora ili otpora dat je uvodni tekst, koji sadrži osnovne informacije. U prilogima se nalazi veći broj istorijskih dokumenata, pisama, priča i biografija ljudi koji su stradali i borili se na određenom mestu. Neki od tih dokumenata su objavljeni prvi put, kao, na primer, svedočanstva o stradanju Roma iz Marinkove Bare i Jatagan Male.

Apendix sadrži pojmovnik, to jest, pregled osnovnih pojmova u vezi s fašizmom i antifašizmom, koji su sastavili Petar Atanacko-



vić, Ilija Malović i Nataša Lambić. Na samom kraju publikacije se nalazi registar ulica i mesta.

Kako se može čitati ova publikacija? Iako je podeljena po lokacijama, ova knjiga se može čitati hronološki, od početka prema kraju, kao klasična istorijska studija. Ali, još bolje se može iskoristiti kao vodič i, zavisno od interesovanja, kao predlog za obilazak opisanih mesta. Ova publikacija je pre svega zamišljena kao vodič za stručnjake, nastavnike, istoričare, aktiviste i sve one koje žele da organizuju posete mestima koja svedoče o otporu i fašističkim zločinima u Beogradu. Predstavljeni materijali i predložene ture mogu im poslužiti kao orijentiri i građa za pripremu i osmišljavanje sopstvenih obilazaka.

Zahvaljujemo se svima koji su nam dali stručne savete i podršku, izašli u susret i pomogli u prikupljanju informacija, istorijskih dokumenta i fotografija. Zahvaljujemo se Dragošu Petroviću i Zorici Nataj iz Arhiva Jugoslavije, Slobodanu Mandiću i Isidori Stojanović iz Istorijskog arhiva grada Beograda, Biljani Stanić iz Muzeja grada Beograda, Vojislavi Radovanović i Branki Džidić iz Jevrejskog istorijskog muzeja, Veselinki Kastratović i Radovanu Cukiću iz Muzeja istorije Jugoslavije, Milanu Koljaninu, Oliveri Milosavljević, Snežani Vicić, Draženu Viciću, Vesni Maslačak, Beati Niman, Mariji Vasiljević i Stanki Živanović.

*Rena Rädle i Milovan Pissarri*



Enco Traverso

## Istorija i sećanje: antinomski par?

### Prisećanje

Istorija i sećanje nastaju iz iste težnje i imaju isti cilj: elaboraciju prošlosti. Međutim, između njih postoji hijerarhija. Sećanje, kako bi rekao Pol Riker (Paul Ricœur), predstavlja neku vrstu *matri-ce*<sup>1</sup>. Istorija je naracija, pisanje o prošlosti u skladu s metodom i pravilima zanata, umetnosti i, rečeno između mnogo navodnika, „nauke“; to je pisanje o prošlosti koje nastoji da odgovori na pitanja koja postavlja sećanje. Istorija, dakle, nastaje iz sećanja, ali se potom osamostaljuje, distancirajući se u odnosu na prošlost, na koju gleda, kako kaže Oukšot (Oakeshott), kao na „prošlost u sebi“.<sup>2</sup> Istorija je na kraju sećanje pretvorila u jedno od svojih polja istraživanja (savremena istorija je dokaz za to). Istorija XX veka, koja se naziva i „istorijom sadašnjeg vremena“, analizira svedočanstva aktera prošlosti i uključuje oralnost među svoje izvore dajući joj isti značaj koji imaju arhivski izvori i ostali materijalni i pisani dokumenti. Istorija, dakle, nastaje iz sećanja i predstavlja jednu njegovu dimenziju. Potom ga, zauzimajući autorefleksivnu poziciju, pretvara u jedan od svojih predmeta.

Prust (Marcel Proust) je i dalje obavezni orijentir u svakom razmišljanju o prošlosti. U komentarima dela *U potrazi za izgubljenim vremenom*, Valter Benjamin (Walter Benjamin) ističe činjenicu da francuski romanopisac „nije opisao život onakvim kakav je bio, već onakvim kakvog ga se seća onaj ko ga je proživio“. Nastavlja potom svoje izlaganje upoređujući Prustovo „nevoljno sećanje“ – koje opisuje kao „delovanje spontanog prisećanja“ (*Eingedenken*), u kojem je sećanje omot, a zaborav sadržaj – s „Penelopinim poslom“, gde „dan uništi ono što je stvorila noć“. Svakoga jutra, po buđenju, „u ruci jedva držimo tek po koju resu ćilima proživljenog postojanja, onakvog kakvog ga je u nama istkao zaborav“.<sup>3</sup>

Budući da crpi materijal iz proživljenog iskustva, sećanje je pretežno subjektivno, ostaje vezano za događaje kojima smo prisustvovali, čiji smo svedoci ili protagonisti bili, kao i za utiske koje su oni ostavili u našem umu. Sećanje je kvalitativno, jedinstveno, ne obazire se na poređenje, kontekstualizaciju, uopštavanje. Ne treba

da pruži dokaze osobi koja se seća. Prošlost ispričana od strane svedoka – osim ako on svesno ne laže – za njega će uvek predstavljati istinu, to jest jedan deo prošlosti koja je u njemu skladištena. Zbog svog subjektivnog karaktera, sećanje nikada nije stalno; preliči na otvoreno gradilište, u stanju je neprekidne transformacije. Osim toga, prema Benjaminovoj metafori, „Penelopino platno“ se svakodnevno preobražava usled zaborava, koji neprekidno vreba, da bi se ponovo pojavilo kasnije, katkad mnogo kasnije, istkano u različitom obliku u odnosu na prethodno sećanje. Međutim, nije samo vreme ono što nagriza i slabi sećanje. Sećanje je i konstrukcija: uvek je prožeto naknadno stečenim znanjima, razmišljanjima koja prate događaje, kao i drugim iskustvima koja „poklapaju“ prvo iskustvo, menjajući sećanje na njega. Tipičan primer jesu ljudi koji su preživeli nacističke logore. Boravak u Aušvicu ispričan od strane nekog logoraša, Jevrejina i komuniste, često je različit pre njegovog raskida s partijom i u kasnijem periodu. Ranije, tokom pedesetih i šezdesetih godina, na videlo bi izlazio prvenstveno njegov politički identitet, činjenica da je u logor poslat kao antifašista; kasnije, od osamdesetih godina nadalje, on bi se predstavljao kao jevrejski logoraš, svedok uništenja evropskih Jevreja, koji je bio progonjen upravo zato što je Jevrein. Očigledno je da bi bilo apsurdno pokušati utvrditi koje je od ova dva svedočanstva, koje ista osoba daje u dva različita trenutka svoga života, istinito, a koje je lažno. Oba su tačna i autentična, ali svako od njih osvetljava jedan deo istine prožete senzibilitetom, kulturom i, moglo bi se dodati, ponekad ideološkim, identitetskim predstavama o sadašnjosti. Ukratko, sećanje, bilo ono individualno ili kolektivno, uvek predstavlja viđenje prošlosti kroz prizmu sadašnjosti. U tom smislu, Benjamin je definisao Prustov postupak kao „prezentifikaciju“ (*Vergegenwärtigung*).<sup>4</sup> Bilo bi iluzorno smatrati „ono što je bilo“ (*das Gewesene*) nekom vrstom „nepomične tačke“, kojoj bismo se mogli približiti preko aposteriorne mentalne rekonstrukcije. „Ono što je bilo“ u velikoj je meri oblikovano sadašnjošću jer upravo sećanje „određuje“ događaje: prema Benjaminu, reč je o „kopernikanskom obrtu u viđenju istorije“.<sup>5</sup> Ovakav stav biva potvrđen u njegovim „teorijskim razmišljanjima“ u delu *Passagen-Werk*, u kojem razmatra „ukrštanje (*Telescopage*) prošlosti sa sadašnjošću“, i pri tom dodaje „da upravo sadašnjost polarizuje događaje (*das Geschehen*) deleći ih na prethodnu i potonju istoriju“. Istorija, nastavlja Benjamin, „nije samo nauka, već je, ništa manje od toga, i jedan vid sećanja (*Eingedenken*)“.<sup>6</sup> U istom duhu, Fransoa Artog

(François Hartog) nedavno je skovao pojam „prezentizam“, kako bi opisao situaciju u kojoj je „sadašnjost postala horizont“. To je sadašnjost koja, „bez budućnosti i bez prošlosti“, shodno svojim potrebama neprekidno stvara i jedno i drugo. <sup>7</sup>

Istorija, koja u suštini nije ništa drugo nego deo sećanja, podseća Riker, uvek se piše u sadašnjosti. Da bi postojala kao polje znanja, ona ipak mora steći autonomiju u odnosu na sećanje, ali ne tako što će ga odbaciti, već tako što će ga držati na distanci. „Kratak spoj“ između istorije i sećanja može imati pogubne posledice po rad istoričara.

Važan primer ovog fenomena predstavlja rasprava koja se poslednjih godina vodi oko pitanja „jedinstvenosti“ genocida nad Jevrejima. <sup>8</sup> Upliv ovog spornog pitanja u delokrug istoričara nužno zavisi od tokova jevrejskog i evropskog sećanja, od činjenice da se to pitanje našlo u središtu javne sfere, kao i od njegove interakcije s tradicionalnim praksama istraživanja, koje su se morale suočiti s autobiografijama i audiovizuelnim arhivima u kojima su prikupljena svedočanstva ljudi koji su preživeli nacističke logore. Iako se ovakva „kontaminacija“ istoriografije sećanjem pokazala izuzetno plodnom, ne treba zaboraviti jednu metodološku konstataciju, koja je koliko banalna toliko i suštinska: sećanje istoriju čini jedinstvenom, budući da predstavlja način rekonstrukcije prošlosti koji je duboko subjektivan i selektivan, koji često ne poštuje hronološke podele, i kojeg ne zanimaju rekonstrukcija celine i sveukupna racionalizacija. Sećanje karakteriše percepcija prošlosti koja je neizbežno veoma jedinstvena. Tamo gde istoričar vidi samo jednu fazu nekog procesa, aspekt neke složene i promenljive situacije, svedok može videti najvažniji događaj, stvar koja je preokrenula nečiji život. Istoričar može da dešifruje, analizira i objasni sačuvane fotografije iz logora Aušvic: zna da su oni koji izlaze iz voza deportovani Jevreji, da je čovek u uniformi koji ih posmatra oficir esesovac koji će učestvovati u njihovom razvrstavanju, kao i da veliki broj osoba na tim fotografijama ima pred sobom još samo nekoliko sati života. Nekom svedoku će pak iste ove fotografije reći mnogo više. Podsetiće ga na ono što je osećao, na zvuke, glasove, mirise, strah i osećaj izgubljenosti koji su ga pratili po dolasku u logor, na dugi i naporni put u strašnim uslovima; verovatno će u mislima opet videti dim iz krematorijuma, drugim rečima, obužeće ga slike i sećanja koji su u potpunosti jedinstveni i nedostupni istoričaru, osim ako mu sve to nije ispričano *a posteriori*,

što bi u njemu izazvalo empatiju koja se ipak ne može uporediti s empatijom koju svedok događaja iznova oseća gledajući sliku. U očima istoričara, logoraš (*Häftling*) na fotografiji predstavlja anonimnu žrtvu. Međutim, za rođaka, prijatelja, drugog logoraša, ta ista fotografija budi sećanje na jedan potpuno jedinstven svet. Za nekoga ko sve to posmatra sa strane ova fotografija pak predstavlja samo – kako bi rekao Zigfrid Krakauer (Siegfrid Kracauer) – stanje „neslobode“.<sup>9</sup> Skup ovakvih uspomena kreira deo jevrejskog sećanja. To sećanje istoričar ne može ignorisati, mora ga poštovati, analizirati i razumeti, ali se njemu ne sme potčiniti. On nema pravo da jedinstvenost ovog sećanja pretvori u normativnu prizmu za pisanje istorije. Njegov se zadatak pak sastoji od toga da jedinstvenost proživljenog iskustva upiše u sveobuhvatni istorijski kontekst, pokušavajući da objasni uzroke, okolnosti, strukturu, opštu dinamiku tog iskustva. To znači učiti iz sećanja, ali i podvrgnuti ga objektivnoj, empirijskoj proverbi na osnovu dokumenata i činjenica, razrešavajući, ako je potrebno, protivrečnosti i izbegavajući zamke koje to sećanje postavlja. Ovo može pomoći sećanju da postane preciznije, da dobije jasnije okvire, da postane zahtevnije, ali i da rasvetli ono što se ne može svesti na činjenične elemente.<sup>10</sup> Ukoliko postoji *apsolutna* jedinstvenost sećanja, jedinstvenost istorije uvek će biti *relativna*.<sup>11</sup> Za nekog poljskog Jevrejina, Aušvic predstavlja nešto zastrašujuće posebno: nestanak ljudskog, društvenog i kulturnog univerzuma u kojem je rođen. Istoričar koji to ne uspe da shvati nikad neće moći da napiše dobru knjigu o Holokaustu, ali rezultat njegovog rada ne bi bio mnogo bolji ni kad bi izvukao zaključak – kako to, na primer, čini američki istoričar Stiven Kac (Steven Katz) – da je genocid nad Jevrejima jedinstven u istoriji.<sup>12</sup> Prema Eriku Dž. Hobsbomu (Eric J. Hobsbawm), istoričar ne sme izbeći obavezu univerzalizma: „Istorija napisana samo za Jevreje (ili za Afroamerikance, Grke, žene, proletere, homoseksualce, itd.) ne može biti dobra istorija iako može utešiti one koji je pišu“.<sup>13</sup> Istoričarima koji koriste usmene izvore često je jako teško da pronađu ispravnu ravnotežu između empatije i distance, između priznavanja jedinstvenosti proživljenog iskustva i njegovog stavljanja u opšti okvir.

## Razdvajanje pojmova

Istorija i sećanje čine antinomski par naročito počev od prvih decenija 20. veka, kad su paradigme klasičnog historicizma zapale u krizu i istovremeno ponovo dovedene u pitanje u filozofiji (Bergson), u psihoanalizi (Freud) i u sociologiji (Halbwachs). Do tog trenutka, sećanje je smatrano subjektivnim supstratom istorije. Za Hegela, istorija (*Geschichte*) poseduje dve komplementarne dimenzije, objektivnu i subjektivnu: s jedne strane stoje događaji (*res gestae*), a s druge priča o njima (*historia rerum gestarum*); drugim rečima, „ono što se dogodilo“ (das Geschehene) i „istorijska naracija“ o tome (*Geschichtserzählung*).<sup>14</sup> Sećanje prati odvijanje istorije poput sluškinje zaštitnice jer predstavlja njenu „unutrašnju osnovu“ (*Inhalt*), dok i sećanje i istorija pronalaze svoje ispunjenje u Državi, čiju suštinsku racionalnost pisana istorija („proza Istorije“<sup>15</sup>) odražava poput ogledala. Kontrolu koju Država sprovodi nad prošlošću Hegel predstavlja u alegorijskoj formi sukoba između Hronosa, boga vremena, i Zeusa, boga politike. Hronos ubija svoju decu. Guta sve ono što nađe na svom putu, ne ostavljajući tragove za sobom. Međutim, budući da je Zeus tvorac Države, koja je u stanju da u istoriju pretvori sve ono što je Mnemozina, boginja sećanja, uspeva da sakupi posle razarajućeg prolaska vremena, on uspeva da nadjača Hronosa. U *Fenomenologiji duha* sećanje definiše istoričnost Duha (*Geist*), koji se ispoljava istovremeno kao „pamćenje“ (*Erinnerung*) i kao „pokret interiorizacije“ (*Er-Innerung*), dok Država predstavlja njegov spoljašnji izraz.<sup>16</sup> Po Hegelu, samo narodi koji imaju Državu, dakle, samo narodi koji su sebi obezbedili pisanu istoriju, poseduju sećanje. Ostali narodi – „narodi bez istorije“, to jest, vanevropski svet koji nema državnu prošlost i pripovest o njoj kodifikovanu pisanom formom – ne mogu da prevaziđu stadijum primitivnog sećanja, sačinjenog od „slika“ i nesposobnog da se pretvori u istorijsku svest.<sup>17</sup> Iz toga proizlazi dvostruko viđenje istorije kao prerogativa Zapada i kao sredstva dominacije. Ne samo da istorija pripada isključivo Evropi, nego ne može ni postojati osim kao apologetska priča o moći,<sup>18</sup> to jest, kao ono što je Benjamin nazvao historicističkom empatijom prema pobednicima.<sup>19</sup>

Kriza historicizma, dovođenje u pitanje evrocentrične paradigme u epohi dekolonizacije, a potom i pojava potčinjenih klasa kao političkih subjekata, ipak su odvojili istoriju od sećanja. Istorija se demokratizovala rušeći granice Zapada i monopol vladajućih

elita; sećanje se emancipovalo i prekinulo podanički odnos prema pisanoj formi. Odnos između istorije i sećanja preinačen je u odnos dinamičke tenzije. Ova tranzicija nije bila ni linearna ni brza i, na izvestan način, još uvek nije okončana. U poslednjih tridesetak godina, istoričari su proširili prostor iz kojeg crpe svoje izvore, ali i dalje daju prednost arhivima, koji ostaju skladište tragova prošlosti koje čuva Država. Nije proteklo mnogo vremena otkako su „potčinjeni“ priznati kao istorijski subjekti i postali predmet izučavanja, a još je novijeg datuma pokušaj da se sasluša njihov glas. Godine 1963, François Furet (François Furet) je mislio da će moći da uključi niže klase u istoriju isključivo s kvantitativnog stanovišta, uzimajući ih u obzir kao „brojeve i bezimene elemente, izgubljene u demografskim i sociološkim izučavanjima“, to jest, kao entitete koji su osuđeni da ostanu „bez glasa“.20 U suštini, za ovog velikog Tokvilovog (Tocqueville) poštovaoca, klase radnika uvek su bile „narod bez istorije“. Promena se odigrala tokom šezdesetih godina. Prvo veliko delo iz oblasti društvene istorije potčinjenih klasa, Stvaranje engleske radničke klase, Edvarda P. Tompsona (*The Making of the English Working Class*, Edward P. Thompson), izašlo je upravo 1963. godine, delo *Istorija ludila u doba klasicizma* Mišela Fukoa 1964. godine (*L'Histoire de la folie à l'âge classique*, Michel Foucault), dok se knjiga *Sir i crvi* Karla Ginzburga, koja predstavlja početak mikroistorije, jer rekonstruiše univerzum jednog mlinara u Furlaniji u 16. veku, pojavila 1976. godine (*Il formaggio e I vermi*, Carlo Ginzburg).21 Analogno prethodno rečenom, žene, za historiografiju, imaju istoriju tek nekih tridesetak godina.22 U prethodnom su periodu iz nje bile isključene, po istom osnovu kao Hegelovi „narodi bez istorije“. Studije poznate pod nazivom *Subaltern Studies* nastale su u Indiji početkom osamdesetih godina. Njihov cilj je da se ponovo napiše istorija, ali ne kao „delo Engleske u Indiji“, ni kao delo indijskih elita nastalih pod kolonijalnom vlašću, već kao istorija „potčinjenih“, istorija naroda čiji „tihi glas“ (*small voice*) treba saslušati. To je glas koji nam „proza o kontraustanku“, koja se čuva u državnim arhivima, ne može vratiti, upravo iz razloga što se njen zadatak sastoji od toga da taj glas uguši.23 Upravo se u kontekstu širenja istorijskih izvora i ponovnog dovođenja u pitanje tradicionalne istorijske hijerarhije, sećanje pojavljuje kao novi prostor za pisanje o prošlosti.



Prvi koji je kodifikovao dihotomiju između emocionalnih fluktuacija sećanja i geometrijskih konstrukcija istorijske naracije bio je Moris Albvaks (Maurice Halbwachs), u svom, sad već klasičnom, delu o kolektivnom sećanju. On je uočio kontradiktorni karakter izraza „istorijsko sećanje“, koji spaja dva, po njemu, antinomska termina. Za Albvaks, istorija počinje tamo gde se završava tradicija i „razgrađuje društveno sećanje“,<sup>24</sup> jer bi u protivnom između njih postojao neizbežni kontinuitet. Istorija podrazumeva pogled spolja na događaje iz prošlosti, dok sećanje aktera implicira bliski odnos s ispričanim dešavanjima. Sećanje služi da ovekoveči prošlost u sadašnjosti, dok istorija smešta prošlost u vremenski poredak koji je zatvoren, uređen i organizovan na osnovu racionalnih postupaka koji su sušta suprotnost subjektivnosti i osećanjima koji karakterišu proživljeno iskustvo. Sećanje prožima različite epohe, dok ih istorija razdvaja. Na kraju, Albvaks suprotstavlja raznolikost sećanja, koje je vezano i za pojedince i za grupe koji ga prenose i razrađuju unutar datih društvenih okvira,<sup>25</sup> unitarnom karakteru istorije, koja se javlja i kao nacionalna i kao univerzalna istorija, ali isključuje istovremeno postojanje različitih režima temporalnosti unutar iste naracije.<sup>26</sup> Ukratko, Albvaks suprotstavlja pozitivističku istoriju – naučno izučavanje prošlosti, bez interferencije sa sadašnjošću – subjektivnom sećanju zasnovanom na proživljenom iskustvu pojedinaca i grupa. Radikalizujući svoj ugao posmatranja, on poredi granicu koja razdvaja istoriju i sećanje s podelom koja suprotstavlja matematičko vreme Bergsonovom „proživljenom vremenu“.<sup>27</sup> Istorija ignoriše subjektivnu percepciju prošlosti dajući prednost konvencionalnoj, bezličnoj, racionalnoj i objektivnoj periodizaciji (stoga on kao primer istoriografskog dela navodi Drejovu (Dreys) *Chronologie universelle*, objavljenu u Parizu 1853. godine).<sup>28</sup>

Ovoj dihotomiji ne tako davno ponovo je pribegao Josef Hajim Jerušalmi (Yosef Hayim Yerushalmi), koji se, u svojstvu istoričara, predstavlja kao *parvenu* usred jevrejskog sveta. U zajednici okovanoj religijom, slika prošlosti oblikovala se kroz vekove zahvaljujući ritualizovanom sećanju koje ustanovljava modalitet i ritam jevrejske temporalnosti odvojene od sveta koji je okružuje. Usled toga, jevrejska historiografija nastaje iz raskida s jevrejskim sećanjem, jedinom stvari koja je u prethodnom periodu Jevrejima obezbeđivala kontinuitet (u smislu identiteta i predstave o sebi) unutar jevrejskog sveta. Ovaj raskid obeležen je emancipacijom koja je pokrenula proces kulturne asimilacije usmerene prema

spoljašnjem svetu i izazvala, unutar zajednice, krah stare društvene organizacije usredsređene na sinagoge. Uključena u sekularizovani svet i prilagođena vremenskim podelama svetovne istorije, jevrejska historiografija – čiji je nastanak obeležilo osnivanje škole *Wissenschaft des Judentums* u Berlinu početkom 19. veka – nužno je morala, zbog svog načina istraživanja, izvora i ciljeva, da načini raskid s jevrejskim sećanjem.<sup>29</sup>

Antinomiji između istorije i sećanja ponovo je dao značaj francuski naučnik Pjer Nora (Pierre Nora), koji je zaslužan za obnavljanje historiografske rasprave o sećanju, početkom osamdesetih godina. On je usvojio Albvaxovu tezu iako je ponudio problematičnije viđenje postupaka pisanja istorije. Sećanje i istorija, objašnjava Nora, ni u kom slučaju nisu sinonimi, zato što su po svemu suprotstavljeni jedno drugome. Sećanje je „život“ i ta činjenica ga izlaže „dijalektici pamćenja i zaborava, nesvesnoj svojih naknadnih deformacija, osetljivoj na svaku upotrebu i svaku manipulaciju, podložnoj dugom skrivanju i iznenadnom oživljavanju“. A ovakva „veza koja se proživljava u večitoj sadašnjosti“ ne može se izjednačiti s istorijom, koja predstavlja prikaz prošlosti koji, ma koliko bio problematičan i nedovršen, nastoji da bude objektivn i retrospektivan, zasnovan na distanci. Sećanje je „afektivno i magično“, ono sakralizuje uspomene, dok je istorija laičko viđenje prošlosti, na osnovu kojeg se konstruiše kritički diskurs. Sećanje ima posebnu vokaciju, vezanu za subjektivnost pojedinaca i grupa, dok je vokacija istorije univerzalna. „Sećanje je apsolutno, dok istorija zna samo za relativno“. <sup>30</sup> Polazeći od ove konstatacije, Nora može da pojmi jedan jedini odnos između istorije i sećanja: odnos analize i rekonstrukcije sećanja u skladu s metodima društvenih nauka, kojima pripada istorija. U takvoj perspektivi, on je započeo jedan krajnje ambiciozan historiografski projekat: rekonstrukciju nacionalne istorije oko „mesta sećanja“: od teritorija do oblika reljefa, od simbola do spomenika, od gastronomije do institucija, od Jovanke Orleanke do Ajfelove kule.

Iako nisu pratioci isključivo sećanja, sakralizacija, mitizacija i zaborav su opasnosti koje neprekidno vrebaju i predstavljaju pretnju čak i za pisanje istorije, tako da je veliki deo moderne i savremene historiografije upao u tu zamku. Norin poduhvat se ne oglašuje o ovo pravilo, pridajući među mnogobrojnim „mestima sećanja“ vrlo skroman značaj kolonijalnoj prošlosti Francuske. Po Periju Andersonu (Perry Anderson), najstrožem među Norinim kritičarima, njegov izdavački poduhvat svodi francuske kolonijalne ratove,

od osvajanja Alžira do poraza u Indokini, na „prikazivanje egzotičnih sitnica koje su se mogle naći na Svetskoj izložbi 1931. godine. Kakvu vrednost imaju mesta sećanja ako zanemaruju Dijen Bijen Fu (Diên Biên Phủ, Vijetnam)?“.<sup>31</sup>

Istorija ne samo da ima praznina, kao što ih ima i sećanje, već može biti konstruisana i tako da pronađe razlog svog postojanja u brisanju drugih istorija, u negiranju drugih sećanja. Kako je naglasio Edvard Said (Edward Said), izraelska arheologija, koja za cilj ima da rasvetli hiljadugodišnje tragove jevrejske istorije Palestine (neki su u tome videli „nacionalnu arheoreligiju“), raskopala je tlo s istom žestinom s kojom su buldožeri uništili materijalne tragove arapske prošlosti u Palestini.<sup>32</sup> S druge strane, trebalo bi uzeti u obzir i uticaj istorije na samo sećanje, budući da ne postoji sećanje koje bi bilo doslovno, autentično i nekontaminirano: uspomene bivaju neprekidno iznova elaborirane posredstvom sećanja upisanog u javni prostor, podvrgnutog kolektivnom načinu razmišljanja i uslovljenog dominantnim naučnim paradigmatama u predstavljanju prošlosti. To je dovelo do pojave hibrida – neke autobiografije spadaju u ovu kategoriju – koji sećanju dopuštaju da revidira istoriju stavljajući u prvi plan njene nerasvetljene tačke i približna uopštavanja, dok istoriji dozvoljavaju da ispravi varke sećanja primoravajući je da se pretvori u autorefleksivnu analizu i kritički diskurs. Delo *Potonuli i spaseni* Prima Levija<sup>33</sup> artikuliše istoriju i sećanje kroz jednu novu vrstu naracije koja se ne da svrstati ni u jednu kategoriju, već se temelji na stalnom prelasku s istorije na sećanje i obrnuto. U svojoj autobiografiji, Pjer Vidal-Naquet (Pierre Vidal-Naquet) iznosi vlastita sećanja s preciznošću istoričara koji proverava svoje izvore i sećanje podvrgava obavezi davanja dokaza, iako ova autobiografija ima formu retrospektivnog izveštaja, često veoma kritički napisanog. Nije reč samo o njegovoj životnoj priči, kako navodi u pogovoru, već on u obzir uzima i prepisku između svojih roditelja, a delo se pre svega temelji na činjenici da je, kao istoričar, dobro poznao čitavu tu epohu. „Upravo zato se može reći“, piše autor, „da je u pitanju istorijsko delo, ali i delo koje govori o sećanju, to jest, istorijsko delo čiji sam ja istovremeno i autor i predmet“.<sup>34</sup> Ova dva primera očigledno ne karakteriše dihotomija koju su ustanovili Albvaks, Jerušalmi i Nora, zato što istovremeno pripadaju i istoriji i sećanju.

## Empatija

Opozicija između istorije i sećanja veoma je prisutna i u istoriografiji nacionalsocijalizma, kako je to jasno pokazala, sredinom osamdesetih godina, prepiska između dvojice velikih istoričara, Martina Brozata (Martin Broszat) i Saula Fridlendera (Saul Friedländer).<sup>35</sup> Iznoseći argumente u korist istorizacije nacizma koja bi mogla da prekine upornu težnju da se, iz moralnih razloga, „izoluje“ period između 1933. i 1945. godine, Brozat je predložio naučni metod koji je u stanju da se oslobodi „mitskog sećanja“ žrtava.<sup>36</sup> Sećanje ljudi koji su preživeli Holokaust svakako izaziva poštovanje, ali bi po njegovom mišljenju trebalo da ostane van izvora kojima se istoričari služe i da ne utiče na njihov rad. Pred radikalnim pozitivizmom takvog pristupa, postavlja se pitanje da li on možda u sebi krije deo proživljenog i afektivnog sećanja prisutnog u nemačkoj posleratnoj historiografiji, a naročito u historiografiji nacizma koju je razvila „generacija Hitlerove omladine“.<sup>37</sup> Nezavisno od mišljenja o rezultatima njegovog rada – koji su često vrlo značajni – nameće se jedna konstatacija: zajednička osobina radova velike većine nemačkih istoričara jeste upravo isključivanje žrtava nacizma iz polja njihovog istraživanja, da ne kažemo, iz njihovog epistemološkog okvira. Ta karakteristika se sačuvala i u delima istoričara nove generacije, koji su najčešće usredsređeni na analizu ubilačke nacističke mašinerije, ali su pri tom veoma retko zainteresovani za svedočanstva žrtava. U ovoj historiografiji žrtve uvek ostaju negde u pozadini, anonimne i bez glasa.<sup>38</sup> Na ovaj se problem može gledati i iz drugačije perspektive. Zar potiskivanje mračnog perioda nacizma u posleratnoj Nemačkoj – potiskivanje nacističkih zločina i pitanja odgovornosti – kao jedan od svojih efekata nije imalo činjenicu da su u neku vrstu tabua pretvorena bombardovanja koja su uništila nemačke gradove? Reč je o temi koja je donedavno bila zanemarena i u književnosti, i u kinematografiji, i u historiografiji. Upravo je to hipoteza koju je izneo Vinfrid Georg Zebald (Winfried Georg Sebald), po kojem odsustvo bilo kakve javne rasprave i književnih dela koji bi se bavili temom ove kolektivne traume zavisi od toga što

narod koji je u svojim logorima ubijao i do smrti mučio milione ljudskih bića nikako nije mogao da od pobedničkih sila traži da polažu računa o političko-vojnoj logici koja je nametnula uništenje nemačkih gradova.<sup>39</sup>

Dovođenje istorije i sećanja u radikalnu opoziciju predstavlja, dakle, opasnu i diskutabilnu operaciju. Dela koja su napisali Albvaks, Jerušalmi i Nora doprinela su rasvetljenju dubokih razlika koje postoje između istorije i sećanja, ali bi bilo pogrešno kad bi se na osnovu toga izveo zaključak o njihovoj nespojivosti ili potpunoj razdvojenosti. Njihova interakcija stvara polje tenzija unutar kojeg se piše istorija. Amos Funkenstein je verovatno u pravu kad kaže da se u tački u kojoj se sreću istorija i sećanje javlja treća instanca, koju naziva *istorijskom svešću*.<sup>40</sup>

Prepiska s Brozatom je za Saula Fridlendera bila polazište za plodno razmišljanje o okolnostima u kojima nastaje istorijsko delo. Istoričar ne piše zatvoren „u kuli od slonovače, zaštićen od buke spoljašnjeg sveta, niti živi u hladnoj prostoriji, daleko od ovozemaljskih strasti“. On je uslovljen društvenim, kulturnim i nacionalnim kontekstom, a ne može izbeći ni uticaj svojih ličnih sećanja i nasleđenog znanja, kojih se može osloboditi ne tako što će ih negirati, već tako što će se truditi da u odnosu na njih zauzme neophodnu, kritičku distancu. Iz ove perspektive, njegov zadatak se ne sastoji od toga da se odrekne sećanja, ličnog, individualnog i kolektivnog, već da ga posmatra s distance i da ga smesti u širi istorijski kontekst. U delatnosti istoričara postoji, dakle, transfer koji utiče na izbor predmeta istraživanja, pristup i odnos prema njemu, tako da je dobro da istoričar bude svestan te činjenice. Fridlender stoga definiše pisanje istorije, a za to mu je kao inspiracija poslužio jezik psihoanalize, kao čin „perlaboracije“ (on, naime, koristi pojam *working through*, koji predstavlja prevod nemačkog pojma *Durcharbeitung*). Hronološka distanca koja istoričara odvaja od predmeta njegovog istraživanja stvara neku vrstu štita, ali osećanja, koja se, često na nepredvidiv način i sasvim iznenada, pojave tokom njegovog rada, mogu samo da unište ovu vremensku dijafragmu.<sup>41</sup> Ova empatija vezana za individualno iskustvo samog istoričara ne proizvodi nužno samo negativne efekte. Ona se može pokazati i korisnom, ali samo pod uslovom da je istoričar svestan njenog prisustva i da ume da je „savlada“. <sup>42</sup>

Fridlenderovo delo predstavlja dobar primer „perlaboracije“. U knjizi *Nacistička Nemačka i Jevreji*, uključio je splet „pojedinačnih sudbina“ u sveobuhvatnu istorijsku naraciju o Nemačkoj u periodu koji je prethodio Drugom svetskom ratu. Bio je, dakle, u stanju da prevaziđe tradicionalnu podelu prisutnu u proučavanju nacizma: naime, s jedne strane, postojala su istraživanja, sprovedena uglavnom u arhivima, koja su bila usredsređena na ideologiju

i strukture režima, dok je, s druge strane, postojala rekonstrukcija prošlosti zasnovana isključivo na sećanju samih žrtava, bez obzira na to da li se to sećanje čuvalo u mnogobrojnim knjigama svedočanstava ili u vizuelnim i zvučnim arhivima. Fridlender je pokušao da objedini ove dve perspektive s ciljem da izvrši globalnu rekonstrukciju istorijskog procesa. Uključio je glasove žrtava u naraciju koja bi se u protivnom svela isključivo na analizu političkih i administrativnih odluka. **43**

Uprkos pozitivističkom stavu, i nemački istoričari iz generacije Hitlerove omladine, to jest, istoričari rođeni između 1925. i 1930. godine (Martin Broszat, Hans Mommsen, Andreas Hillgruber, Ernst Nolte, Hans-Ulrich Wehler, itd.), pokazuju težnju da uspostave neku vrstu empatičnog odnosa prema protagonistima prošlih događaja, pri čemu takav odnos podrazumeva lična sećanja. Istraživanja iz oblasti istorije svakodnevnog života tokom nacizma (*Alltagsgeschichte*) u najvećem broju slučajeva pružaju društvenu sliku unutar koje žrtve jednostavno nestaju.**44** Neka druga dela nisu uspela da izbegnu zamke apologetskog pripovedanja. Po Andreasu Hilgruberu (koji je 1945. godine bio mladi vojnik Vermahtha), kad opisuje poslednju godinu Drugog svetskog rata, istoričar

mora da se identifikuje sa sudbinom nemačkog naroda naistoku, kao i s očajničkim i skupim naporima nemačke vojske[...], čiji je cilj bio da ovu populaciju odbrani od osвете Crvene armije, kolektivnih silovanja, arbitrarnih egzekucija i nebrojenih deportacija, kao i da sačuva prohodnost kontinentalnih i pomorskih puteva koji su Nemcima s istočnih teritorija omogućavali da beže ka zapadu.**45**

Međutim, kako podseća Habermas, tokom poslednje ratne godine, žestoki otpor Vermahta bio je i neophodni uslov za nastavak deportacija u nacističke logore, u kojima su gasne komore i dalje radile.

Istoriografija se tradicionalno ne predstavlja u formi polifonične priče iz jednostavnog razloga što su iz nje isključene potčinjene klase, a rezultat toga je činjenica da se pripovedanje o prošlosti svodi na priču pobjednika. Upravo je to istoricizam koji je kritikovao Benjamin uočavajući da njegov metod leži u jednostranoj empatiji prema pobjednicima. **46** Istini za volju, ova „empatija“ – *Einführung* klasičnog istoricizma – nije uvek sinonim za apologiju.

Neki je odbacuju, kao, na primer, Ijan Keršo (Ian Kershaw) u Hitlerovoj biografiji, za koju kaže da predstavlja delo istoričara „strukturaliste“.47 Svoj izbor obrazlaže koliko odsustvom značaja Hitlerovog privatnog života, koji bi svaku empatiju sveo na prihvatanje njegovih političkih planova, toliko težnjom da napravi razliku između svoga dela i Hitlerove biografije koju je prethodno napisao Joakim Fest (Joachim Fest). Impresioniran Hitlerovom „demonskom veličinom“, Fest mu je na kraju, mada verovatno nije imao tu nameru, dodelio „značajno mesto u panteonu nemačkih heroja“.48 Drugi istoričari su zauzeli stav koji karakteriše kritička empatija – koja je pre izvor nemira nego izvor identifikacije (pre bi se moglo govoriti o „heteropatskom“ približavanju nego o empatiji) 49 – koja pomaže da se „shvati“ ponašanje protagonista istorije a da se pri tom za njih ne nalazi opravdanje. Upravo je takav napor učinila Hana Arent (Hannah Arendt) kako bi prodrila u mentalni svet SS-potpukovnika Adolfa Ajhmana (Adolf Eichmann), ali taj napor nisu razumeli niti su joj ga oprostili u vreme objavljivanja njenog eseja o „banalnosti zla“. 50 Iste vrste je i mikroistorijsko delo Kristofera Brauninga (Christopher Browning), koji je pokušao da shvati na koji način i kroz koje faze su „obični ljudi“, pripadnici 101. rezervnog bataljona nemačke policije u Poljskoj 1941. godine, uspeli da se pretvore u profesionalne masovne ubice.51

Lutanja jednosmerne empatije, lišene kritičke distance u odnosu na svoj predmet utoliko su češća ukoliko se polifonija protagonista gasi, gušeći interakciju između suprotstavljenih sećanja u javnom prostoru i dajući samo jednom glasu mogućnost da se čuje. Ako je u Alžiru nezavisnost brzo dovela do stvaranja zvanične istorije oslobodilačkog rata, zaborav u Francuskoj nije mogao večno trajati. Pre ili kasnije, morao je ustupiti mesto istoriji napisanoj na osnovu različitih sećanja. Sećanje vezano za kolonijalnu Francusku, za *pieds-noirs*, za *harkis*, za alžirske doseljenike i njihovu decu, kao i sećanje vezano za alžirski nacionalni pokret, čiji mnogobrojni predstavnici i danas žive u egzilu, ukrštaju se u sećanju na Alžirski rat, koje ne dozvoljava da se istorija piše na osnovu jednostrane empatije, empatije koja isključuje drugu stranu. Rekonstrukcija ovakve istorije nužno se vrši pod budnim i kritičkim okom mnoštva paralelnih sećanja koja postoje u javnoj sferi. Ova interakcija među sećanjima primorala je čak i zločince da izađu iz sveta tišine i iznesu svoju verziju prošlosti.52 Ukratko, kako bi to rekao Dejvid N. Majers (David N. Myers), istorija i sećanje stupaju u interakciju kao „fluktuirajuće kategorije unutar dinamičkog polja“.53

U Italiji je memorijalni aspekt istoriografije dosta drugačiji. Džordž L. Mos (George L. Mosse), jedan od najplodnijih istoričara koji se bavio fašizmom posle Drugog svetskog rata, nedugo pre smrti uputio je pohvalu svome kolegi Rencu de Feliću (Renzo De Felice), koji je poznat kao autor monumentalne Musolinijeve biografije. Po Mosu, najveća De Felićeova zasluga jeste upravo njegova empatija u odnosu na začetnika fašizma, odnosno to što je „pokušao da ga sagleda iznutra i da zamisli način na koji je sam Musolini shvatao svoje postupke“. <sup>54</sup> U svojoj autobiografiji Mos je ispričao da se u mladosti jednom prilikom našao vrlo blizu Musolinija. Bilo je to 1936. godine kada je s majkom boravio u Firenci. Savez između fašističke Italije i nacističke Nemačke bio je tek sklopljen i izazvao je izvesnu uznemirenost među nemačkim Jevrejima izbeglim u Italiju, koji su strahovali da će biti predati nacističkim vlastima (na kraju je i došlo do masovnog proterivanja Jevreja 1938. godine, kada su u Italiji doneti rasni zakoni). Mosova majka je zbog toga odlučila da Musoliniju piše i od njega zatraži zaštitu, podsećajući ga pri tom na finansijsku pomoć koju mu je pre dolaska na vlast obezbedio njen muž, moćni berlinski izdavač u periodu Vajmarske republike. Kratki telefonski razgovor koji je Musolini obavio s njegovom majkom ne bi li je umirio, po Mosu, navodno otkriva „kakav je bio Musolinijev karakter ili u najmanju ruku činjenicu da je osećao neku vrstu zahvalnosti“. <sup>55</sup> Za razliku od Mosa, De Feliće nije pričao anegdote o italijanskom diktatoru, već je pokušao da istraži Musolinijevu ličnost u više tomova njegove biografije, koja predstavlja obimno delo napisano sa empatijom koja je, kako su godine prolazile, sve više rasla. Nedugo pre svoje smrti De Feliće je objavio veoma kontroverzno delo pod naslovom *Crveno i crno*, u kojem daje svoje tumačenje poslednje faze Musolinijevog puta – njegove uloge u italijanskom građanskom ratu od 1943. do 1945. godine. Po njegovom mišljenju, „Musolini je, svidelo se to nekome ili ne, prihvatio Hitlerov projekat iz patriotskih razloga: bilo je to pravo 'polaganje žrtve' na oltar odbrane Italije“. <sup>56</sup> Ova teza poznata je i francuskim istoričarima; jedno vreme ju je zastupao Rober Aron (Robert Aron), koji je Višijev (Vichy) režim predstavljao kao „štit“ koji je zemlju branio od nesreća koje bi donela potpuna okupacija <sup>57</sup> (i tako doprineo da se izbegne sudbina koja je zadesila Poljsku). Istoričari koji su proučavali fašistički kolonijalizam obelodanili su postojanje dokumenata koje je De Feliće u svojim obimnim arhivskim istraživanjima ignorisao. Italijanski diktator u njima



pokazuje drugu stranu svog karaktera tako da ovi dokumenti doprinose da se u drugačijem svjetlu sagledaju i Musolinijev osećaj zahvalnosti i požrtvovanost. Musolini je 8. jula 1936. godine uputio telegrafsku poruku Rodolfu Gracijaniju (Rodolfo Graziani), jednom od vojnih oficira s najvećom odgovornošću tokom rata u Etiopiji, s direktivom kojom mu je dao ovlašćenje da „započne i sistematski vodi politiku terora i istrebljenja pobunjenika i njihovih saučesnika u narodu. Bez zakona desetostruke odmazde rana neće biti zalečena na vreme“.58 Dajući primer velike patriotske posvećenosti, Gracijani nije oklevao da upotrebi hemijsko oružje kako bi ugušio otpor Etiopljana, dok će mu Musolini, u znak zahvalnosti, priznati zasluge i imenovati ga, u jesen 1943. godine, ministrom odbrane Italijanske socijalne republike.

Upravo uvidom u mnogobrojne dokumente ove vrste neki italijanski istraživači uspjeli su da rekonstruišu istoriju fašističkog genocida u Etiopiji 1935–36. godine. Međutim, priznanje ovog genocida predstavlja isključivo historiografsko dostignuće, i to relativno novijeg datuma. To je ipak nešto što još uvek nije prodrlo u kolektivno sećanje Italijana. Sve u svemu, sećanje na rat u Etiopiji ostaje sećanje na jednu naivnu i nevinu avanturu, koju dobro opisuju reči čuvene pesme iz tog perioda *Maleno crno lice*, koja je prepuna kolonijalnih stereotipa. Niz istorijskih okolnosti (krize, ratovi i diktature prisutni u Etiopiji do dana današnjeg, kao i malobrojna etiopska emigracija u Italiji, zemlji koja nikada nije predstavljala mesto na kojem bi se mogla formirati afrička intelektualna i politička elita) onemogućio je da glas etiopskih žrtava nađe svoje mesto u italijanskom narativu o ovom genocidu. Uprkos svim naporima, historiografija nikada neće moći da popuni praznine osakaćenog sećanja. U najboljem slučaju, ona će postati, kao u Nemačkoj, istorija u kojoj ćemo imati „zločine bez žrtava“ ili potpuno anonimne žrtve bez identiteta i bez lica. Mi nismo čuli priču o tom ratu od saboraca Hailua Čebede (Hailu Chebede), jednog od predvodnika etiopskog pokreta otpora; poznate su nam samo fotografije na kojima italijanski vojnici pokazuju njegovu glavu kao trofej. 59 Treba se nadati da će postkolonijalne studije ubrzo uspeti da razbiju ovu neodrživu dijalektiku između istorije i sećanja.

U svom poslednjem delu *History. The Last Thing Before the Last*, Zigfrid Krakauer koristi dve metafore kako bi opisao istoričara. Prva, koja govori o lutajućem Jevrejinu, poziva se na pozitivističku

istoriografiju. Poput Funesa, heroja čuvene Borhesove (Borges) priče, Asuero (Assuero, Ahasver) koji je za sobom ostavio mnoge kontinente i epohe, ne može da zaboravi ništa i osuđen je da se neprekidno kreće pod bremenom uspomena, tog živog sećanja na prošlost, čiji je nesrećni čuvar. Izaziva sažaljenje, ne otelovljuje nikakvu mudrost, nikakvo sećanje koje bi predstavljalo vrlinu ili pouku, već samo homogenu i prazno hronološko vreme.<sup>60</sup> Druga metafora, koja govori o *prognaniku* – moglo bi se reći i o strancu, prema definiciji Geroga Zimela (Georg Simmel) – prikazuje istoričara kao figuru čija je karakteristika *ekstrateritorijalnost*. Kao što je prognanik razapet između dve zemlje, stare i nove domovine, tako je i istoričar razapet između prošlosti koju istražuje i sadašnjosti u kojoj živi. On, dakle, ima obavezu da zauzme *ekstrateritorijalnu poziciju*, koja predstavlja ravnotežu između prošlosti i sadašnjosti.<sup>61</sup> Kao što je prognanik uvek autsajder u zemlji koja ga prima, tako je i istoričar uljez u prošlosti. Međutim, kao što prognanik može da ostvari prisnost sa zemljom u kojoj boravi i ka njoj uputi kritički pogled, koji je istovremeno i pogled spolja i pogled iznutra, sačinjen i od pripadanja i od distance, tako i istoričar može – to nije pravilo, već mogućnost – temeljno poznavati neku prošlu epohu i rekonstruisati njene karakteristike na jasniji način nego što su to mogli savremenici, i to zahvaljujući svom retrospektivnom pogledu. Njegova veština leži u tome što na minimum svodi prepreke prouzrokovane distancom i maksimalno iskorišćava epistemološke prednosti koje iz toga proizlaze.

Budući da je ekstrateritorijalni „hodač preko granice“ (*Grenzgänger*), istoričar je dužnik sećanja, ali on i deluje na njega, budući da doprinosi njegovom formiranju i usmeravanju. Upravo zato što ne živi zatvoren „u kuli od slonovače“, već učestvuje u životu civilnog društva, on daje doprinos stvaranju istorijske svesti, a samim tim i *kolektivnog sećanja* (koje je mnogostruko i nužno konfliktno i prožima sva društvena tkiva). Drugim rečima, njegov rad doprinosi oblikovanju onoga što Habermas naziva „javnom upotrebom istorije“.<sup>62</sup> Reč je o konstataciji na kojoj ne treba insistirati: nemačke, italijanske i španske rasprave o fašističkoj prošlosti, francuske rasprave o Višiju i o kolonijalizmu, argentinske i čileanske rasprave o nasleđu vojnih diktatura, evropske i američke rasprave o robovlasništvu – ova lista nema kraja – daleko prevazilaze granice istorijskog istraživanja. Ulaze u javnu sferu i pozivaju se na sadašnjost.

Ovaj esej je nastao u okviru seminara organizovanog od strane institucije koja se bavi istraživanjem sudbina „nestalih“ za vreme argentinske vojne diktature, i čuvanjem sećanja na njih. Objavljen je u knjizi Enca Traversa, *Il passato: istruzioni per l'uso. Storia, memoria, politica*, (Ombre corte, Verona, 2006) pod naslovom *Storia e memoria: una coppia antinomica?*, (str.17-39), i, uz ljubazno dopuštenje autora, za potrebe ove publikacije preveden s italijanskog na srpski jezik.

## fusnote

- 1 Paul Ricœur, *La mémoire, l'histoire, l'oubli*, Seuil, Paris 2000, 106 (prevod na italijanski: *La memoria, la storia, l'oblio*. Preveli D. Iannotta, Raffaello Cortina, Milano 2003). Sličan stav je prethodno energično branio Patrick H. Hutton, *History as an Art of Memory*, University Press of New England, Hannover, N. H. 1993.
- 2 Michael Oakeshott, *Rationalism in Politics and Other Essays*, Meuthen, London 1962, 198.
- 3 Walter Benjamin, „Zum Bilde Prousts“, u Walter Benjamin, *Illuminationen. Ausgewählte Schriften*, Suhrkamp, Frankfurt 1977, 386.
- 4 Isto, 345 (u ital. prevodu, 37).
- 5 Walter Benjamin, *Das Passagen-Werk*, Suhrkamp, Frankfurt 1983, Bd. I, 490 (prevod na italijanski: *Parigi, capitale del XIX secolo*. Preveo E. Gianni, Einaudi, Torino 1986)
- 6 Isto, 588.
- 7 François Hartog, *Régimes d'historicité. Présentisme et expérience du temps*, Seuil, Paris 2003, 126.
- 8 Ovde ponovo iznosim razmišljanje koje sam već predočio u svom eseju „La singolarità di Auschwitz. Ipotesi, problemi e derive di un dibattito“, u: Marcello Flores (prir.), *Nazismo, fascismo, comunismo. Totalitarismi a confronto*, Bruno Mondadori, Milano 1998, 303–325.
- 9 Siegfried Kracauer, „Die Photographie“, u: Siegfried Kracauer, *Das Ornament der Masse. Essays*, Suhrkamp, Frankfurt 1977, 32 („La fotografia“, u: Siegfried Kracauer, *La fabbrica del disimpegno*, preveo na italijanski C. Groff, L'ancora del mediterraneo, Napoli 2002, 61–75); isti autor, *Theory of Film*, Oxford University Press, New York 1960, 14 (prevod na italijanski: *Film. Il ritorno alla realtà fisica*, Il Saggiatore, Milano 1962).

- 10 Videti Dominick LaCapra, „History and Memory. In the Shadow of the Holocaust”, u: Dominick LaCapra, *History and Memory after Auschwitz*, Cornell University Press, Ithaca 1998, 20.
- 11 Jean-Michel Chaumont, *Connaissance ou reconnaissance? Les enjeux du débat sur la singularité de la Shoah*, u: „Le Débat”, 82, 1994, 87.
- 12 Steven Katz, „The Uniqueness of the Holocaust: The Historical Dimension“, u: Alan S. Rosenbaum (prir.), *Is the Holocaust Unique? Perspectives on Comparative Genocide*, Westview Press, Boulder 1996, 19–38.
- 13 Eric J. Hobsbawm, „Identity History is not Enough”, u: isti autor, *On History*, Weidenfeld & Nicolson, London 1997, str. 277 („La storia dell’identità non basta”, u: isti autor, *De Historia*, preveli razni autori, Rizzoli, Milano 1997).
- 14 G. W. F. Hegel, *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, Suhrkamp, Frankfurt 1986, 83 (*Introduzione alle lezioni sulla filosofia della storia*, prevod na italijanski, La Nuova Italia, Firenze 1963).
- 15 Isto.
- 16 G. W. F. Hegel, „Phänomenologie des Geistes”, u: isti autor, *Gesammelte Werke*, vol. 9, Felix Meiner Verlag, Hamburg 1980, 433 (prevod na italijanski: *Fenomenologia dello spirito*, vol. 2, La Nuova Italia, Firenze 1973, 305). Videti i komentare koje je napisao Jacques d’Hondt, Hegel, *Philosophe de l’histoire vivante*, Puf, Paris 1987, 349–350.
- 17 V. Hegelova razmišljanja o Africi, koju on jednostavno isključuje iz svog istraživanja, budući da „ne predstavlja deo istorijskog sveta“ (es ist kein geschichtlicher Weltteil): G. W. F. Hegel, *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, cit., 129.
- 18 Up. Ranajit Guha, *History at the Limit of World-History*, Columbia University Press, New York 2002 (*La storia ai limiti della storia del mondo*, preveo na italijanski R. Stanga, Sansoni, Milano 2003, 60–63).
- 19 Walter Benjamin, „Über den Begriff der Geschichte”, u: *Illuminationen*, cit., 254 (ital. prev. „Tesi di filosofia della storia”, u: isti autor, Angelus Novus, cit., 78).
- 20 François Furet, *Pour une définition des classes inférieures à l’époque moderne*, u: „Annales ESC”, XVIII, 3, 1963, 459. Ovaj pasus je kritikovao Carlo Ginzburg, *Il formaggio e i vermi. Il cosmo di un mugnaio del ‘500*, Einaudi, Torino 1978, XIX.
- 21 Edward P. Thompson, *The Making of the English Working Class*, Vietor Gollancz, London 1963 (*Rivoluzione industriale e classe operaia in Inghilterra*, preveo na italijanski B. Maffi, Il Saggiatore, Milano 1969); Michel Foucault, *Histoire de la folie à l’âge classique*, Gallimard, Paris 1964 (*Storia della follia nell’età classica*, preveo na italijanski F. Ferrucci, Rizzoli, Milano 1978); Carlo Ginzburg, *Il formaggio e i vermi*, op. cit.
- 22 Michelle Perrot, *Les femmes ou les silences de l’histoire*, Flammarion, Paris 2001.
- 23 Ranajit Guha, *The Prose of Counter-Insurgency*, u: „Subaltern Studies”, 2, 1983, 1–42 („La prosa della conto-insurrezione”, u: R. Guha, G. Ch. Spivak, *Subaltern Studies. Modernità e (post)colonialismo*, priredio S. Mezzadra, Ombre Corte, Verona 2002), i isti autor, *The Small Voice of History*, u: „Subaltern Studies”, 9, 1996, 1–12.
- 24 Maurice Halbwachs, *La mémoire collective*, Albin Michel, Paris 1997, 130 (*La memoria collettiva*, priredio P. Jedlowksi, Unicopli, Milano 1987). O Halbwachsu, up. Patrick H. Hutton, *History as an Art of Memory*, cit., 73–90.
- 25 Maurice Halbwachs, *Les Cadres sociaux de la mémoire (1925)*, Albin Michel, Paris 1994, (italijanski prevod *I quadri sociali della memoria*, Ipermedium, Napoli 1997).
- 26 Maurice Halbwachs, *La mémoire collective*, cit., 136.
- 27 Isto, 157. V. naročito Henri Bergson, *La perception du changement*, Presses Universitaire de France, Paris 1959.
- 28 Maurice Halbwachs, *La mémoire collective*, cit., 161.
- 29 Yosef H. Yerushalmi, *Zakhor. Jewish History and Jewish Memory*, University of Washington Press, Seattle 1982 (*Zakhor. Storia ebraica e memoria ebraica*, preveo na italijanski D. Fink, Pratiche, Roma 1983), poglavlje 4.
- 30 Pierre Nora, „Entre histoire et mémoire. La problématique des lieux”, in isti autor (prir.), *Les lieux de mémoire. I. La République*, Gallimard, Paris 1984, XIX. Za zanimljivu

analizu ovog pristupa, koja postavlja paralelu između istorije i sećanja, uz opoziciju između „toplih“ i „hladnih“ društava koju je postavio Lévi-Strauss, up. Dominick LaCapra, „History and Memory. In the Shadow of the Holocaust”, cit., 18–22.

31 Perry Anderson, *La pensée tiède*, Seuil, Paris 2005, 53.

32 Edward Said, *Freud and the Non-European*, Verso, London 2003. Definiciju arheologije kao „nacionalne religije“ razvio je Neil Asher Silberman, „Structurer le passé. Les Israéliens, les Palestiniens et l'autorité symbolique des monuments archéologiques“, u: François Hartog, Jacques Revel (prir.), *Les usages politiques du passé*, Éditions de l'Ehess, Paris 2001.

33 Primo Levi, *I sommersi e i salvati*, Einaudi, Torino 1986.

34 Pierre Vidal-Naquet, *Mémoires. I. La brisure et l'attente 1930–1955*, Seuil – La Découverte, Paris 1995, 12.

35 Martin Broszat, Saul Friedländer, *A Controversy about the Historicization of the National-Socialism*, u „New German Critique“, 44, 1988, 85–126.

36 Isto, 48.

37 Up. Nicolas Berg, *Der Holocaust und die westdeutschen Historiker. Erforschung und Erinnerung*, Wallstein, Göttingen 2003, 420–424, 613–615.

38 Up. Ulrich Herbert, „Deutsche und Jüdische Geschichtsschreibung über den Holocaust“, u: Michael Brenner, David N. Myers (prir.), *Jüdische Geschichtsschreibung heute. Themen, Positionen, Kontroversen*, C. H. Beck, München 2003, 247–258.

39 V. Winfried G. Sebald, *Luftkrieg und Literatur*, Fischer, Frankfurt 2001, 21 (*Storia naturale della distruzione*, preveo na italijanski A. Vigliani, Adelphi, Milano 2004, 27).

40 Amos Funkenstein, *Collective Memory and Historical Consciousness*, u „History & Memory“, I, 1, 1989, 11. Videti takode od istog autora: *Perception of Jewish History*, University of California Press, Berkeley 1993, 3 i 6.

41 Saul Friedländer, *Trauma, Transference and “Working Through” in Writing the History of the Shoah*, u „History & Memory“, 1, 1992, 39–59. Od istog autora videti takode: *History, Memory, and the Historian. Dilemmas and Responsibilities*, u „New German Critique“, 80, 2000, 3–5.

42 Dominik LaCapra (Dominick LaCapra) je analizirao na veoma oštroman način potencijalne prednosti ovog empatičnog nemira (empathic unsettlement) u kritičkom istraživanju traumatičnih događaja (*Writing History, Writing Trauma*, John Hopkins University Press, Baltimora 2001, 41). U jednom drugom eseju, LaCapra ukazuje na dva bazična pravila kojih se treba pridržavati: „empatija prema egzekutoru podrazumeva priznavanje činjenice da u posebnim okolnostima svako može počinuti ekstremna dela, dok empatija prema žrtvi podrazumeva poštovanje i saosećanje koji ne znači ni identifikaciju ni govorenje umesto drugih (*Tropisms of Intellectual History*, u „Rethinking History“, vol. 8, 4, 2004, 525).

43 Saul Friedländer, *Nazi Germany and the Jews, I. The Years of Persecution 1933–1939*, Harper & Collins, London 1997 (*La Germania nazista e gli ebrei, I. Gli anni della persecuzione 1933–1939*, preveo na italijanski S. Minucci, Garzanti, Milano 2004).

44 O radovima historiografske škole koju je vodio Martin Broszat u „Institut für Zeitgeschichte“ u Minhenu, up. Martin Broszat (prir.), *Alltagsgeschichte. Neue Perspektive oder Trivialisierung?*, Oldenbourg, München 1984. Delo nastalo unutar ove škole koje se pak oglašuje o ovu tendenciju napisano je od strane istoričara novije generacije. U pitanju je Detlev J. K. Peukert, *Inside Nazi Germany. Conformity, Opposition and Racism in Everyday Life*, Penguin Books, London 1987.

45 Andreas Hillgruber, *Zweierlei Untergang. Die Zerschlagung des deutschen Reiches und das Ende des europäischen Judentums*, Siedler, Berlin 1986, 24–25.

46 Walter Benjamin, „Über den Begriff der Geschichte“, u *Illuminationen*, cit., 254 (italijanski prevod „Tesi di filosofia della storia“, cit., 78). Gianfranco Bonola i Michele Ranchetti prevode Benjaminov pojam *Einführung* kao „emotivna identifikacija“ (v. njihove „Lemmi“, u: Walter Benjamin, *Sul concetto di storia*, prir. G. Bonola i M. Ranchetti, Einaudi, Torino 1997, 169–171).

- 47 Ian Kershaw, *Hitler 1889–1936* Hubris, Allen Lane, London 1998, XII (*Hitler 1889–1936*, preveo na italijanski A. Catania, Bompiani, Milano 1999).
- 48 Isto, 24. Implicito se upućuje na Joachim Fest, *Hitler. Eine Biographie*, Ullstein, Frankfurt 1973 (*Hitler. Una biografia*, italijanski prevod, Garzanti, Milano 1999).
- 49 Dominick LaCapra, *Writing History, Writing Trauma*, cit., 41.
- 50 Hannah Arendt, *Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil*, Penguin Books, London 1963 (*La banalità del male. Eichmann a Gerusalemme*, preveo na italijanski P. Bernardini, Feltrinelli, Milano 1995). Za drukčiju interpretaciju i kontekstualizaciju ove knjige up. Steven E. Aschheim, *Hannah Arendt in Jerusalem*, University of California Press, Berkeley 2001.
- 51 Christopher Browning, *Ordinary Men. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*, Harper & Collins, London 1992 (*Uomini comuni. Polizia tedesca e „soluzione finale“ in Polonia*, preveo na italijanski L. Salvai, Einaudi, Torino 1999).
- 52 Up. Général Aussaresses, *Services spéciaux. Algérie 1955–1957*, Perrin, Paris 2001.
- 53 David N. Myers, „Selbstreflexion im modernen Erinnerungsdiskurs“, u: Michael Brenner, Davis N. Myers (prir.), *Jüdische Geschichtsschreibung heute*, cit., 66.
- 54 George L. Mosse, *Renzo de Felice e il revisionismo storico*, u „Nuova Antologia“, 2206, 1998, 181.
- 55 George L. Mosse, *Confronting History. A Memoir*, The University of Wisconsin Press, Madison 2000, 109 (*Di fronte alla storia*, preveo na italijanski G. Ferrara degli Uberti, Laterza, Roma 2004, 135).
- 56 Renzo de Felice, *Rosso e nero*, Baldini e Castoldi, Milano 1995, 114.
- 57 Robert Aron, *Histoire de Vichy, 1940–1944*, Fayard, Paris 1954 (prevod na italijanski: *La Francia di Vichy 1940–1944*, Rizzoli, Milano 1972).
- 58 Citirano u: Angelo del Boca, *I gas di Mussolini. Il fascismo e la guerra d’Etiopia*, Editori Riuniti, Roma 1996, 75. U Musolinijevoj biografiji, De Felice nije zainteresovan za masakre koja je italijanska vojska počinila u Etiopiji (*Mussolini il duce. Gli anni del consenso 1929–1936*, Einaudi, Torino 1974, šesto poglavlje, 597–756). O De Feliceu i o ratu u Etiopiji, up. Nicola Labanca, „Il razzismo coloniale italiano“, u: Alberto Burgio (prir.), *Nel nome della razza. Il razzismo nella storia d’Italia 1870–1945*, Il Mulino, Bologna 2000, 158–159.
- 59 Ove fotografije su objavljene u: Angelo del Boca, *I gas di Mussolini*, cit., 115–116.
- 60 Siegfried Kracauer, *History. The Last Things Before the Last*, Oxford University Press, New York 1969, 157 (*Prima delle cose ultime*, preveo na italijanski S. Pennisi, Marietti, Casale Monferrato 1985, 125).
- 61 Isto, 83. (prevod na italijanski, 67–69). V. Georg Simmel, „Exkursus. Über den Fremden“, u *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*, Duncker & Humblot, Berlin 1988, 509–512 („Exkursus sullo straniero“, u: isti autor, *Sociologia*, preveo na italijanski G. Giordano, Edizioni di comunità, Torino 1998, 580–584).
- 62 Ovaj izraz je skovao Jürgen Habermas, „Vom öffentlichen Gebrauch der Historie“, u publikaciji više autora *Historikerstreit*, Piper, München 1987, 243–255 („L’uso pubblico della storia“, u: Gian Enrico Rusconi, (prir.), *Germania nazista: un passato che non passa. I crimini nazisti e l’identità tedesca*, preveli razni autori, Einaudi, Torino 1987, 98–109).



# **MESTA STRADANJA I ANTIFAŠISTIČKE BORBE U BEOGRADU 1941–44.**

Nenad Lajbenšperger, Olga Manojlović Pintar,  
Milovan Pisari, Milan Radanović



# PRVI KRUG TERORA



br.1

Aprilsko bombardovanje,  
1941.

## Uspostavljanje fašističkih zakona i institucija

Od prvih dana okupacije u Srbiji je uspostavljen strog režim, čiji su ciljevi bili zastrašivanje stanovništva i onemogućavanje svakog vida otpora i razvoja ustaničkih aktivnosti, kao i potpuna izolacija, a zatim i uništenje celokupnog jevrejskog stanovništva. Uspostavljena organizacija vojne i civilne uprave odvijala se preko „sedam tromih vojno-političkih i ekonomskih centara nemačke moći“, čije su se ingerencije preplitale, a često i direktno sudarale. Centralnu poziciju u tom složenom aparatu je zauzimaio vojni zapovednik, koji je vlast sprovodio preko oblasnih, okružnih i mesnih komandantura (feldkomandanture, krajskomandanture i ortskomandanture). Tokom 1941. godine, na mestu vojnog zapovednika su se smenjivali generali Ferster (Helmuth Förster), Šreder (Ludwig von Schröder), Dankelman (Heinrich Danckelmann), Beme (Franz Böhme) i Bader (Paul Bader).

Okupacione vlasti su već 1. maja uspostavile i civilnu upravu u Srbiji, koju je činio Savet komesara na čelu sa Milanom Aćimovićem, nekadašnjim ministrom unutrašnjih poslova u vladi Milana Stojadinovića. Indikativno je da Nemačka nije dozvolila osnivanje Ministarstva spoljnih poslova, onemogućavajući konstituisanje Srbije kao samostalnog subjekta u međunarodnim odnosima. Veoma brzo nastavio je sa radom i predratni upravni aparat organizovan kroz banovine (Dunavsku, Moravsku i Drinsku), sreska načelstva i opštinske uprave. Tokom maja meseca ponovo je uspostavljena žandarmerija i obnovljen rad sudova i poreske uprave.

Nezadovoljne širokim razvojem ustanka u Srbiji tokom leta 1941. godine, okupacione vlasti su 29. avgusta umesto Saveta komesara formirale Vladu nacionalnog spasa, na čelu sa generalom Milanom Nedićem. Sve vreme rata, kvistlinška vlada je bila aktivni subjekat u sistemu represije. Donošenjem čitavog niza naredbi, dekreta, uredbi i odluka, ona je legitimisala ideologiju nacionalsocijalizma, a pružanjem policijske i vojne pomoći oružanim snagama Trećeg rajha omogućavala funkcionisanje nacističkog režima u Srbiji.

Pored ljudi koji su uzeli direktno učešće u radu kolaboracionističke vlade, posebno istaknutu ulogu i pomoć saradnji sa okupatorom su pružali Aleksandar Cincar Marković (nekadašnji ministra spoljnih poslova Kraljevine Jugoslavije i potpisnik pristupanja Jugoslavi-



Nemačka pobjednička  
parada ispred Skupštine,  
april 1941.

br. 2

je Trojnom paktu) i Dimitrije Ljotić, vođa fašističke organizacije *Zbor*.

Sistem prinude koji je od prvih dana obuhvatio civilno stanovništvo, ograničio je kretanje, zabranio javna okupljanja i predvideo streljanja talaca u slučaju napada na nemačke vojnike. Ukinuto je i pravo građana na raspolaganja štednim ulozima i depozitima položenim pre 18. aprila 1941. godine. Pored opštih represivnih odredbi, koje su važile za sve stanovnike Srbije, nacisti su posebnim merama podvrgli Jevreje i Rome. Samo četiri dana po ulasku nemačkih trupa, 16. aprila 1941, naređeno je registrovanje svih Jevreja i Roma, a tri dana kasnije otpočelo njihovo obeležavanje i izdvajanje u javnom prostoru obaveznim nošenjem žute trake i Davidove zvezde, odnosno natpisa „Ciganin“. Do 13. jula u Beogradu je registrovano 9.435 Jevreja i 3.050 Roma. Kako je 1. januara 1941. u Beogradu živelo 11.780 Jevreja, moguće je zaključiti da se pozivu nacista nije odazvalo 2.345 ljudi. Na teritoriji nekadašnje Moravske banovine u isto vreme je registrovano 843 Jevreja, od toga 177 emigranata, a u Banatu oko 4.000. Na Kosovu je registrovano oko 550 Jevreja. Kvislinške vlasti su u isto vreme obavezane da sastave takozvane Ciganske liste, u kojima bi Romi sa stalnim boravkom bili jasno razdvojeni od nomadskih čergara.

Tokom proleća 1941. godine svim Jevrejima i Romima je nametnuta obaveza prinudnog rada na raščišćavanju ruševina aprilskog bombardovanja. Istovremeno im je zabranjeno mešanje sa „arijevcima“ – ulazak u pozorišta, bioskope, muzeje, parkove, tramvaje i na pijace van određene satnice, kao i lečenje u bolnicama sa ostalim građanima. Zabranjeno im je korišćenje radio aparata, telefona, frižidera. Naredbom od 30. maja oni su obavezani da prijave celokupnu imovinu, nakon čega su im oduzeta sva građanska prava. Za manje od mesec dana od početka rata, Jevreji i Romi su se našli u svojevrsnom „getu bez zidova“, pod stalnim nadzorom policijsko-bezbednosnog aparata. Ključnu ulogu u sprovođenju prvih mera progona imala je Operativna grupa Policije bezbednosti i Službe bezbednosti (Einsatzgruppe Sipo und SD, skraćeno EG), na čelu sa SS pukovnikom dr Vilhelmom Fuksom (Wilhelm Fuchs).

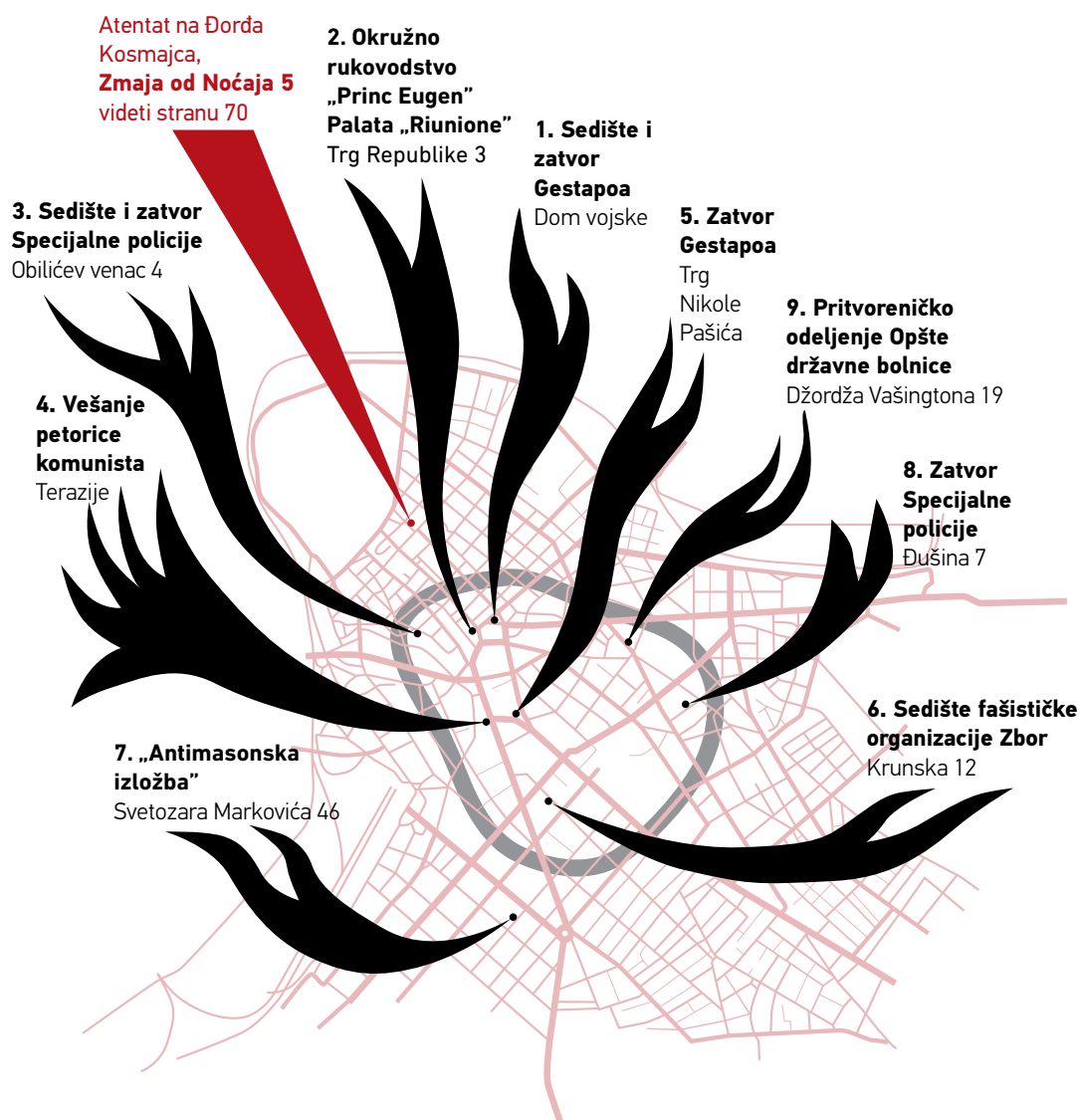
U isto vreme započela su i prva zatvaranja i ubijanja političkih protivnika. Izvršena su u Banatu, nad osobama koje su bile osumnjčene za organizaciju demonstracija 27. marta, a u skladu sa uputstvima generala Kanarisa (Wilhelm Canaris) i Hajdriha (Reinhard Heydrich) o razbijanju britanske obaveštajne mreže u Srbiji. Pro-

vale, interniranja i nadzor komunista bili su otežani. Naime, posle formiranja vlade Dušana Simovića, saradnici komunista u kabinetu ministra dr Srđana Budisavljevića uspeali su da unište kartoteku, koju je uredno vodilo Antikomunističko odeljenje predratne policije. Tako je detaljna arhiva, nastajala kroz dugogodišnji nadzor i progon komunista, ostala van domašaja nacista. Iako je predlagano hitno hapšenje španskih boraca i njihovo interniranje i pokrenuta inicijativa o obnovi Suda za zaštitu države, važeći sporazum Trećeg Rajha sa Sovjetskim Savezom je onemogućio sprovođenje drastičnih mera. Sistematska hapšenja su usledila posle 22. juna, kada su posebno mesto u represivnom aparatu zauzela odeljenja zadužena za nadzor komunista i masona.

O.M.P.

# Sedišta i zatvori okupacione uprave i kvislinškog aparata

*Stari Grad - Palilula*



● Povezano mesto:  
Atentat na Đorđa Kosmajca,  
Zmaja od Noćaja 5  
videti stranu 70

# 1. Sedište i zatvor Gestapoa

Braće Jugovića 19, danas  
Centralni dom Vojske Srbije



br.3

Sedište Gestapoa, Ratnički dom, danas Dom vojske

U zgradi nekadašnjeg Ratničkog doma, koja se nalazi na uglovima Ulice braće Jugović, Francuske, Simine i Ulice Emilijana Josimovića, tokom nemačke okupacije Beograda, bilo je smešteno sedište Gestapoa. Zapravo, u Ratničkom domu bilo je središte Operativne grupe Policije bezbednosti i Službe bezbednosti (Einsatzgruppe Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienst, skraćeno Einsatzgruppe Sipo und SD), na čijem se čelu nalazio SS-pukovnik **Vilhelm Fuks** (Wilhelm Fuchs). Operativna grupa imala je šest odseka i bila je podređena Glavnoj upravi za bezbednost Rajha u Berlinu (RSHA), kao i Upravnom štabu vojnog zapovednika Srbije. U njenom okviru nalazilo se stotinjak oficira (mahom iz SS jedinica), službenika, tumača i drugih specijalista. Njena glavna delatnost svodila se na suzbijanje političkih i ideoloških protivnika Trećeg Rajha, u koje su spadali i Jevreji i Romi. Delatnost ove strukture podrazumevala je i kategorisanje uhapšenika i odabiranje talaca za masovna streljanja. Ta struktura bila je nadležna za logore, pri kojima je imala specijalne odrede (SS-Sonderkommando), koji su sačinjavali upravu logora. U obaveštajnom i egzekutivnom pogledu Operativna grupa je imala na raspolaganju kvislinšku Specijalnu policiju.



U drugoj polovine januara 1942. godine, u okviru reorganizacije nemačke okupacione i srpske kvislinške uprave u Srbiji, celokupna struktura Operativne grupe skoncentrisana je u ruke novoimenovanog Zapovednika policije bezbednosti i službe bezbednosti (Befehlshaber der Sipo und SD, skraćeno BdS), SS-pukovnika **Emanuela Šefera** (Schäfer). Pored BdS, uspostavljen je i Zapovednik policije poretka (Befehlshaber der Ordnungspolizei, skraćeno BdO). Tu funkciju obavljao je potpukovnik **Andreas Maj** (May). Bds i BdO bile su direktno podređene novoustanovljenom nadležstvu Višeg vođe SS i policije, odnosno SS generalu **Augustu fon Majsneru** (von Meysner), koji će na toj funkciji ostati sve do marta 1944. godine. U tom periodu, Majsner će skoncentrisati u svojim rukama sve nemačke policijsko-bezbednosne službe, ali i kvislinšku policiju i oružane snage, postajući tako najvažnija i najodgovornija karika u okupiranoj Srbiji.

Okosnica aparata BdS bio je njegov IV odsek, odnosno Gestapo ili Tajna državna policija. Načelnik tog odseka bio je SS major, **Bruno Zatler** (Sattler). Pod njegovim rukovodstvom bilo je nekoliko referata: za Komunističku partiju Jugoslavije i Narodno-oslobodilački pokret, za Jugoslovensku vojsku u otadžbini (ravnogorski četnički pokret), za masone, za rusku emigraciju i za Jevreje. Kroz referat za Jevreje, ili referat IV B4, na čijem se čelu nalazio SS-poručnik **Fric Štrake** (Fritz Stracke), Gestapo je rukovodio interniranjem jevrejskih i romskih žena i dece u logor Sajmište, kao i istrebljivanjem Jevreja u „dušegupki“ u proleće 1942. godine. U podrumu zdanja u **Ulici braće Jugović 19** bio je smešten jedan od dva zatvora Gestapoa u Beogradu, pri čemu je zatvor u Ratničkom domu bio manjeg kapaciteta. Taj zatvor nije sačuvan u izvornom obliku, jer su nakon Drugog svetskog rata njegove prostorije adaptirane u biblioteku Doma vojske. Izuzetak čini samo mali deo nekadašnjeg zatvora, ispod glavnog ulaza u zgradu, to jest, ispod stepeništa. Takođe, nakon Drugog svetskog rata izmenjen je enterijer prostorija koje su služile agenturi Gestapoa. Dvorište iste zgrade je tokom proleća 1942. godine služilo za parkiranje „dušegupke“.

M.R. i M.P.

**Literatura:** Branislav Božović, *Podzemna borba. Specijalne organizacije Gestapoa za borbu protiv NOP-a*, Beograd, 1964; Muharem Kreso, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu, 1941–1944*, Beograd, 1979, str. 91; Sima Begović, *Logor Banjica, 1941–1944*, I–II, Beograd, 1989, str. I/39–40; Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu*, Beograd, 1992, str. 21–22, 67–68.

## Druga sedišta nemačkog okupacionog sistema

Za teritoriju Uprave grada Beograda, nemački okupator je kao organ okupacione uprave oformio **599. oblasnu vojno-upravnu komandu** (Feldkommandatur 599). Njeno sedište se nalazilo na **Trgu republike 3** (tada, Knežev spomenik). Komanda je u Beograd stigla 15. aprila i smeštena je u zgradu predstavništva kompanije „Radio-Philips“ (palata Riunione). Njena nadležnost se u teritorijalnom pogledu poklapala sa dotadašnjom jugoslovenskom administrativnom jedinicom, koja je nosila naziv Uprava grada Beograda (UGB), a sačinjavali su je Beograd, Zemun i Pančevo. Već početkom okupacije iz sastava UGB izdvojeno je Pančevo, a u jesen 1941. izuzeti su grad Zemun i opština Bežanija. Komandatura je imala zadatak da kontroliše kako UGB i njene opštine sprovode akta koja je donosila kvislinška vlada.

U zgradi današnjeg **Stomatološkog fakulteta u Rankevoj 4**, u neposrednoj blizini Karadordevog parka, tokom okupacije bilo je sedište nemačke vojne policije: **Feldžandarmerije** (Feldgendarmerie), koja je bila u sastavu nemačkog Vermahta (Wehrmacht). Feldžandarmerija je kontrolisala promet ljudi na okupiranim područjima, obezbeđivala poštovanje zabrane kretanja za vreme policijskog časa, učestvovala u obezbeđivanju javnog prostora, patrolirala naseljenim mestima, hvatala dezertere. Takođe, Feldžandarmerija je saučestvovala u zločinima jedinica Vermahta i SS na okupiranim teritorijama.

U Beogradu su se nalazila i sedišta najviših organa okupacione vlasti u Srbiji. **Vojni zapovednik za Srbiju** (Militärbefehlshaber in Serbien) bio je rukovodilac nemačkog okupacionog sistema u Srbiji i nadzornik rada kvišlinskih vlasti, koje su mu formalno bile podređene. Vojni zapovednik, koji je službeno imenovan 22. aprila 1941. godine, bio je potčinjen komandantu za jugoistočnu Evropu **Vilhelmu Listu** (Wilhelm List), čije se sedište nalazilo u Solunu. Vojnom zapovednikom bila su podređena i dva štaba: **komandni štab**, koji je bio nadležan za poslove vojnog karaktera, i upravni štab, koji je bio nadležan za sve poslove vezane za civilno stanovništvo. Na čelu ovog drugog štaba, koji je 1941. godine imao važnu funkciju tokom akcija odmazdi nad civilima i interniranja Jevreja i Roma, nalazio se SS-Gruppenführer **Harald Turner**. Tokom 1941. godine, na mestu vojnog zapovednika će se smenjivati general **Helmut Ferster** (Helmuth Förster), **Ludvig fon Šreder** (Ludwig von Schröder) i **Hajnrih Dankelman** (Heinrich Danckelmann). Sedište vojnog zapovednika se nalazilo do 9. maja 1941. godine u prostorijama zgrade Berze rada, a kasnije, sve do kraja okupacije, u zgradi Narodne skupštine. Usled širenja partizanske borbe u celoj Srbiji i nemogućnosti nemačke okupacione uprave da uguše ustanak, general Wilhelm List je početkom jeseni odlučio da pregru-piše nemačke snage u Srbiji. Tada je imenovao generala **Franca Bemea** (Franz →

→ Böhme), za opunomoćenog komandanta u Srbiji, koji je takođe obavljao funkciju vojnog zapovednika, ali sa punom kontrolom nad svim nemačkim organima i sa zadatkom da po svaku cenu uništi partizanske snage. Beme će ostati u Srbiji samo dva meseca. Krajem 1941. godine na njegovo mesto dolazi general **Paul Bader**.

Po rečima istoričara Kristofera Brauninga (Christopher Browning), vojni zapovednik, šef upravnog štaba Harald Turner, generalni opunomoćenik za privredu **Franc Nojhauzen** (Franz Neuhausen), šef Einsatzgruppe Sipo und SD **Vilhelm Fuks**, kao i opunomoćenik Ministarstva inostranih poslova Trećeg Rajha u Srbiji **Feliks Bencler** (Felix Benzler), bili su najmoćniji i najuticajiniji ljudi u okupiranoj Srbiji. Zbog toga, kao i zbog činjenice da je među njima često dolazilo do nesuglasica, Brauning koristi za njih izraz „Pet kraljeva Srbije“.

M.P. i M.R.

**Literatura:** Muharem Kreso, *Nemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941–1944*, Beograd, 1978, str. 70–106; Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945: žrtve genocida i učesnici NOR*, Beograd, 1980, str. 58–59; Zbornik NOR-a, tom XII, knj.1–1941, 42–43, 60–61, 128–129 i 304–308; Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941–1944*, Beograd, 1992, str. 24–25, 28, 52–54 i 132; Christopher Browning, *Faithful months: essays on the emergence of the Final Solution*, (Revised Edition), New York – London, 1991, str. 68–69; Olivera Milosavljević, *Potisnuta istina. Kolaboracija u Srbiji 1941–1944*, Beograd, 2006, str. 244.

Povezane  
priče:



## Paljenje nemačkog vojnog kamiona i streljanja

Akcija paljenja nemačkog vojnog vozila ispred zgrade u **Siminoj 23** ilustrativan je primer delovanja omladine organizovane u Savezu komunista Jugoslavije (SKOJ). Isto tako, kazivanje o toj diverziji omogućava nam da stradanje aktera te akcije prikažemo kao paradigmu stradanja komunističke omladine u ratnom Beogradu. Dve skojevke, učenice petog razreda Druge ženske gimnazije, **Zorka Božović** i **Nada Anastasijević**, zapalile su kamion Vermahta u

Siminoj ulici, 26. jula 1941. Nemački vojnici koji su posmatrali taj prizor sa prozora susedne zgrade, krenuli su u poteru za skojevkama i uspeli su da uhvate Zorku Božović, da bi je potom predali Gestapou, dok je Nada Anastasijević uspela da pobegne. Prilikom istrage agenti Gestapoa ustanovili su da se Zorka družila sa skojevcem **Elijazom Almozlinom**, koga gestapovci nisu pronašli, ali im je Almozlinova upletenost u akcije diverzija poslužila za streljanje preko stotinu Jevreja. Najpre je 27. jula 1941. vojni zapovednik Srbije naredio da se strelja 100 talaca, uglavnom Jevreja, zbog neuspele potrage za Elijasom Almozlinom, za koga su bili ubeđeni da je uticao na Zorku Božović da zapali nemačko vozilo. Od predstavnika jevrejske zajednice →



br. 4

## Bruno Zatler

Bruno Zatler je pre izbijanja Drugog svetskog rata, tokom 1930-ih, bio aktivni pripadnik političke policije (od 1928) i član NSDAP (od 1931). Nakon dolaska nacista na vlast bio je zadužen za progone pristalica levičarskih organizacija (komunisti, socijaldemokrate, anarhisti, sindikalisti), da bi 1938. pristupio SS-jedinici Gestapoa i Službi bezbednosti rajhsfirera SS. U Beograd je došao februara 1942. i uz manje prekide ostao do

oktobra 1944. Jedan je od najodgovornijih za zločine nad jevrejskim stanovništvom u Beogradu i Srbiji 1942, a posebno za zločine nad zatočenicima **Jevrejskog logora Zemun (logor na Sajmištu)**. Uхваćen je od strane sovjetske obaveštajne službe u Berlinu 1947. i tajno prebačen u Sovjetski Savez. Na tajnom procesu održanom u Narodnoj Demokratskoj Republici Nemačkoj, 1952, osuđen je na doživotnu robiju. Iz nepoznatih razloga, Zatler je pogubljen u zatvoru Lajpcig-Mojsdorf 1972.godine.

M.R.

**Literatura:** Beata Niman, *Moj dobri otac. Život sa njegovom prošalošću*, Beograd, 2012.

→ u Beogradu zatraženo je da preda Almozlina, a kako to nije učinjeno, 27. jula su sakupljeni jevrejski muškarci na Tašmajdanu, od kojih je izdvojeno 120 talaca. Sledećeg dana pojavilo se saopštenje u *Novom vremenu* da je streljano 122 Jevreja i komunista. Ovakve brutalne odmazde imale su za cilj da zastraše stanovništvo i da ga odvrate od oslobodilačke borbe, kao i da za glavne krivce za brutalnost okupatora proglase Jevreje i komuniste. Isto tako, okupator je pokušao da razjedini i unese dodatni nemir u redove jevrejske zajednice koja još uvek nije bila svesna tragičnog ishoda koji joj je bio namenjen. Ipak, predstavnik nemačke vojno-obaveštajne službe, potpukovnik Kuhotek, pisao je 31.

jula da je to streljanje ostavilo na Beograđane dubok utisak, ali je posumnjao da će se na taj način sprečiti dela sabotaže, predviđajući da će streljanja talaca koji nisu učestvovali u akcijama protiv okupatora dovesti do kulminacije nezadovoljstva stanovništva. **Zorka Božović** je nakon isleđivanja u zatvoru Gestapoa premeštena u logor Banjica. Iako je imala samo 16 godina, streljana je 17. oktobra 1941. Prema sećanju preživelih drugarica iz logora, iako je bila svesna da je vode na streljanje, ova mlada devojka je pokazala hrabrost pred upravnikom logora, Svetozarom Vujkovićem. **Nada Anastasijević** uspela je da se prebaci u Kosmajski NOP odred. Nakon povlačenja odreda prema →



br. 5

## Harald Turner

Rođen je 1891. godine u nemačkom gradu Leunu. Član nacionalsocijalističke partije od 1930. godine, a pripadnik SS od 1932. Godine 1936. postaje visoki funkcioner u pruskom Ministarstvu finansija, pod komandom Hermana Geringa. Početkom Drugog svetskog rata služi u Poljskoj i Francuskoj, da bi aprila 1941. godine, na Hitlerovu želju, bio postavljen kao šef Upravnog štaba vojnog zapovednika Srbije.

Turnerova politika zasnovala se na dva temeljna stuba: s jedne strane, od početka je insistirao na

izgradnju sprskog kvislinškog administrativnog i policijskog aparata, za razliku od drugih visokih oficira u okupacionom sistemu, koji nisu verovali u lojalnost srpskih kolaboracionista; s druge strane, sproveo je politiku uništenja svih nepouzdatih elemenata, a naročito Jevreja. U avgustu i septembru 1941. godine, tri puta je pokušao da kod nemačkog opunomoćenika Ministarstva inostranih poslova u Beogradu, Feliksa Benclera, izdejstvuje deportaciju svih Jevreja iz Srbije u Rumuniju, Poljsku i Rusiju, ali u tome nije imao uspeha. Tokom masovnih streljanja beogradskih jevrejskih i romskih muškaraca u jesen iste godine, Turner je tesno saradivao sa generalom Bemeom, stavljajući na raspolaganje zarobljenike određene za streljanje. Njegova ovlašćenja će biti smanjena dolaskom višeg komandanta, SS generala Augusta Majsnera, u januaru 1942. godine. Sudeno mu je u Beogradu 9. marta 1947. godine i osuđen je na smrt streljanjem. M.P.

**Literatura:** Christopher Browning, *The Path to Genocide. Essays on Launching the Final Solution*, Cambridge 1992, str. 128–129.

→ Sandžaku, zarobljena na reci Uvac od strane pripadnika kvislinške Srpske državne straže, januara 1942. Doterana je u zatvor u Užice odakle je nakon četiri meseca prebačena u logor u Šapcu. Iz logora je puštena zahvaljujući novcu njene porodice. Vratila se u Beograd i nastavila ilegalni rad. Prepoznata je na ulici od jednog agenta, otrgla se od njega i pobjegla. Posle toga je napustila Beograd i stupila u Jablanički NOP odred, u jesen 1942. Poginula je u borbi sa četnicima kod Stuble u Jablanici, 26. juna 1943. **Elijas Almozlino**, zajedno sa ocem Nisimom, majkom Terezom, bratom

Josifom i sestrom Reom, stupili su početkom avgusta 1941. u Čačanski NOP odred. Elijas je ubrzo, tokom avgusta 1941, zarobljen i streljan od strane Nemaca u okolini Čačka. Njegov otac Nisim je novembra 1941. uhvaćen i ubijen od strane četnika u Ovčarskoj klisuri. Brat Josif je poginuo 3. avgusta 1942. kao borac Druge proleterske brigade, kod Kupresa, u borbi protiv ustaša. Njihova majka Tereza poginula je kao bolničarka na Sutjesci, maja 1943. Rat je preživela jedino sestra Rea, borkinja Druge proleterske brigade. M.R.

→

**Literatura:** Ранка Божовић-Кавчић, „Подаци о породици Божовић. Скојевска организација у Другој женској гимназији и осталим средњим школама“, *Народноослободилачки покрет Београда 1941–1944 у сећањима учесника*, (пр. Б. Луцић, Г. Лађевић), Београд, 1974, стр. 266–279; *Жене Србије у НОБ*, (ур. Боса Цветић и др.), Београд, 1975, стр. 118–119, 131–132; *Београд у рату и револуцији 1941–1945*, I–II, Београд, 1984, стр. I/164, 172, 174; Sima Begović, *Logor Banjica 1941–1944*, I–II, Beograd, 1989, str. II/140; Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945: žrtve genocida i učesnici NOR-a*, Beograd, 1980, str. 316; *Logor Banjica: logoraši. Knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica, 1941–1944*, (пр. Е. Миковић, М. Радојчић), I–II, Beograd, 2009, str. I/537.

## 2. Okružno rukovodstvo „Princ Eugen“

Palata „Riunione“, Trg Republike 3

Na teritoriji Uprave Grada Beograda 1941. godine, posle odvajanja Pančeva i Zemuna iz njegovog predratnog administrativnog sastava, živelo je nekoliko hiljada domaćih Nemaca, odnosno folksdojčera (Volksdeutsche). Uprkos raznim procenama, po kojima se njihov broj kretao od oko 10.000 do čak 20.000, u samom gradu verovatno nije živelo više od 5.000 domaćih Nemaca, ne računajući nekoliko hiljada Nemaca i Austrijanaca koji su se zatekli u Beogradu po izbijanju rata. U aprilskom ratu, nemačka narodna grupa (Deutsche Volksgruppe) učestvovala je tako što je sledila uputstva svog pronacističkog rukovodstva, okupljenog u Nemačkom kulturnom savezu ili Kulturbundu (Schwäbisch-Deutscher Kulturbund), i aktivno pomagala trupe Trećeg rajha. Kao i drugde, većina folksdojčera se i u Beogradu odmah stavlja u službu okupatora. Posle dogovora između komesarske vlade Milana Aćimovića i predstavnika nemačke narodne grupe iz Banata, 14. juna 1941. godine doneta je uredba po kojoj se Banat uključuje u administrativno-upravni sistem okupirane Srbije, ali se istovremeno folksdojčerima daje pravo na samoupravu. Na osnovu toga, nemačka narodna grupa bila je organizovana kao neka vrsta „države u državi“. Imala je svoju vlast u Banatu i uživala je poseban položaj u okupiranoj Srbiji. Na administrativnom planu, bila je podeljena na šest okruga, od kojih se pet nalazilo u Banatu a jedan je obuhvatao Beograd i Srbiju. Ovaj poslednji okrug nosio je ime „Princ Eugen“ (Prinz Eugen) i bio je podeljen na dva odseka, grad Beograd i Srbiju. Odseci su se dalje delili na lokalne jedinice: nahberschaft (Nachbarschaft, susedstva), sastavljena od 80-100 folksdojčerskih porodica, i kameradšaft (Kameradschaft, družina), sa po 10-15 porodica.

Okružno rukovodstvo za Beograd i Srbiju (Kreisleitung „Prinz Eugen“) nalazilo se na **današnjem Trgu Republike**, u zgradi poznatoj kao **palata Riunione**, u kojoj su se nalazila i druga sedišta okupacionog aparata. Imalo je deset uprava: štabnu, administrativnu, planersku, za propagandu i štampu, pravnu, kulturnu, zdravstvenu, socijalnu, za privredu i zanatstvo i vojni referat. Na njegovom se čelu nalazio Kristijan Briker (Christian Brücker), predratni rukovodilac Kulturbunda na teritoriji Uprave



Defile folksdojčerske omladine na Terazijama,  
17. avgust 1941.

br. 6

Grada Beograda. **Sedište Kulturbunda**, koji je i tokom rata predstavljao politički vrh nemačke narodne grupe, nalazilo se u ulici **Kneginje Ljubice 34**, u zgradi u kojoj se ranije nalazio Savez Jevrejskih opština Jugoslavije. Zgrada je, u okviru konfiskacije celokupne imovine Jevreja, zauzeta od strane nemačkih vlasti i predata Kulturbundu krajem 1941. ili početkom 1942. godine. Pored Kulturbunda, nemačka narodna grupa delila se na Dojče manšaft (Deutsche Mannschaft), koja je bila vojna organizacija muških odraslih članova, Dojče jugend (Deutsche Jugend), omladinsku organizaciju, Dojče arbajtsdinst (Deutscher Arbeitsdienst), nemačku radnu službu, i Dojče frauenšaft (Deutsche Frauenschaft), organizaciju nemačkih žena. Sve organizacije su tokom rata prikupile veliku materijalnu pomoć za ratne napore Trećeg rajha. Pripadnici nemačke narodne grupe u Beogradu su uživali razne privilegije. Za njih je bilo otvoreno preko 30 dobro snabdevenih prodavnica, kao i posebne zdravstvene, kulturne i prosvetne institucije. Uvođenjem antisemitskih mera u proleće 1941. godine, folksdojčeri postaju komesari jevrejskih radnji, koje su kasnije otkupili ispod cene od Generalnog opunomoćenika za privredu i, kako se tada govorilo, sprovodili „arizaciju“, postajući tako legitimni vlasnici. Takođe, od generalnog opunomoćenika su ispod cene otkupili i konfiskovanu jevrejsku imovinu, uključujući i stanove u





br. 7 Defile folksdojčera prolazi pored tela petorice obešenih na Terazijama, 17. avgust 1941.

koje su se useljavali, imanja i drugo. Na ime ratne odštete, kvislinška vlada im je isplaćivala velike sume novca.

Iz tih razloga, kao i zbog činjenice da je okupacionom aparatu bila potrebna pouzdana radna snaga, ali i zbog budućeg položaja Beograda i Srbije u planovima nacističkog novog poretka, nemačke su vlasti podsticale priliv folksdojčera iz Banata. Tokom rata, njihov se broj u Beogradu popeo na preko 25.000 osoba. Radili su kao prevodioci, šoferi, pomoćno osoblje, poverenici u privrednim organizacijama, u obaveštajnim službama i naročito u policijskim i vojnim formacijama.

U tom smislu, već u maju 1941. godine u Beogradu formiran je odred Dojče manšaft (Hauptabteilung DM Süd), sa četiri bataljona i 1.800 ljudi. Komandant je bio Jozef Maršal (Joseph Sep Marschall), a ljudstvo su činili vojni obveznici od 21 do 50 godina iz Beograda i Zemuna, koji nisu bili angažovani u drugim vojnim jedinicama. Tokom obuke, koja je trebalo da traje deset meseci, ovaj odred je obavljao policijsku dužnost u Beogradu. Takođe, folksdojčeri su činili vojnu formaciju za zaštitu privrednih objekata (Werkschutz), u kojoj su učestvovali i mnogi belogardijski emigranti. Ova formacija je bila u službi nemačkog državnog preduzeća „**Hermann Göring Werke**“, čija se filijala nalazila u **Pariskoj 13**, koja je od početka okupacije stavila pod svoju kontrolu najznačajnije industrije u Beogradu i unutrašnjosti zemlje. Po mnogim svedočenji-

ma, pripadnici nemačke narodne grupe bili su i u sastavu 64. Rezervnog policijskog bataljona, jedinice koja je bila direktno potčinjena šefu upravnog štaba vojnog zapovednika i koja je učestvovala u streljanjima Jevreja i Roma, u obezbeđivanju logora, kao i u mnogim akcijama protiv partizana u Beogradu i u Srbiji. Od 1942. godine, folksdojčeri će biti znatno masovnije zastupljeni u nemačkoj policiji. Mnogi će postati i pripadnici 7. SS divizije „Princ Eugen“.

Približavanjem oslobodilačkih snaga u jesen 1944. godine, skoro svi folksdojčeri su pobjegli iz Beograda, zajedno sa nemačkom vojskom u povlačenju.

Izuzetak držanju domaćih Nemaca tokom Drugog svetskog rata, činilo je nekoliko predratnih komunista i antifašista, koji su se opredelili za narodnooslobodilačku borbu. U Zemunu je nekoliko nemačkih porodica aktivno pomagalo NOB, dok su neki od njih stupili u redove NOV: porodica **Devald** (Dewald, Tomas, Franciska i sinovi Aleksandar, Tomas mlađi i Tereza), braća **Jozef i Herman Šoner** (Joseph i Hermann Schöner), **Jozef Lajbenšperger** (Joseph Leibensperger), brat i sestra **Oto** (Otto) i **Georgina Burger**, bivši jugoslovenski reprezentativac u fudbalu **Jozef Giler** (Joseph Güller) i drugi.

M.P.

**Literatura:** Muharem Kreso, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941–1944*, Beograd 1979, str. 29–32, 101–102, 122, 138–140; Petar Kačavenda, *Nemci u Jugoslaviji 1918–1945*, Beograd 1991, str. 31–33 i 155–163; *Beograd u ratu i revoluciji 1941–1945*, knj. I, Beograd, 1984, str. 93, 110, 117; *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, Beograd 1952, str. 1, 48–49.

**Izvori:** AJ, 110–612, od 90 do 94, 148, 149, 150.

### 3. Sedište i zatvor Specijalne policije

Obilićev venac 4

Sedište kvislinške političke policije, odnosno sedište predratnog IV (antikomunističkog) odeljenja Opšte policije Uprave grada Beograda (UGB), tokom 1941–1944. nalazilo se na **Obilićevom vencu 4**, u novoj zgradi UGB, koja je bila u funkciji od kraja 1930-ih (stara zgrada UGB, takozvana Glavnjača, oštećena je u aprilskom bombardovanju). Kvislinška politička policija bila je poznata tokom okupacije pod novim zvaničnim nazivom: Specijalna policija. Specijalna policija je zauzimala treći i četvri sprat i mansardu zgrade. Jedan od dva zatvora Specijalne policije u Beogradu, nalazio se na vrhu zgrade na Obilićevom vencu 4.

U istoj zgradi nalazili su se kabineti **Dragog Jovanovića**, šefa svih policijskih organa u Beogradu, i njegovog pomoćnika Miodraga Đorđevića, ličnosti od velikog poverenja nacističkog okupatora. Obojica su igrali ključne uloge u sprovođenju represivnih mera nad lokalnim stanovništvom koje nije bilo naklonjeno okupatoru. U zgradi su bili smešteni i Administrativno odeljenje, Inspektorski →



br.8 Obilićev venac 4, „Stazom otpora u centru Beograda“, avgust 2011. godine

## Glavnjača

Krajem tridesetih godina prošlog veka, Uprava grada Beograda premeštena je u petospratnu zgradu na **Obilićevom vencu 4**. Dotadašnje sedište Uprave grada Beograda nalazilo se na mestu zgrade današnjeg Prirodno-matematičkog fakulteta (preciznije, deo zgrade PMF-a koji potpada pod Hemijski fakultet) na **Studentskom trgu 16** (ugao sa Ulicom Filipa Višnjića). Ta zgrada je podignuta sredinom 19. veka i bila je najpre sedište Srpske policije (odmah do te zgrade, na Studentskom trgu 12, nalazila se zgrada Turske policije), neposredno

pred kraj otomanske vlasti u Beogradu. U sastavu te zgrade, koja je kasnije doživljavana, bio je smešten zatvor. Ta lokacija, koja je uključivala sedište policije i zatvor, ostala je poznata pod nazivom Glavnjača, pod kojim se i danas pominje kao iščezli toponim, ali i termin koji je ušao u vokabular kao sinonim za zatvore pod monarhističkim režimima na našem podneblju. Tokom međuratnog razdoblja, kroz taj zatvor je prošao veliki broj pripadnika revolucionarnog radničkog i studentskog pokreta (članovi i simpatizeri zabranjene KPJ). Glavnjača je srušena krajem 1953. M.R.

→ odsek, policijska straža, Odeljenje za strance i, u prizemlju, Centralna prijavnica, u kojoj su overavana lična dokumenta.

Kako je istakao Sergije Golubjev, jedan od protagonista tog policijskog aparata, promenom naziva iz Opšte u Specijalnu policiju hteo se naglasiti „specijalni značaj ove policije, koja je imala prvenstveni zadatak da se bori protiv komunističkog pokreta“. Specijalna policija je tako postala najbrojnije i najvažnije odeljenje policijskog nadležstva Beograd.

Struktura Specijalne policije gotovo u potpunosti je bila nasleđena od strukture predratne monarhističke političke policije, s tim da je ukupan broj pripadnika tog represivnog aparata tokom okupacije uvećan, kao i da su pojedini istaknuti predstavnici predratnog IV (antikomunističkog) odeljenja početkom okupacije postavljeni na složenije dužnosti. Tako je, na primer, predratni šef IV odeljenja Opšte policije UGB, **Svetozar Vujković**, imenovan za upravnika logora Banjica. Pomoćnik upravnika Banjičkog logora bio je **Đorđe Kosmajac**, policijski podnadzornik. Obojica su upamćeni kao surovi batinaši u međuratnom razdoblju. Tokom okupacije njihova zločinačka aktivnost značajno je intenzivirana.

Prema evidenciji zabeleženoj u Banjičkim knjigama, moguće je ustanoviti približan broj uhapšenika Specijalne policije koji su prosleđeni u logor na Banjici (4.076), mada je realno pretpostaviti da taj broj nije konačan, iako je približan. Međutim, to nikako ne znači da raspoložemo konačnim brojem uhapšenika Specijalne

→

---

## Mrtvaci na odsustvu

Najuspeliji primer literarnog transponovanja iskustva mučenja u zatvoru na Obilićevom vencu 4, proizašao je iz pera austrijskog književnika srpskog porekla, **Mila Dora** (pravo ime, Milutin Doroslovac), koji je rukovodio Centralnim srednjoškolskim aktivom SKOJ-a u Beogradu, i koji je uhapšen 27. marta 1942. Reč je o romanu *Tote auf Urlaub*, (*Mrtvaci na odsustvu*, Stuttgart, 1952).

Kako ističu hroničari NOP-a u Beogradu, Doroslovac je uhapšen na uglu Južnog bulevara i Ustaničke

ulice (tada, Ulica vojvode Gligora). Zahvaljujući intervenciji Doroslovčevih imućnih roditelja, Milutin je prebačen u **Zavod za prinudno vaspitanje omladine**, logor u Smederevskoj Palanci, koji je bio pod kontrolom fašističke organizacije Zbor i kvislinških organa (videti: Sedište fašističke organizacije Zbor, Krunska 12). U tom mestu za izolaciju i „prevaspitanje“ postojale su mnogo veće mogućnosti da se izbegne smrt nego u logoru Banjica. Umro je 5. decembra 2005. u Beču. M.R.

**Literatura:** Milo Dor, *Mrtvaci na odsustvu*, Novi Sad, 1987; Milo Dor, *Mrtvaci na odsustvu*, Beograd, 2002.

→ policije, jer nisu svi njihovi uhapšenici postali banjički logoraši: jedan deo je ubijen u istražnom postupku (ili je izvršio samoubištvo), mnogo veći broj uhapšenika je pušten nakon istrage, dok je izvestan broj streljan, a da prethodno nije boravio u logoru na Banjici, već je izveden na gubilište neposredno iz zatvora. Na osnovu nekih poznatih primera, moguće je govoriti o spremnosti agenture Specijalne policije da poštedi smrti pojedine pripadnike ili simpatizere NOP-a, koji su bili zatočnici zatvora Specijalne policije ili logora Banjica, u zamenu za velike sume novca koji je dobijan od porodica uhapšenika. Odmah treba napomenuti da nije svaka intervencija te vrste vodila ka oslobađanju uhapšenika, kao i to da su primeri uspešnih intervencija bili pojedinačni. Na osnovu tvrdnji Slobodana Papokaca, uhapšenika Specijalne policije i zatočenika logora Banjica, koji je spasen zahvaljujući materijalnim mogućnostima njegove porodice, možemo zaključiti da je u toj vrsti podmićivanja posredovao četnički vojvoda Kosta Pećanac. Na osnovu jedne predstavke Milorada Mojića, generalnog sekretara organizacije Zbor, koja je usmerena protiv **Božidara Bećarevića**, šefa IV (antikomunističkog) odeljenja Specijalne policije, saznajemo da „sve intervencije koje se vrše kod Bećarevića, idu preko njegove tetke Jele Vasiljević“, vlasnice gostionice sa karakterističnim nazivom „Nova Evropa“, na **Obilićevom vencu 12**.

M.R.

**Literatura:** Бранислав Божовић, *Београд под комесарском управом 1941*, Београд, 1998, стр. 73–78; Sima Begović, *Logor Banjica, 1941–1944*, I–II, Београд, 1989, стр. II/327–328; Слободан Папокача, „Рад у техници МК КПЈ за Београд. Саслушање у Специјалној полицији и методи мучења“, *Народно-ослободилачки покрет Београда, 1941–1944, у сећањима учесника*, (ур. Богдан Луцић), Београд, 1974, стр. 105–117.

---

## Dragomir - Dragi Jovanović – kvislinški komesar Beograda



Rođen je u Požarevcu 1902. Važio za jednog od najpoverljivijih saradnika nemačkog okupatora u Beogradu i Srbiji. Društvenu promociju doživeo je još u Kraljevini Jugoslaviji, uprkos brojnim sumnjičenjima za korupciju i policijsku brutalnost. Policijsku karijeru je započeo krajem 1920-ih u beogradskoj policiji, kada je kraće vreme obavljao dužnost šefa grupe agenata u policijskoj službi pri Dvoru, a potom kao policijski agent u Upravi grada Beograda. Nakon otpuštanja iz službe zbog pronevere, ponovo je vraćen na dužnost, ali ovog puta u Zagreb, odakle je →

→ otpušten iz službe 1933. Nakon ponovnog vraćanja u policijsku službu, kao službenik jugoslovenske političke policije, u dva navrata (1936, 1937) boravio je u Berlinu, gde ga je zavrbovala nemačka obaveštajna služba. Učestvovao je u obezbeđivanju posete kneza Pavla Karadorđevića Berlinu, 1939. Iste godine je postao pomoćnik upravnika grada Beograda. Nakon nemačke okupacije, po povratku u Beograd, već 22. aprila 1941. imenovan je od strane nemačkog okupatora za izvanrednog **komesara za grad Beograd**, kao lice zaduženo za obnavljanje i koordinisanje rada policijskih službi u glavnom gradu, što je uključivalo i reorganizaciju političke policije, koja je, prema Jovanovićevoj zamisli, nazvana i ustrojena kao Specijalna policija. Jovanović je bio imenovan od strane okupatora i za predsednika beogradske opštine. Na osnovu političke pozicije, operativne uloge i lične inicijative, jedan je od najodgovornijih ratnih zločinaca u Srbiji tokom nemačke okupacije, u okviru kvislinškog korpusa. Sve do 3. oktobra 1944, kada je napustio Beograd, najneposrednije je saradivao u obezbeđivanju sadejstva nemačkih okupacionih snaga sa kvislinškim represivnim aparatom. Uhapšen je od strane saveznika u Bergencu u Austriji, da bi 12. maja 1945. bio izručen jugoslovenskim vlastima. Suđeno mu je 1946, u procesu koji se vezuje za ime generala Dragoljuba Mihailovića. Osuđen je na smrt. Prema zvaničnoj verziji, streljan je 17. jula 1946.

M.R.

**Literatura:** Бранислав Божовић, *Београд између два светска рата, Београд, 1995;* Бранислав Божовић, *Београд под комесарском управом 1941,* Београд, 1998; Бранислав Божовић, *Специјална полиција у Београду,* Београд, 2003.

Kvislinška vlast: Dragomir-Dragi

Jovanović i Milan Nedić

br. 10





br. 11

## Božidar Bećarević – agent Specijalne policije

Rođen je 1910, u Desimirovcu pokraj Kragujevca. Policijsku karijeru je započeo početkom 1930-ih u Kragujevcu, da bi 1940. prešao na rad u IV (antikomunistički) odsek Opšte policije Uprave grada Beograda, gde mu je šef bio Svetozar Vujković. Krajem iste godine je postao vršilac dužnosti šefa IV odseka (nakon Vujkovićevog smenjivanja). Nakon okupacije imenovan je od strane Dragog Jovanovića za komesara IV odseka Specijalne policije, s ciljem suzbijanja Narodno-oslobodilačkog pokreta i Komunističke partije Jugoslavije u Beogradu. Bećarević je bio najistaknutiji agent u strukturi Specijalne policije, iako je nominalni šef tog aparata bio Ilija Paranos. Lično je vodio isleđivanja i mučio uhapšene, a odgovoran je i za insistiranje na brutalnim merama isleđivanja od strane njemu podređene agenture. Izručen je jugoslovenskim vlastima od strane Britanaca 1946. Osuđen je na smrt 28. oktobra 1949.

M.R.

**Literatura:** Бранислав Божовић, *Београд између два светска рата*, Београд, 1995; Бранислав Божовић, *Београд под комесарском управом 1941*, Београд, 1998; Бранислав Божовић, *Специјална полиција у Београду*, Београд, 2003.

Povezane  
priče:



### Janko Janković – saradnik NOP-a i šef kartoteke Specijalne policije

Blagoje Nešković, sekretar PK KPJ za Srbiju, koji je rukovodio pokretom otpora u Beogradu od septembra 1941. do septembra 1943, održavao je neposredno kontakte sa simpatizerima KPJ, koji su bili angažovani u štabovima neprijateljskih organizacija u Beogradu. U Gestapou je to bio Toma Devald, pripadnik nemačke narodnosne grupe (folksdojčer) i predatni

simpatizer KPJ, a u štabu Ruskog zaštitnog korpusa to je bio Vladimir Mirković, takođe simpatizer KPJ. Ipak, najznačajniji saradnik NOP-a u Beogradu, kada je reč o licima koja su bila angažovana u neprijateljskom policijskom aparatu, bio je Janko Janković, predatni službenik Uprave grada Beograda, a tokom okupacije šef kartoteke Specijalne policije.

Neposredno nakon napada Nemačke na Sovjetski Savez, 22. juna 1941, Gestapo i Specijalna policija planirali su otpočinjanje opsežne akcije hapšenja komunista u Beogradu i Srbiji, koja je trebala da otpočne već 23. juna (pripreme za akciju, u vidu rekonstrukcije uništenih spiskova →



→ komunista, otpočele su pre napada na Sovjetski Savez). Za tu nameru okupatora i njegovih saradnika saznao je Janko Janković, obavestivši o tome PK KPJ za Srbiju. Pokrajinski komitet je istog dana izdao direktivu da svi članovi KPJ u Beogradu i Srbiji pređu u ilegalu. Tom preventivnom merom spasen je velik broj partijskih aktivista koji će uskoro postati nosioci pokreta otpora u Beogradu. Blagoje Nešković je ostavio vlastiti sud o značaju rada Janka Jankovića. „On je pristao na saradnju sa Komunističkom partijom zato što je bio takav čovek, pošten. Bio je sportista, fudbaler, a otišao je u policiju jer nije završio školu. Na njega je presudno uticao njegov rođak Nemanja Marković da pristane da radi za nas. Celokupna porodica Marković, a Jankova majka je bila Marković, svi su bili komunisti.“ Nešković se viđao sa Jankovićem u Ulici Vele Nigrinove 13 na Crvenom krstu. „Sa Jankom

Jankovićem sam se viđao u stanu njegove sestre od tetke Bose Đorđević, na moju ili njegovu inicijativu, ali se on skoro svakog dana sastajao u istom stanu sa Branom Perović, a da se nisu nikad videli. On je bio u jednoj sobi, gde je Bosi predavao materijale iz policije, a ona ih je potom davala Brani, koja je to sve prepisivala i vraćala Bosi, a ona Janku. Prepisana policijska dokumenta Brana je donosila meni. To su bila važna policijska dokumenta: dostave, saslušanja, izjave koje su tog dana ili noći dostavili agenti policije ili ispričali komunisti i drugi uhapšenici. Iz tog aktuelnog materijala moglo se videti ko su špijuni, dostavljači, provalnici ili heroji koji su pali u ruke policije. Tu su bile policijske i gestapovske direktive i naređenja o tome kako se boriti protiv komunista, zatim podaci o rasporedu agenata i raznih policajaca po raznim punktovima u Beogradu za hvatanje komunista i planovi policije za akcije protiv našeg pokre- →



→ ta u Beogradu i Srbiji. Znao sam kako se svaki uhapšenik ponašao u rukama neprijatelja, i to skoro neposredno posle saslušanja. Sve je to bilo od neprocenjive koristi za odbranu od neprijateljskih udara i za uspešnu borbu protiv njegovih planova za demoralizaciju i razbijanje partijskih organizacija.“

Kada je uhapšena Vera Miletić, u **Mosorskoj 9** na Voždovcu, agenti Specijalne policije su u skrovištu u kojem je boravila pronašli originalne policijske zapisnike sa saslušanja uhapšenih komunista, na osnovu čega je zaključeno da u Specijalnoj policiji postoji neko ko saraduje sa komunistima. Pored toga, kod Vere Miletić policija je prilikom hapšenja pronašla cedulju pisanu rukom Janka Jankovića, što je bio jasan dokaz da je ovaj saradivao sa NOP-om. Janković je uhapšen 8. oktobra 1943. U istražnom zatvoru boravio je neuobičajeno dugo, sve do 17. aprila 1944, kada je prebačen u logor na Banjici. SS-pukovnik

Emanuel Šefer, šef BdS, tražio je 17. oktobra da se Janković sprovede nemačkoj policiji bezbednosti, tako da je sutradan Janković zajedno sa Cvetkom Crnjakom ustupljen Nemcima. Janko Janković, Cvetko Crnjak i Dušan Jovanović streljani su od strane Srpske državne straže, 27. aprila 1944. u **Marinkovoj bari**. Janko Janković rođen je 1909. u Kragujevcu. U Beogradu je živio u Ulici Milana Rakića 28 (tada: Mirijevski put). **Ulica Janka Jankovića** u Jajincima od 1976. memorijalizuje ovog antifašističkog borca.

M.R.

**Literatura:** Венцеслав Глишић, *Досије Благоје Нешковић. Прилози за биографију*, Београд, 2011, стр. 51, 55, 57, 61, 95; *Београд у рату и револуцију 1941–1945*, I–II, Београд, 1984, стр. II/488–470; *Logor Banjica: logoraši*. Knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica, 1941–1944, (pr. E. Micković, M. Radojčić), I–II, Beograd, 2009, str. II/523, 526; Милан Лекo, *Београдске улице и тргови, 1872–2003*, Београд, 2003, стр. 149; *Улице и тргови Београда*, I–II, (ур. Љубица Ћоровић), Београд, 2004, стр. I/313.

---

## Organizatorka atentata na Đorđa Kosmajca: Jelena Četković

Jelena Četković, krojačka radnica (rođena 1916. na Cetinju), postala je sekretarka MK KPJ za Beograd u januaru 1942. Njen zadatak je bio da obnovi rad Mesnog komiteta, čija je struktura bila ugrožena posle hapšenja najistaknutijih organizatora KPJ i NOP-a u Beogradu, kao i da organizuje nastavak borbe protiv fašista u glavnom gradu. Jedna od

najznačajnijih akcija koja je organizovana zaslugom Jelene Četković bio je atentat na zamenika upravnika logora Banjica i ozloglašenog agenta Specijalne policije, **Đorđa Kosmajca**. Za datum izvođenje ove akcije Jelena je odredila 6. mart 1942. Međutim, Jelena Četković je uhapšena na sastanku u stanu Svetlane Krstić u **Svetogorskoj 43** (tada, Ulica Žorža Klemansoa; zatim Ulica Ive Lole Ribara 1946–1997), 3. marta 1942. Jelena je prilikom istrage surovo mučena, jer je policija saznala da je →

→ ona rukovodila beogradskom organizacijom KPJ. Nekoliko dana nakon atentata na Kosmajca, policija je saznala da je Jelena glavna organizatorka te akcije, što je dodatno intenziviralo njeno mučenje. Međutim, i pored činjenice da je postala nepokretna i na ivici smrti, zbog teške povrede kičme i upornog batinanja po stopalima, islednici nisu uspjeli da je nateraju da iznese saznanja o organizaciji KPJ u Beogradu. Poznato je da je Jelena doznala da je atentat na Kosmajca uspešno obavljen. Paralisana od teškog mučenja, prebačena je u ćebetu u Banjički logor, 11. aprila 1942, gde je boravila godinu dana u teškim uslovima. Streljana je 14. maja 1943. Proglašena je za narodnog heroja 5. jula 1952.

**Ulica Jelene Četković** na Starom Gradu od 1946. nosi ime po hrabroj antifašistkinji.



Komisija za spomenike i nazive ulica i trgova pri Skupštini grada Beograda, 2002. godine je predložila preimenovanje Ulice Jelene Četković, ali ovaj predlog srećom nije uvažen.

M.R.

**Literatura:** *Жене Србије у НОБ*, (ур. Боса Цветић и др.), Београд, 1975, стр. 116; *Београд у рату и револуцију 1941–1945*, I–II, Београд, 1984, стр. II/390–393.

br. 13

## Mučenje Nadežde Purić

Specijalna policija je 17. novembra 1941. otkrila **skladište tehnike MK KPJ za Beograd, u stanu Nadežde Purić**, aktivistkinje KPJ i službenice Ministarstva finansija. U stanu Nadežde Purić u **Njegoševoj 73** bila je uskladištena velika količina propagandnog materijala KPJ namenjenog daljoj distribuciji. Nakon što je Specijalna policija uhapsila dvojicu distributera ilegalnog materijala, jedan od njih je

tokom mučenja priznao da se skladište tehnike nalazi u stanu Nadežde Purić i da je ona jedna od organizatorki tehnike MK KPJ. Nadežda je uhapšena narednog dana, u zgradi Ministarstva finansija, jer je zbog opreznosti stanovala kod svoje sestre. Umrla je u zatvoru Specijalne policije na **Obilićevom vencu 4**, 27. novembra 1941, usled brutalne torture koju su nad njom sprovodili agenti, pre svega Živadin Miloradović. Brutalne metode istrage nad Nadeždom su dodatno intenzivirane zbog njene odlučnosti da policiji ne saopšti nijedan podatak koji bi mogao ugroziti →

→ druge saradnike partijske tehnike. Svirepo mučenje je trajalo devet dana, do smrti. Prema sećanju Slobodana Papokače, komuniste uhapšenog u toku policijske akcije otkrivanja skladišta u Njegoševoj 73, koji je takođe postao zatvorenik Specijalne policije, Nadežda je bila već na samrti kada ju je ugledao pretučenu i bespomoćnu u jednoj od soba za mučenje. „Bila je sva u modricama, razderane haljine, krvava po licu, na ivici usana curila joj je krv, a niz bradu tekla bela pena. Agent joj je prišao, zgrabio za kosu, podigao joj glavu u pravcu nas – da nas vidi, da bi nešto rekla o nama dvojici. Pošto ona nije ništa ni čula, niti šta osećala, izneli su je iz sobe i nastavili sa batinanjem sve troje u istoj sobi u kojoj su nas prethodno tukli.“  
Nadežda Purić (rođena 1903. u Valjevu) proglašena je za narodnog heroja 6. jula 1953.

**Ulica Nade Purić** u naselju Mirijevo od 1980. memorijalizuje ovu hrabru učesnicu Narodno-oslobodilačkog pokreta u Beogradu, žrtvu fašističkog terora i narodnog heroja.  
M.R.

**Literatura:** Слoбoдaн Пaпoкaчa, „Рaд у тeхнoци МК КПЈ зa Бeoгрaд. Сaслушaњe у Спeциjaлнoј пoлицijи и мeтoди мучeњa“, *Нaрoднo-oслoбoдилaчкo пoкрeт Бeoгрaдa, 1941–1944*, у сeћaњимa учeсникa, (ур. Бoгдaн Луцић), Бeoгрaд, 1974, стр. 105–117; „*Жeнe Србиje у НОБ*“, (ур. Бoсa Цвeтић и др.), Бeoгрaд, 1975, стр. 149–150; *Нaрoдни хeрoји Југoслaвиje*, I–II, (ур. Р. Кaчaвeндa, D. Живковић), Бeoгрaд-Титoгрaд, 1983, стр. II/133–134; *Улицe и тргoви Бeoгрaдa*, I–II, (ур. Љубицa Ћoрoвић), Бeoгрaд, 2004, стр. II/541.



Povezana mesta:

**Njegoševa 73**, dom Nadežde Purić, skladište tehnike MK KPJ, videti na mapi „Antifašistički otpor u Beogradu“, str. 107

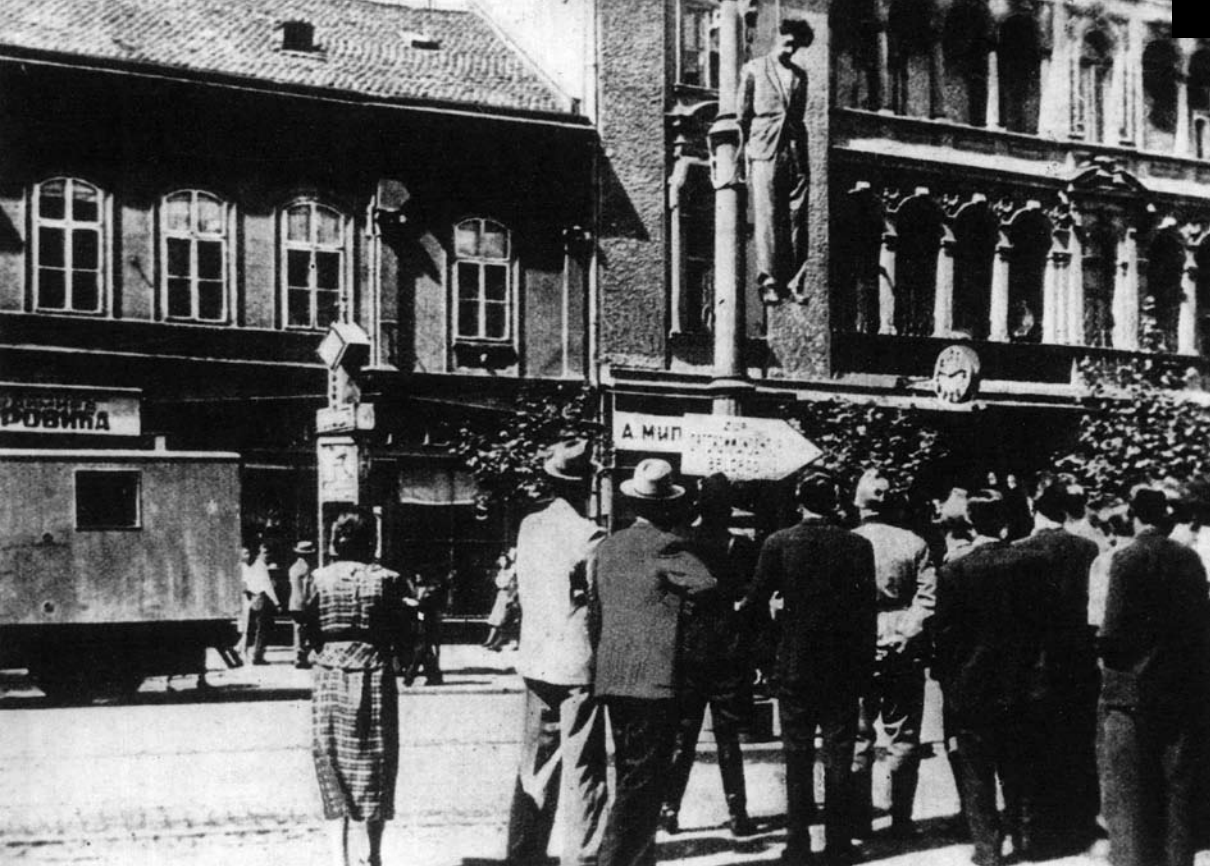
**4. Vešanje  
petorice komunista**  
Terazije



Vešanje petorice komunista na Terazijama, 17. avgusta 1941. godine, izvedeno je u cilju zastrašivanja stanovnika glavnog grada, zarad manifestovanja svemoći okupatora i njegovih pomagača, ali i zbog međusobnog ohrabririvanja nacističkog okupatora i domaćih fašista usled sve učestalijih atentata, diverzija i sabotaza koje su preduzimali komunisti u Beogradu.

Dva dana nakon ubistva 42 banjička logoraša i zatočenika zatvora Specijalne policije kao i 14 meštana sela Skela pokraj Obrenovca (odmazda, koja je podrazumevala i vešanje, izvršena je zbog ubistva jednog nemačkog poručnika i trojice podoficira, 14. avgusta 1941, u ovom selu, od strane boraca Posavskog NOP odreda), usledilo je novo vešanje. Inicijator i glavni organizator vešanja u centru Beograda bio je SS-major **Karl Kraus**, prvi šef beogradskog Gestapoa, dok je njegov glavni pomagač bio šef Uprave grada Beograda, **Dragi Jovanović**. Egzekuciju je načelno odobrio general **Hajnrh Dankelman**, vojni zapovednik Srbije, a izvršenje je povereno Ajnzackomandi (Einsatzkommando) i Specijalnoj policiji. Na sastanku kod Dankelmana, Kraus i njegov pretpostavljeni konstatovali su da se „Beograđani, uprkos preduzetim merama, nisu umirili i da se u gradu nastavljaju akcije protiv okupacione sile i komesarskog upravno-polijskog aparata. To iziskuje sprovođenje egzemplarne odmazde u Beogradu radi efektnog zastrašivanja stanovništva. Kraus se energično zalagao da to bude vešanje u centru grada.“ Dankelman je na narednom sastanku zaključio da „žrtve odmazde treba jasno označiti kao krivce iz komunističkih redova, kako se ne bi izazvao opšti revolt i uzburkala nacionalna osećanja stanovništva“. Žrtve su odabrane među nedavnim uhapšenima Specijalne policije i Gestapoa.

Uhapšenik Gestapoa, lišen slobode samo dan pre egzekucije, zvao se **Milorad Pokrajac**, učenik VII razreda gimnazije, rođen 1924. u Vinkovcima, gde je živeo do 22. juna 1941. kada je izbegao u Beograd (prethodno su ustaše u Vinkovcima, aprila 1941, ubile njegovog oca Nikolu). Uhapšen je zbog pokušaja atentata na nemačkog narednika u Dositejevoj ulici, neposredno pred zgradom u kojoj je stanovao. Od četiri uhapšenika Specijalne policije, dvojica su bili radnici iz Beograda, a dvojica zarobljeni partizani, seljaci iz kosmajskog sreza. **Jovan Janković**, rođen u Donjoj Morači u Crnoj Gori 1920, bio je zaposlen u krojačkoj radnji Mladena Lakovića u **Ulici kneza Mihaila 9**. Poput Pokrajca, uhapšen je svega jedan dan pre pogubljenja. Janković je takođe pokušao atentat, ali na agenta Specijalne policije Životu Jeremića, 14. avgusta 1941, u Bulevaru kralja



br. 15

Aleksandra, u blizini Đerma. Naime, Janković i njegov prijatelj Milan Miljanović, takođe krojački radnik, nameravali su da se osvete agentu Jeremiću zbog hapšenja njihovog druga Dragutina Stojnića, organizatora SKOJ-a na području Zvezdare (Lipov lad). Janković je uhapšen nakon što mu je zakazao pištolj kojim je nameravao da izvrši atentat, dok je Miljanović uspeo da pobjegne.

**Svetislav Milin**, obućarki radnik, rođen 1915. u Maradiku pokraj Iriga, uhvaćen je od strane Gestapoa 30. jula 1941. Pošto je kod njega pronađen revolver, osumnjičen je kao potencijalni izvršilac „izvesnih terorističkih akata“. Nakon hapšenja predat je Specijalnoj policiji. Njegov brat, Sava Milin (obojsica su živela u iznajmljenom stanu u Ulici Osmana Đikića 16 na Paliluli), takođe obućar, uhapšen nedugo nakon Svetislava, streljan je kao banjički logoraš 9. marta 1942.

**Ratko Jević**, žitelj sela Drlupe na Kosmaju, borac Kosmajskog NOP odreda, rođen 1913, uhapšen je u rodnom selu od strane žandarmerije desetak dana nakon što se „odmetnuo u šumu“. Nakon hapšenja, 9. avgusta 1941, žandarmi su ga prosledili Upravi grada Beograda, to jest, Specijalnoj policiji.

**Velimir Jovanović**, žitelj sela Parcane na Kosmaju, takođe borac Kosmajskog NOP odreda, rođen 1893, uhvaćen je 3. avgusta 1941. kao pripadnik seoske partizanske straže, prilikom prolaska kolone vozila kroz Parcane, u kojoj su se nalazili visoki predstavnici okupacione i kvilinske vlasti, među kojima Karl Kraus i Dragi Jovanović.

Mesto koncentracije zatočenika predviđenih za egzekuciju bio je zatvor Gestapoa. Pokrajac se već nalazio u tom zatvoru, Milin je premešten iz Banjičkog logora, a ostala trojica su dopremljena iz zatvora Specijalne policije u noći između 16. i 17. avgusta. Prema svedočenju Aleksandra Matića, zatočenika zatvora Gestapoa, petorica komunista, čija su mrtva tela upotrebljena za stravičan mizanscen u glavnoj gradskoj ulici, mučena su pred egzekuciju. U ranim jutarnjim časovima zatvorenici su pojedinačno izvođeni u unutrašnje dvorište zatvora gde su pogubljeni iz revolvera. Potom su tela ubijenih prevezena na Terazije i obešena na električne stubove. Nedelja 17. avgusta 1941. počela je za stanovnike Beograda jezivim prizorom. Petorica obešenih, odevenih u pocepanu odeću, izobličjenih lica, visila su na banderama na kojima su mirnodopski transparenti pozivali na konjske trke, dok je na jednom transparentu stajala parola: „Kraft durch Freude“ (Snaga kroz radost). Jedini poznat primer glasnog javnog protesta na Terazijama, povodom vešanja petorice komunista, upriličio je **slikar Savo Popović**, poznat po slobodoumnim stavovima (važio je za jednog od retkih deklariranih anarhista u Beogradu). On je potom sproveden u istražni zatvor, gde je podvrgnut torturi. Umro je 10. avgusta 1943. od posledica policijske torture. Istog dana, terazijama je prodefilovala povorka folksdojčera iz Zemuna sa nacističkim obeležjima, koji su se zaputili na miting nacifikovanih pripadnika nemačke zajednice iz Zemuna, Beograda i Pančeva, kod Vukovog spomenika. M.R.

**Literatura:** Бранислав Божовић, *Београд под комесарском управом 1941*, Београд, 1998, стр. 290–304; Владимир Роzić, *Ликовна критика у Београду између два светска рата*, Београд, 1983, стр. 409.

## Spomenici

Petorica građana obešenih na Terazijama imaju dva spomen obeležja u Beogradu. Jedno od njih se nalazi na samim Terazijama, ispred Igumanove palate na adresi **Terazije broj 31**. Podignuto je 1983. godine od strane grada i građana Beograda i sastoji se iz dva dela. Prvi deo je spomenik ovalnog oblika sa urezanim prizorima vešanja i stihovima Vaska Pope ispisanim u krug oko

njega: „Recite zemljokradicama da pod ovom našom zvezdom voćke smrti više ne sade, jer će ih pojediti voće“. Spomenik je delo vajara Nikole Jankovića. Drugi deo je bronzana spomen ploča koja se nalazi ispred spomenika i uklopljena u trotoar na kojoj se nalazi tekst sa objašnjenjem kome je spomenik posvećen i sa imenima svih pet obešenih.

Drugo spomen obeležje se nalazi na **Novom groblju** u Beogradu, u okviru **Spomen groblja palih** →

---

## Pismo nemačkog pilota Helmuta S.

O atmosferi koja je u leto 1941. vladala u Beogradu svedoči pismo nemačkog pilota Helmuta S. pisano izvesnom Ginteru iz Hamburga, krajem avgusta 1941.

„Osećam se kao da sam pao padobranom u neprijateljsko vraško gnezdo. Grad je razrušen i spaljen (nesentimentalne štuke). Prijav. Još sve miriše na paljevinu. Ljudi se neverovatno kreću i samo vuku hranu, meso i njihove kokosove orahe – lubenice. Kad letim i posmatram iz vazduha ovu zemlju, izgleda mi vrlo pitoma, ali nije tako, dragi moj Ginter.

Neprijatno se ovde čovek oseća. Tako su bili divni pariski dani prema ovome što se ovde događa. Ovaj grad je zaista poludeo. Pogledi mrki i izazivački. To nije čudo jer smo ih strašno udesili bombardovanjem. Ali već dva meseca ovde prašte revolveri i gore naši kamioni. Ne znam šta hoće ti njihovi fanatični dečaci kada pale novine i garaže ili kad vrše atentate na feldvebele. Očajnička ludost. Ali to nije tako prosto: sinoć sam imao večeru i svi se žale da se neprijatno osećaju u ovome gradu. Jedva čekaju da ponovo poletimo, pa makar i na Istok. Imam takav osećaj kada uveče izlazim iz automobila kao da će mi svakog časa neki grubi Balkanac sručiti metak u glavu. Kako bi to bila glupa smrt, poginuti od kuršuma nekog fanatičnog nacionaliste. Dragi Ginter, ti si stari ratnik, ali tako nešto nisi doživio. Nespokojstvo kida polako živce. Postaje suviše vrelo leto u ovome gradu na jugu Evrope.“

**Literatura:** Jovan Marjanović, *Srbija u Narodnooslobodilačkoj borbi: Beograd*, Beograd, 1964, str. 147–148.

---

→ **boraca** u okupiranom Beogradu. Sastoji se od makete trga Terazije, na kojoj se nalazi pet stilizovanih stubova sa kandelaberima. U podnožju svakog kandelabra se nalazi mermerna ploča sa imenom jednog od obešenih, a u središnjem delu makete je ispisano „Terazije, 17 – VIII – 1941.“ Autori projekta za ceo kompleks Spomen groblja su arhitekta Bogdan Bogdanović i Svetislav Ličina 1959. godine. Posle Drugog svetskog rata postojao je i spomenik na **Centralnom**

**groblju**, gde su obešeni bili sahranjeni pre prenosa na Novo groblje. Bio je u obliku piramide ispred koje se nalazila humka ograđena betonskim obsegom. U gornjem delu spomenika nalazila se crvena zvezda petokraka.

N.L.

**Literatura:** Б. Костић, *Ново гробље у Београду*, Београд, 1999, 22; *Београд се сећа: споменици и спомен-обележја Народно-ослободилачког рата*, (пр. Д. Баста), Београд, 1964, 49; *Меморијали ослободилачких ратова Србије*, Књига II, Београд 2005, 32–33, 35; Dokumentacija RZZZSK, spomen obeležja Voždovca.



## 5. Zatvor Gestapoa

Trg Nikole Pašića

U zgradi nekadašnjeg Okružnog suda (za Beogradski okrug) na današnjem Trgu Nikole Pašića (tada: Ulica kralja Aleksandra 5), nalazio se zatvor Gestapoa. Zapravo, podrumske prostorije nekadašnjeg sudskog zatvora iskorišćene su za novoformirani zatvor Gestapoa. Zgrada je teško stradala u savezničkom bombardovanju u proleće 1944. Stoga je uklonjena nakon Drugog svetskog rata, da bi se napravio prostor za Trg Marksa i Engelsa (od 1997, Trg Nikole Pašića).

U unutrašnjem dvorištu te zgrade vršena su pojedinačna streljanja prvih zatočenika Gestapoa, tokom leta 1941, neposredno pre formiranja logora Banjica (9. jul 1941). Među pogubljenima su bili i petorica komunista obešenih na Terazijama 17. avgusta 1941. godine. Prvi zatočenici zatvora Gestapoa bili su komunisti, među kojima je bilo i onih koji su lišeni slobode još pre 22. juna 1941, nakon čega su otpočela prva masovna hapšenja komunista. Možda najpoznatiji komunistički zatočenik tog zatvora bio je **Mustafa Golubić** (1891–1941), jugoslovenski revolucionar i sovjetski obaveštajac, koji se 1940. tajno obreo u Beogradu, nakon gotovo dve decenije života u emigraciji. Uhapšen je 7. juna 1941, u kući porodice Višnjevac u Ulici Milana Rakića (tada, Mirijevski put). Manje je poznato da je u tom zatvoru početkom 1942. bio zatočen i mučen narodni heroj **Stjepan (Stevan) Filipović**. I pored svih metoda mučenja primenjenih nad Filipovićem, njegovi mučitelji ostali su uskraćeni za saznanja koja su priželjkivali.

Pored komunista, koji će sporadično biti mučeni i isleđivani u tom zatvoru tokom celog rata, kroz zatvor Gestapoa prošao je i određeni broj probritanski orijentisanih osoba, pristalica predratnih građanskih partija, kao i pripadnika ravnogorskog četničkog pokreta, ali i izvestan broj stranaca. Pored Mustafe Golubića, među istorijskim ličnostima koje su bile zatočene u tom zatvoru treba pomenuti i dvojicu beogradskih Jevreja: slikara i izdavača **Pavla Bihalia** (1892–1941), pokretača levičarskog izdavačkog preduzeća *Nolit* i **Gecu Kona** (1873–1941), vlasnika knjižare u Ulici kneza Mihajla 12 i najznačajnijeg izdavača u Kraljevini Jugoslaviji. **Milan Petrović**, ekonomista iz Beograda, koji je jedno vreme boravio u zatvoreničkoj ćeliji sa Konom, pominje njegove poslednje reči, pre nego što su se rastali: „E, moj sinko, ti ćeš možda da se



Zgrada nekadašnjeg Okružnog suda

br. 16

izvučeš, ali meni spasa nema. Ako dočekaš da vidiš brata Iliju, pozdravi ga.“ **Ilija Petrović** (1895–1942), prevodilac i autor prvog srpsko-engleskog rečnika, objavljenog upravo u izdanju Gece Kona, nije dočekaao da primi ove pozdrave. Zarobljen je 22. decembra 1941, kao komesar Požarevačkog NOP odreda. Streljan je kao banjički zatočenik, marta 1942, u znak odmazde za ubistvo agenata Specijalne policije, Đorđa Kosmajca i Obrada Zalada. Ličnost Gece Kona je u kvislinškim glasilima, napose u Novom vremenu, predstavljena u uvredljivom kontekstu, kao simbol koji je eksploatisala antisemitska propaganda. Kao takav predstavljen je i na takozvanoj **Antimasonskoj izložbi**. Prema nepotpunim podacima, Kon je krajem 1941. deportovan u Austriju, nakon čega je ubijen. Nemački okupator je tokom 1941–1942. ubio i Gecinu suprugu Lujzu, kao i kćerke Elviru i Malvinu i njihove muževe.

Na osnovu sačuvanih svedočanstava preživelih zatočenika, poznato je da su u tom zatvoru vršena teška mučenja zatvorenika. Navešćemo najpre svedočenje **dr Ljubomira Živkovića**, lekara koji je uhapšen juna 1941. i koji je svedočio upravo o mučenju Mustafe Golubića, koga je poznavao sa studija u Beču, gde je Golubić boravio u emigraciji, početkom dvadesetih godina. „Noge su mu bile crne do koljena, a na stopalima je imao velike plikove pune krvi, po cijelom tijelu modrice, hodati uopšte nije mogao.“

Navešćemo i svedočenje **dr Dragomira Karajovića**, lekara iz Kraljeva, koji je uhapšen 30. oktobra 1941. kao simpatizer NOP-a, da bi u tom zatvoru boravio do 14. februara 1942.

Kao lekaru bilo mu je dozvoljeno da povremeno pregleda bolesnike i da se uz pratnju kreće od ćelije do ćelije. Jednog dana pozvali →

su ga da ukaže pomoć zatvoreniku Nikoliću iz Jagodine. Nikolić je ležao u lokvi krvi, polusvestan, deformisane glave i lica.

Dr Karajović je previo pretučenog uhapšenika, ali je on nakon 48 sati izdahnuo.

U januaru 1942. u zatvor je dovedena grupa od desetak Jevreja iz Niša. Svi su bili puni uboda i rana. Stajali su bez kaputa, samo u košuljama, na mrazu i snegu, u zatvorskom dvorištu. One koji su od iznemoglosti padali, gestapovci su nemilosrdno tukli. Sledećeg dana su ih uputili u logor na Sajmištu.

M.R.

**Literatura:** Sima Begović, *Logor Banjica, 1941–1944*, I–II, Beograd, 1989, str. I/57–59; Велимир Старчевић, *Књига о Гецу Кону*, Београд, 1992, 2009.

**Izvori:** AJ, MG-2278, Sećanje dr Ljubomira Živkovića.

Povezane  
priče



## Hapšenje Đure Strugara

Predratni aktivista revolucionarnog pokreta na Beogradskom univerzitetu i član Mesnog komiteta KPJ za Beograd od 1938, advokatski pripravnik, **Đuro Strugar**, nakon okupacije Beograda izabran je za člana Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju. Ujedno obavljajući dužnost člana MK KPJ za Beograd, Strugar je prešao u dublju ilegalu (stanovao je u Ulici Grčića Milenka 88, pod lažnim imenom), odakle je učestvovao u formiranju oružanih grupa i rukovodio akcijama prikupljanja oružja i sanitetskog materijala i prebacivanjem antifašista u Kosmajski NOP odred. Nekoliko dana nakon što je postao sekretar MK KPJ za Beograd, Đuro Strugar je 22. septembra 1941. zakazao sastanak **Lajošu Jou**, sekretaru Drugog rejonskog komiteta, koji je privre-

meno obavljao tu dužnost, umesto **dr Nenada Parente**, uhapšenog 18. septembra. Policija je saznala za stan u ulici Grčića Milenka 88 kao ilegalni punkt, i postavila je zasedu. Kada su se Strugar i Jo sreli, prišli su im agenti Specijalne policije i jedan od njih, Branislav Grković, prepoznao je Strugara, jer ga je ranije hapsio. Strugar je udario Grkovića i pokušao da beži, ali su agenti zapucali za njim i ranili ga u nogu i potom ga odveli u zatvor Specijalne policije na Obilićevom vencu. Lajoš Jo je uspeo da pobjegne policiji. Prema rečima Blagoja Neškovića, tadašnjeg sekretara PK KPJ za Srbiju, sa sedištem u Beogradu, „Lajoš Jo se posle Strugarevog hapšenja uplašio da mu nećemo verovati da ga on nije izdao pa je ubrzo iz Zemuna prebegao u Mađarsku“. Sutradan je partijska organizacija Beograda saznala da je Strugar pao u ruke policiji. Narednog dana Cana Babović se sastala sa Jankom Jankovićem, službenikom Specijalne →

---

## Hapšenje časovničarskog radnika Aleksandra Ignjatovića

Na osnovu prijave Mihaela Šumahera, vlasnika časovničarske radnje na **Terazijama 24**, 17. septembra 1941. uhapšen je Aleksandar Ignjatović, radnik u Šumaherovoj radnji. Tokom istrage u obližnjem **zatvoru Gestapoa na Trgu Nikole Pašića**, Ignjatović je priznao da je u razgovoru sa Šumaherom i drugom dvojicom radnika nemačkog porekla, istog dana, u radnji na Terazijama 24, izjavio da „uopšte ne veruje izveštajima Vermahta“ o stanju na Istočnom frontu, da je „pobeda Rusije sigurna“, da komunisti ubijaju nemačke vojnike „u čitavoj okupiranoj Evropi“, da je „ispravno ubijati nemačke vojnike“, da „smatra ispravnim što Srbi vrše akte sabotaže i diverzije na vozovima“, da se „ubijanjem nemačkih vojnika šteti nemačkom Vermahtu i da je to ispravno, kao i da je „oskudicu životnih namirnica u Srbiji izazvala nemačka vojska“. Na pitanje zašto je tako govorio, Ignjatović je odgovorio: „Jer sam Šumaheru hteo da dam na znanje da Nemačka nikada neće pobediti.“ Na konstataciju islednika da tako izneseni stavovi predstavljaju „komunističku propagandu i huškanje stanovništva protiv okupacione armije“, Ignjatović je odgovorio potvrdno. Aleksandar Ignjatović (rođen 1921. u Somboru) zbog ovako iznesenih i ponovljenih stavova streljan je 12 dana nakon hapšenja, 29. septembra 1941.

M.R.

**Literatura:** Никола Миловановић, Радмило Кљајић, *Београдска општина Врачар*, Београд, 1981, стр. 266–268.

---

→ policije i aktivnim simpatizerom KPJ, koji je obavestio da se Strugar izvanredno drži u istrazi, iako je podvrgnut mučenju. Strugar je potom prebačen u zatvor Gestapoa. I tokom istrage u tom zatvoru, Strugar je ostao istrajan u preziru prema mučiteljima. Poznate su njegove reči koje je izgovorio islednicima: „Psi jedni, znam mnogo, ali vam ništa neću reći.“ Ubijen je u toku istrage, nepoznatog datuma, oktobra 1941. Đuro Strugar (rođen 1912. u Donjem Ceklinu pokraj Cetinja), proglašen je za narodnog heroja 9. maja 1945.

**Ulica Đure Strugara** od 1946. do 1997. nosila je naziv po ovom istaknutom organizatoru antifašističke borbe u okupiranom Beogradu. Danas ulica nosi predratni naziv: Carigradska.  
M.R.

**Literatura:** *Београд у рату и револуцији 1941–1945*, I–II, Београд, 1984, стр. II/242; *Narodni heroji Jugoslavije, I–II*, (ur. P. Kačavenda, D. Živković), Београд–Титоград, 1983, стр. II/230; Венцеслав Глишић, *Досије о Благоју Нешиновићу. Прилози за биографију*, Београд, 2011, стр. 35; *Улице и тргови Београда*, I–II, (ur. Љубица Ћоровић), Београд, 2004, стр. II/804.

## Spomen obeležja

Mesto nekadašnjeg zatvora Glavnjača, zgrade na **Obilićevom vencu broj 4** i **Trgu Nikole Pašića broj 1**, kao i zgrada u **Đušinoj broj 7**, obeležene su kao mesta u kojima su se nalazili zatvori za vreme kraljevine Jugoslavije i nemačke nacističke okupacije. Sva četiri obeležja, pored osnovnog teksta, sadrže i unificiranu sliku cveta. Autor obeležja je vajar Milorad Tepavac Tepo. On je bio pobednik konkursa, raspisanog povodom proslave pedesete godišnjice KPJ (SKJ), za izradu znaka-simbola za obeležavanje istorijskih mesta iz Revolucije i NOB-a na području grada Beograda. Bilo je predviđeno da se u okviru proslave najpre obeleže lokacije Glavnjače i zatvora za političke zatvorenike na Adi Ciganliji, zgrada u Đušinoj 7, kao i mesto na Košutnjaku na kojem je policija 1940. godine pucala u masu, za vreme izleta radničke, studentske i srednjoškolske omladine. Kasnije je taj znak trebalo stavljati na sva nova spomen obeležja i dodavati na ona već postavljena. Obeležje u obliku cveta u svom negativu formira stilizovanu petokraku. N.L.

**Literatura:** *Меморијали ослободилачких ратова Србије*, Књига II, Београд 2005, 33; J. Sekulić, „Obeležavanje istorijskih mesta iz NOB-a u Beogradu“, *Urbanizam Beograda* 3 (1969), 18–19.

Spomen obeležje ispred PMF-a, mesto zatvora Glavnjača

br. 17



## 6. Sedište fašističke organizacije Zbor Krunska 12



br. 18

Dimitrije Ljotić i supružnici Dragojla i Milovan Popović izlaze iz „Zavoda za prinudno vaspitanje omladine“

Fašistička organizacija Zbor, pod rukovodstvom **Dimitrija Ljotića**, osnovana je 1935. Nemački okupator je nakon okupacije Srbije zabranio delovanje svih političkih partija, osim Jugoslovenskog narodnog pokreta Zbor (početkom okupacije ta organizacija menja naziv u Narodni pokret Zbor). Nemački okupator je obezbedio prostorije toj organizaciji u **Krunskoj 12** (od 1951–1997, Ulica Proleterskih brigada). Prethodno sedište organizacije Zbor nalazilo se u Njegoševoj 1. Sedište Zbora bilo je obezbeđeno prisustvom naoružanih pristalica te partije, vojno organizovanih u okviru stranačke formacije, pod nazivom Srpski dobrovoljački korpus (SDK), koja se neposredno nalazila pod komandom nemačkih oružanih snaga, što znači da je SDK bila formacija srpskih fašističkih dobrovoljaca u okviru nemačke okupacione vojske. Pripadnici SDK 1941–1944. učestvuju u borbi protiv partizana (NOVJ) u skoro svim regionima u Srbiji, dok od 1943. učestvuju u borbama protiv ravnogorskih četnika (JVuO), da bi tokom 1944. u nekoliko navrata sadejstvovali sa ravnogorskim četnicima u borbama protiv partizana.

→



br. 19

Milovan Popović (prvi sleva) u društvu sa četnicima

- Pripadnici fašističke organizacije Zbor su tokom okupacije, pored delovanja u okviru SDK, participirali u kvislinškim vladama, Specijalnoj policiji, kvislinškom upravnom i propagandnom aparatu, kao i u nemačkoj obaveštajnoj službi. Poslednji organizovani pripadnici Zbora i SDK, napustili su Beograd 8. oktobra 1944, uz logističku pomoć nemačkog okupatora, zaputivši se preko teritorije NDH ka Sloveniji.

M.R.

**Literatura:** Младен Стефановић, *Збор Димитрија Љотића 1934–1945*, Београд, 1984, стр. 131, 299–300.

Povezane  
priče:



## Atentat na zamenika upravnika logora Banjica

**Đorđe Kosmajac** (1903–1942) je bio istaknuti predratni agent političke policije Kraljevine Jugoslavije, IV (antikomunističko) odeljenja Opšte policije, represivnog aparata za politički progon komunista. Kosmajac je ostao upamćen kao jedan od najprepoznatljivijih nosilaca

torture nad komunistima u istražnom zatvoru Uprave grada Beograda (Glavnjača), koji se nalazio na **Studentskom trgu 16**. Sačuvana su brojna svedočenja u kojima žrtve policijske torture teško terete Kosmajca kao notornog batinaša. Kao podnadzornik agenata Uprave grada Beograda, Kosmajac je jula 1941. imenovan za zamenika upravnika logora Banjica, Svetozara Vujkovića, predratnog šefa Antikomunističkog odseka UGB. Kosmajac je bio pripadnik fašističke organizacije Zbor Dimitrija Ljotića. Sačuvano

→

## Zavod za prinudno vaspitanje omladine

Zavod za prinudno vaspitanje omladine bio je specijalni logor za izolaciju i ideološku indoktrinaciju prokomunističke omladine, formiran od strane kvislinških vlasti u Smederevskoj Palanci, 22. septembra 1942. Osnivanje logora bilo je omogućeno Uredbom o prinudnom vaspitanju omladine (15. jul 1942), koju je potpisao predsednik kvislinške vlade Milan Nedić. Tom uredbom Ministarstvo prosvete je bilo ovlašćeno da zajedno sa Ministarstvom unutrašnjih poslova formira logor. Uredbom je bilo propisano da prinudno vaspitanje traje od 6 do 24 meseca, što je dopunom uredbe (16. januar 1943) produženo do 3 godine. Tokom dve godine postojanja logora, kroz to mesto za izolaciju prošlo je 1.270 omladinaca i omladinki, od kojih je skoro polovina bila iz Beograda (mahom aktivisti i aktivni simpatizeri srednjoškolske organizacije SKOJ-a). Zatočena omladina je bila podvrgnuta sistematskom ideološkom prevaspitanju, koje su vršili logorski „vaspitači“ – pripadnici organizacije **NP Zbor**. Ipak, ideološka indoktrinacija nije bila uspešna, osim kod vrlo malog broja prinudno konvertiranih →

→ je pismo Milorada Mojića, generalnog sekretara organizacije Zbor, u kojem Mojić sugeriše Kosmajcu da prestane da javno nosi zбораšku značku: „Kao pravi zбораš, smatram da ćeš shvatiti značaj ovoga naređenja, tim pre što ti po svojstvu svoje dužnosti vršiš hapšenja noseći na reveru značku Zbora, čime se daje utisak da za sva hapšenja dolazi inicijativa od pokreta Zbor.“ Prvi pokušaj ubistva Kosmajca odigrao se krajem avgusta 1941, u bifeu Milana Sikimića u **Ulici Kneginje Ljubice 13**, kada su njegova braća Obrad i Nikola Sikimić neuspešno pokušali da otruju Kosmajca, sipajući mu otrov u piće. Ponovni pokušaj ubistva Kosmajca bio je uspešan. Atentat na Đorda

Kosmajca i agenta Specijalne policije, Obrada Zalada, 6. marta 1942. izvršili su pripadnici skojevske udarne grupe: **Milić Martinović**, obućar, **Branko Bulat**, mehaničar, **Đuro Mađerčić**, bravar i **Nikola Strineka**, krojač. Bili su to mladići od 19 do 25 godina, sva četvorica poreklom sa Korduna. Zadatak da obrazuje udarnu grupu za izvođenje atentata na Kosmajca dobio je Petar Ristić, član Mesnog komiteta KPJ za Beograd, od Jelene Četković, sekretarke komiteta. Atentatori su se dogovorili da postave zasedu Kosmajcu i Zaladu u ulicama kojima oni prolaze na putu od zgrade u kojoj su stanovali, u Ulici cara Uroša 17, do Glavnjače. Atentat je izvršen između zgrade u →



→ zatočenika. Zatočenici su bili izloženi izgladnjivanju, hladnoći i teškom fizičkom radu, dok su neposlušni bili izloženi i fizičkoj torturi. Pokušaji bekstva bili su sankcionisani upućivanjem uhvaćenih begunaca u logor na Banjici, nakon čega je većina deportiraca streljana. Logor se nalazio pod naoružanom stražom pripadnika Srpske državne straže (oko 50 stražara), dok je redovnu kontrolu nad logorom obavljao IV antikomunistički odsek beogradske Specijalne policije. Upravnik logora bio je **Milovan Popović**, asistent na beogradskom Filozofskom fakultetu i simpatizer pokreta NP Zbor (poginuo je 1945. kao pripadnik JVuO), dok je zamenica upravnika logora i upravnica ženskog dela logora bila Popovićeva supruga, Dragojla Ostojić Popović, članica NP Zbor (umrla je u emigraciji u SAD tokom 1990-ih).

M.R.

**Literatura:** Милош Кратић, *Непокорена младост: концентрациони логор у Смедеревској Паланци 1942–1944*, Београд, 1981; Маја Николова, *Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци 1942–1944*, Београд 2010.

→ **Ulici Zmaja od Noćaja 5** i zgrade koja se nalazi na uglu ove ulice, ali numerički pripada Ulici cara Uroša 14. Prema sećanju Stevana Jovičića, jedinog preživelog člana MK KPJ za Beograd iz tog razdoblja, „jedna drugarica prerušena u Slovačinju, stajala je pred stanom Kosmajca sa kantama mleka, i kada je ovaj krenuo, ona je lupom kanti dala znak drugovima koji su čekali u zasedi“. Službeno glasilo fašističkog pokreta Zbor, *Naša borba*, okarakterisalo je atentat na Kosmajca i Zalada kao „mučko ubistvo sjajnih nacionalista i odličnih službenika“. Na sahrani Kosmajca i Zalada okupili su se istaknuti saradnici okupatora, a oproštajni govor održao je upravnik grada **Dragi Jovanović**.

Atentatori su 9. maja 1942, nakon mučenja u istražnom postupku,

deportovani iz istražnog zatvora Specijalne policije u logor Banjica. Prema sećanju nekadašnjeg zatočenika banjickog logora, Milomira Mićevića, gestapovski major Herbert Jung je nakon prispeća četvorice atentatora posetio ćeliju u kojoj su mladići bili smešteni. „Major Jung je zatražio da stupe korak napred ona dvojica koja su pucala na policijske agente. Maderčić i Martinović su mirno stali pred njega. Gestapovski major ih je zatim upitao da li im je žao što su ubili ljude iste nacionalnosti. Jedan od atentatora je odgovorio da oni i nisu bili ljudi, a da im je nacionalnost bila batinaška. Drugi je zapitao Junga da li ponekad razgovara sa svojom savešću što skupa sa svojim zemljacima izvršava naloge po kojima se strelja 100 Srba za

→

→ odmazdu za jednog ubijenog nemačkog vojnika. Uskoro su se i ostala dva atentatora priključila i poravnala sa svojim drugovima u istu vrstu, želeći da pokažu da između njih četvorice ne treba praviti nikakvu razliku, bez obzira na to ko je pucao u policijske agente, a ko čuvao stražu u pomoćnim ulicama.“ Četvorica atentatora su streljani na stratištu na Jajincima, 11. avgusta 1942.

U znak odmazde zbog atentata na Kosmajca i Zalada, kao i na policijskog činovnika iz Pančeva, Alojza Krala, folksdojčera koji je ubijen u Pančevu 5. marta 1942, „streljano je 150 komunista iz Pančeva i Beograda“, po naređenju SS generala Augusta Majsnera, zapovednika nemačke vojno-okupacione uprave. Tog dana je iz logora na Banjici izvedeno 96 zatočenika, koji su zatim streljani u Jajincima, u znak odmazde zbog atentata na dvojicu agenata Specijalne policije.

Tri ulice u beogradskoj opštini Voždovac komemorišu trojicu atentatora na Kosmajca: **Ulica Milića Martinovića** u Kumodražu (od 1986), **Ulica Branka Bulata** na Banjici (od 1986) i **Ulica Đure Mađerčića** na Voždovcu (od 1989).

M.R.

**Literatura:** Младен Стефановић, *Збор Димитрија Љотића 1934–1945*, Београд, 1984, стр. 172, 180; Београд у рату и

револуцији 1941–1945, I–II, Београд, 1984, стр. I/289, 308; Sima Begović, *Logor Banjica 1941–1944*, I–II, Beograd, 1989, str. I/138–139, 145, 238; II/128; Никола Сикимић, *Растанци, Пожаревац*, 1962, стр. 35–42; Стеван Јовичић, „Сећања“, *Народно-ослободилачки покрет Београда, 1941–1944, у сећањима учесника*, (ур. Богдан Луцић), Београд, 1974, стр. 14; *Logor Banjica: logoraši. Књиге затоčenika концентрационог логора Веоград–Банјика, 1941–1944*, (пр. Е. Миковић, М. Радојчић), I–II, Beograd, 2009, str. I/400–401; *Улице и тргови Београда* (ур. Љубица Ћоровић), I–II, Београд, 2004, стр. I/73, 261, 488.



Povezano mesto:  
**Zmaja od Noćaja 5, atentat na Đorđa Kosmajca**, videti na mapi Sedišta i zatvori okupacione uprave i kvislinškog aparata, strana 38

## 7. „Antimasonska izložba“

Svetozara Markovića 46



br. 20

Otvaranje „Antimasonske izložbe”,  
22.oktobar 1941. godine

Izložba delovanja masona, Jevreja i komunista – poznata kao, „**Antimasonska izložba**“ – predstavljala je najzapaženiju propagandnu manifestaciju antisemitskog i antikomunističkog karaktera u okupiranom Beogradu. Izložba je organizovana u punoj saradnji okupacionog i kvislinškog propagandnog aparata. Kako navodi istoričarka Nadežda Petrović, „radi pripremanja izložbe u julu 1941. formiran je radni komitet antimasonske izložbe od sedam članova“. Novinar **Stevan Kluić** i **Lazar Prokić** (predratni profašistički propagandista i novinar blizak *Jugoslovenskoj radikalnoj zajednici* (JRZ) **Milana Stojadinovića**, izdavač profašističkih listova *Signal* i *Nova zora*, a za vreme okupacije šef Odseka za propagandu Predsedništva vlade) postali su direktori izložbe, a **Dorđe Perić** šef propagande komiteta (posle obrazovanja Nedićeve vlade postao je šef državne propagande). Perić je još 1925–1927, zajedno sa Mommirom Nikolićem, bio vlasnik Političkog glasnika, časopisa bliskog dvorskim krugovima i jednog od glasila koje se borilo protiv parlamentarizma. On je 1936. bio jedan

Konferencija  
za štampu  
povodom  
izložbe



od vlasnika nedeljnog informativnog časopisa *Politička smotra* i direktor agencije *Avala*. Četvrti član komiteta bio je publicist i autor brošure *Masonerija i Jugoslavija*, **Milan Banić**. Tri preostala člana bili su pomoćnik šefa policije Beograda, Miodrag Đorđević, saradnik zбораških glasila i član Ljotićevog Zbora, Mihailo Balić i **Milovan Popović**, asistent na Filozofskom fakultetu u Beogradu, poznati antikomunistički publicista, koji je 1942. postao upravnik logora za prokomunističku omladinu u Smederevskoj Palanci. Komitet je radio u četiri sekcije. Na čelu sekcije za propagandu, koja je bila najproduktivnija, nalazio se Lazar Prokić, mada je formalno njen šef bio Đorđe Perić. Prokić je ujedno bio autor idejnog projekta izložbe. Ostale tri sekcije bile su: antikomunistička, antimasonska i antijevrejska. Propagandna sekcija je obavila najveći deo posla oko tehničke pripreme izložbe, uključujući angažovanje nekoliko desetina slikara, crtača i drugih tehničkih saradnika, oko izrade ilustrovanog materijala za izložbu (uglavnom je reč o saradnicima iz redova ruske antikomunističke emigracije koji su bili angažovani u okviru ateljea slikara Stepana Koljesnikova). Lazar Prokić je koordinisao uredništva *Novog vremena* i *Obnove* oko publikovanja pisanog propagandnog materijala i fotografija sa izložbe. Propagandna sekcija je tokom priprema i trajanja izložbe, štampala 19 brošura antisemitske, antikomunističke, antimasonske i profašističke sadržine.

Delatnost Radnog komiteta, osobito propagandne sekcije, bila je pod kontrolom nemačkih okupacionih vlasti, koje su finansijski pomogle organizovanje izložbe, obezbedivši gotovo polovinu sredstava neophodnih za njenu realizaciju.

Svečano otvaranje izložbe bilo je planirano za 23. avgust 1941, ali je izložba otvorena dva meseca kasnije, 22. oktobra 1941, zbog intenzivne aktivnosti NOP-a u Beogradu u letnjim mesecima 1941.

**Milan Nedić**, predsednik kvislinške vlade, posetio je izložbu →

→ 27. oktobra 1941. Prethodno su, na dan otvaranja, izložbi prisustvovali članovi kvislinške vlade i predstavnici nemačke okupacione uprave.

Kvislinške vlasti su preduzele niz mera u cilju obezbeđivanja masovne posećenosti izložbi. Organizovane su kolektivne posete učenika srednjih i osnovnih škola, državnih činovnika i radnika. Posetioci su bili privučeni, između ostalog, toplim prostorijama (u vreme nezapamćeno oštre zime), ali i primamljivim poklonima jubilarnim posetiocima („novo vuneno ćebe, dve kokoške, kilogram masti, paket šećera, metar drva za ogrev“).

Izložba je zatvorena 19. januara 1942. Prema podacima iz kvislinške štampe izložbu je navodno posetilo preko 80.000 posetilaca. Realizacija izložbe se podudara sa vrhuncem masovnih represalija u Srbiji. Prema rečima istoričara Milana Koljanina, „jedan od glavnih zadataka izložbe bio je da pruži ideološko opravdanje za masovne represalije, među kojima su i one usmerene protiv Jevreja.“

M.R.

**Literatura:** Надежда Јовановић, „Однос окупатора и квислинга према масонерији у Србији, 1941-1942.“, *Годишњак града Београда*, XVIII, Београд, 1971, стр. 77-108; Milan Koljanin, „Antisemitiski stereotipi i propaganda u Srbiji 1941-1942.“, *Istorija 20. veka*, 1/2003, Београд, 2003, стр. 83-118.

## Pokušaj diverzije na takozvanoj „Antimasonskoj izložbi“

Kvislinške vlasti su 1941. organizovale propagandnu izložbu antisemitskog i antikomunističkog karaktera, koja je kolokvijalno bila poznata kao „Antimasonska izložba“, zbog činjenice da je organizovana u sedištu masonske lože u **Ulici Svetozara Markovića 46** (tada: Garašaninova 8), ali i zbog realne antimasonske konotacije jednog dela postavke.

Partijska organizacija MK KPJ za Beograd odlučila je da 31. avgusta 1941. postavi eksploziv u prostorije u Ulici Svetozara Markovića 46 u kojima se bila postavljena izložba. Akcijom je rukovodio **Mihajlo Pjevac**, molerski radnik. S obzirom na to da je **Vladimir Rajković**, zaposlen kao radnik na izložbi, poznao raspored prostorija u izložbenoj zgradi, planirano je da on postavi eksploziv, dok bi ostala dvojica

učesnika (Mihajlo Pjevac i **Aleksandar Pavlović**) bili obezbeđeni. Rajković se kolebao da uđe u zgradu tražeći da on ostane napolju, a da postavljanje eksploziva obavi neko drugi. U tom prepiranju primetila ih je straža zapucavši na trojicu komunista, koji su uspeali da pobjegnu zahvaljujući tome što je Mihajlo Pjevac bio naoružan i uzvratio vatrom. Rajković je prilikom bekstva ranjen u lakat. Nedugo potom, Rajković je uhapšen, pod nerazjašnjenim okolnostima. Svi oni će, nakon istrage u zatvoru Specijalne policije, stradati kao banjički logoraši.

M.R.

**Literatura:** *Београд у рату и револуцију 1941–1945*, I–II, Београд, 1984, стр. 1/238–240; Анка Кумануди, „Неки подаци о раду шестог рејонског комитета КПЈ и партијске организације на његовом подручју у Београду од априла 1941. до фебруара 1942“, *Народно-ослободилачки покрет Београда, 1941–1944, у сећањима учесника*, (ур. Богдан Луцић), Београд, 1974, стр. 65–68. Izvori: IAB, BL-190, Sećanje Anke Kumanudi; IAB, BL-750, Sećanje Petra Nikezića.

## 8. Zatvor Specijalne policije

Đušina 7



Rudarsko - geološki fakultet, Dušina 7

br. 22

Zatvor Specijalne policije u **Đušinoj 7** koristio se u većoj meri kao mesto za izolaciju od kraja 1942, usled nedovoljnih kapaciteta zatvora Specijalne policije na Obilićevom vencu 4. Ovaj zatvor je naročito bio u funkciji tokom 1944. Zatvor je nastao adaptacijom nekadašnje konjičke kasarne Vojske Kraljevine Jugoslavije. Imao je desetak ćelija, nastalih pregrađivanjem jedne velike kasarnske prostorije i nekoliko kancelarija za islednike. Ćelije u ovom →

Povezane priče:



### Hapšenje Vojislava Vučkovića i Fani Politeo

Zahvaljujući sugestiji Miloja Milojevića, tada najznačajnijeg autoriteta na muzičkom planu u Beogradu, roditelji **Vojislava Vučkovića** (rođen 1910, u Pirotu) pomirili su se s činjenicom da se njihov sin neće baviti muzikom samo uzgredno, već da će mu muzika postati životno opredeljenje. Vojislav je diplomirao na praškom Državnom konzervatorijumu i doktorirao na Filozofskom fakultetu

Karlovog univerziteta. U Pragu je razvio afinitet ka avangardnoj (četvrttotskoj) muzici. U praškoj sredini dolazi do njegove idejno-političke radikalizacije, tako da na Karlovom univerzitetu pristupa najrevolucionarnijem delu studenata – komunistima. Pored obimnih studija, Vučković se u Pragu posvetio i stvaralačkom radu.

Nakon povratka iz Praga, Vojislav se kao organizovani komunist uključio u rad ilegalne KPJ. Učesnik je svih javnih manifestacija koje je organizovala KPJ u Beogradu, uključujući i zabranjene demonstracije, na kojima je po pravilu intervenisala žandarmerija (često uz upotrebu oružja), ali i kulturne manifestacije →

→ zatvoru nisu imale dnevnu svetlost, niti bilo kakve otvore i bile su osmišljene za dodatno slamanje zatočenika, boravkom u mraku, nesnosnom vrućinom i nedostatkom vazduha. Poznato je da su u ovom zatvoru 25. decembra 1942. mučeni supružnici **Vojislav Vučković** i **Fani Politeo-Vučković**. Oboje su umrli tog istog dana. Nakon Drugog svetskog rata, zatvor u Đušinoj 7 preuzela je UDB-a NR Srbije. Prvih posleratnih godina u zatvoru su bili izolovani predstavnici okupacione vojne uprave, kojima je suđeno u Beogradu. Nakon 1948. u ovom zatvoru borave pripadnici prosovjetske komunističke opozicije (takozvani „ibeovci“), ponekad zajedno sa zatočenim Nemcima, o čemu postoje svedočenja u memoarskoj literaturi.

Zgrada u Đušinoj 7 je 1952. ustupljena Rudarsko-geološkom fakultetu, koji se i danas nalazi na toj lokaciji.

M.R.

**Literatura:** Branislav Božović, *Podzemna borba. Specijalne organizacije Gestapoa za borbu protiv NOP-a*, Beograd, 1964; Muharem Kreso, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu, 1941–1944*, Beograd, 1979, str. 91.

→ u okrilju Beogradskog univerziteta, gde je KPJ takođe ilegalno delovala i gde je imala snažno uporište. Pod uticajem Burianovog avangardnog pozorišta D-34, Vučković je inicirao formiranje prvih radničkih i omladinskih recitatorskih horova u Beogradu. Revolucionarno-vaspitni karakter recitatorskih horova, čiji su nastupi, zahvaljujući njegovom zalaganju, bili upriličeni u reprezentativnim javnim prostorima (1935–1938), zasmetao je političkoj policiji, koja je nastojala da zabrani javna izvođenja tih horova. Pored toga, Vučković je bio hapšen i proganjan od strane političke policije. I pored političke nemilosti kojoj je bio izložen, njegov nesumnjivi stručni autoritet omogućio mu je da se profesionalno afirmiše. Postao je profesor u muzičkoj školi „Stanković“, a potom i dirigent simfonijskog

orkestra Radio Beograda (napustio je posao dirigenta nakon što je 1940. Stanislav Krakov, desničarski intelektualac profašističke orijentacije, postao upravnik Radio Beograda). Vučković se iz Praga vraća kao formiran levičarski intelektualac. U tom pogledu, on je u drugoj polovini tridesetih godina u Beogradu bio jedinstvena intelektualna pojava: muzikolog, kompozitor, dirigent, doktor filozofskih nauka, pokretač progresivnih javnih glasila, organizator javnih manifestacija. Vučković je jedan od najznačajnijih srpskih muzikologa prve polovine 20. veka. Kao idejno formirani marksista nastojao je da istoriju muzike tumači kroz prizmu dijalektičkog materijalizma, to jest, kroz prizmu marksističke teorije (po čemu je takođe jedinstven među beogradskim savremenicima). Kao kompo- →

→ zitor značajan je kao jedan od prvih domaćih kompozitora koji su razvili afinitet ka modernoj, ali i avangardnoj (četvrt-tonskoj i atonalnoj) muzici.

O ličnosti **Fani Politeo** znamo vrlo malo. Fani je bila rodom iz Splita (rođena 1911). Studirala je istoriju umetnosti na beogradskom Filozofskom fakultetu, gde je diplomirala 1937. Bila je aktivistkinja Omladinske sekcije Ženskog pokreta i članica redakcije časopisa *Žena danas*. Vojislav Vučković i slikar i komunist **Josip Benković**, krili su se u skrovištu u **Ulici Save Tekelije 4** na Vračaru, od kraja juna 1941. do decembra 1942. Fani Politeo nije živela u ilegalnosti, iako je i ona, kao i članovi njene porodice, stradala i bila zlostavljana tokom poslednjeg pokušaja hapšenja Vučkovića i Benkovića. Njihovo skrivanje bilo je uslovljeno činjenicom da su kao angažovani komunisti i antifašisti bili poznati političkoj policiji, još u predratnom razdoblju. Nakon što je Specijalna policija uspela da uhapsi velik broj aktivista NOP-a u okupiranom Beogradu, tokom 1941–1942, Vojislav i Fani bili su prisiljeni da neprestano odlažu odlazak na slobodnu, partizansku teritoriju. Nije im bilo omogućeno da realizuju tu zamisao zbog čestog prekidanja kontakta sa aktivistima NOP-a koji su bili zaduženi za prebacivanje ugroženih komunista na slobodnu teritoriju, iako je najviše partijsko rukovodstvo tražilo da njih dvoje budu prebačeni na područje pod kontrolom partizana. Vučković je tokom boravka u ovoj kući, to jest, u skrovištu na ovoj adresi, nastavio sa



br. 23

Vojislav Vučković  
i Fani Politeo

stvaralačkim radom. Značajno je pomenuti da su neke od kompozicija stvorenih tokom skrivanja u ovoj kući, ilegalnim putem dospеле do Vrhovnog štaba i potom bile izvođene na slobodnoj teritoriji. Specijalna policija imala je dojavu o boravku Josipa Benkovića na ovoj adresi, ali ne i o tome gde se krije Vučković, iako je Vučković neretko prurušen izlazio iz kuće. U nekoliko prethodnih navrata pretresali su porodičnu kuću Vučkovića, u obližnjoj Ulici vojvode Dragomira 7. Policija je ukupno 12 puta pretresala kuću u Ulici Save Tekelije 4. Oko ponoći 24. decembra 1942, agenti Specijalne policije ponovo su upali u kuću. Zatekli su Fani Politeo i njene rođake koji su legalno živeli u kući. Izgledalo je kao da su to jedini stanovnici kuće. Zajedno sa Benkovićem, Vojislav je već bio u skloništu. Agenti su tražili, preturali po sobama i tavanu, lupali po zidovima i patosu. Nakon neuspele →





br. 24      Kuća u ulici Save Tekelije 4  
na Čuburi

→ pretrage, policija je uhapsila Fani i povela je kao taoca, smatrajući da će je mučenjem prisiliti da prizna gde se krije Benković. Nakon toga Vučković i Benković su se izvukli iz skloništa i užurbano počeli da spaljuju ilegalni materijal. Namera- vajući da promene ilegalni stan, oko 5 sati ujutro pokušali su da presko- če ogradu dvorišta, nakon čega ih je dočekala paljba iz auto- matskog oružja. Benković je uspeo da se prebaci preko ograde, dočepa ulice i otrgne smrti. Vojislav je pao, zadobivši osam rana. Ranjenog i onesvešćenog, agenti su ga prebacili u **zatvor Specijalne policije u Đušinoj 7**. U zatvoru se već nalazila Fani, koja je cele noći tučena i podvrgavana mukama. Prema svedočenju preživelih zatvorenica, ruka joj je bila slomljena, glava unakažena, nije mogla da govori. Vojislav je takođe bio podvrgnut brutalnom prebijanju, iako je bio teško ranjen. Prema svedočenju nekadašnjih zatvorenika, ležao je u hodniku u lokvi krvi. Specijalna policija je potom pokušala da

prebaci Vojislava i Fani u pritvore- ničko odeljenje Glavne vojne bolnice, kako bi im ukazivanjem lekarske nege privremeno produžili život, do ponovnog isleđivanja. Međutim, na putu do bolnice oboje su umrli, 25. decembra 1942.

Specijalna policija je uhapsila **Josipa Benkovića** već sutradan, 26. decembra 1942. Streljan je kao banjički logoraš, 19. februara 1943.

**Muzička škola „Dr Vojislav Vučković”** u Kondinoj 6 i **ulica Vojislava Vučkovića** na Senjaku od 1946. komemorišu ovog istaknutog antifašističkog borca i kompozitora. U **Ulici vojvode Dragomira 7** nalazi se spomen ploča sa natpisom.  
M.R.

**Literatura:** Богдан Лекић, „Војислав Вучковић“, *Револуционарни ликови Београда*, I, Београд, 1967, стр. 9–34; Milan Лeko, *Београдске улице и тргови, 1872–2003*, Београд, 2003, стр. 167.

● Povezano mesto:  
● **Ulica Save Tekelije 4**,  
● hapšenje **Vojislava Vučkovića** i **Fani Politeo**,  
● videti na mapi „Antifašistički otpor u Beogradu“, strana 107

## 9. Pritvoreničko odeljenje Opšte državne bolnice

Džordža Vašingtona 19



br. 25

U ulici Džordža Vašingtona 19 nalazilo se pritvoreničko odeljenje Opšte državne bolnice. Iz ove bolnice, kao i iz ginekološkog odeljenja Opšte državne bolnice u Ulici Miloša Pocerca 14, pobeglo je nekoliko zatvorenica. Na primer, bekstva **Vere Lazović, Vere Vrebalov, Mitre Mitrović i Natalije Hadžić** 28. avgusta 1941, organizovao je Verin brat Gruja, pomoću dvojice stražara. Tri komunistkinje su bile prebačene u Lisičiji potok, odakle su uskoro otišle u partizane. **Gruja Lazović** i njegovi saradnici krili su dvojicu žandarma 20 dana, da bi 16. septembra, u pokušaju da se prebace iz Beograda u partizane, bili su uhapšeni na Čukarici. Narednog dana uhapšeni su i neki učesnici u skrivanju dvojice žandarma, tako da je broj uhapšenih iznosio 14 lica. Svi oni su streljani do kraja godine, kao banjički logoraši.

MK KPJ za Beograd je 29. jula organizovao spasavanje **Aleksandra Rankovića**, člana Politbiroa CK KPJ, uhapšenog dva dana ranije od strane Gestapoa. Formirano je pet udarnih desetina sa →

Povezane  
priče:



### Radomir Marković Gembeš

Metalski radnik Radomir Marković Gembeš bio je jedan od najaktivnijih komunističkih omladinaca u okupiranom Beogradu 1941. Sredinom jula 1941. agenti Specijalne policije prepoznali su i uhapsili Markovića u parku na Terazijskoj padini. Marković je u zatvoru Specijalne policije simulirao dizenteriju, kako bi bio prebačen u pritvoreničko odeljenje Opšte državne bolnice u **Ulici Džordža Vašingtona 19**. Uspeo je da pobegne žandarmima prilikom →

→

br. 26



→ ukupno 38 učesnika, za izvođenje akcije koja je otpočela u jutarnjim časovima. Akcijom su neposredno rukovodili **Miloš Matijević** i **Đuro Strugar**. Da bi neometano ušli kroz glavna vrata bolnice, izvršioi akcije su vodili vezanog saborca, kako bi izgledalo kao da policijski agenti dovode hapšenika. Nakon što je dežurni žandarmerijski narednik, koji je stražario na ulazu, posumnjao u nameru prispelih koji su bili na korak od ulaza, pokušao je da ih zaustavi oružjem, ali je Dušan Grubač, učesnik akcije, zapucao i ubio ga. Pucnji su odjeknuli bolnicom. Čuo ih je i Aleksandar Ranković, koji nije znao da će akcija biti izvedena tog dana. Ubrzo su se u bolesničkoj sobi, u kojoj je Ranković bio izolovan, pojavila petorica naoružanih komunisti koji su potom sproveli zatočenika van zgrade. Istovremeno, učesnici akcije su pod kontrolom držali dvorište bolnice i nekoliko okolnih ulica.

Sutradan, 30. jula, na Novom groblju je organizovana sahrana žandarmerijskog narednika Arandela Jovanovića, stradalog u akciji, uz prisustvo najznačajnijih predstavnika kvislinške uprave. Pogrebna povorka krenula je iz zgrade Uprave grada Beograda na Obilićevom vencu 4. Istog dana Gestapo i Specijalna policija organizovali su raciju u beogradskom VIII kvartu, kada je privedeno preko stotinu lica. Ulične racije, pretrese stanova i privođenje navodno sumnjivih lica, fašisti su nastavili i narednih dana. →

Radomir Marković Gembeš  
(u sredini) u radionici

br. 27



→ U izveštaju Ministarstvu spoljnih poslova Trećeg Rajha, opuno-moćenik ministarstva u Beogradu, Feliks Bencler, pišući o događajima u gradu krajem jula 1941, zaključio je: „Opasnost od opšteg komunističkog ustanka može se za sada smatrati otklonjenom, ali se, naprotiv, svakako mora računati na dalja teroristička dela i atentate, sve dok poslednji komesar ne bude likvidiran, jer komunisti se ogorčeno bore, a umiru stisnute pesnice i sa osmehom na licu.“

M.R.

**Literatura:** *Beograd u ratu i revoluciji 1941-1945*, I-II, Beograd, 1984, str. I/225-226, 293, 298; *Жене Србије у НОБ*, (ур. Боса Цветић и др.), Beograd, 1975, str. 56, 254, 559; Бранислав Божовић, *Beograd под комесарском управом 1941*, Beograd, 1998, str. 240–258; Драшко Динић, „Ослобађање Александра Ранковића из болнице“, *Народноослободилачки покрет Београда 1941–1944. у сећању учесника*, (ур. Богдан Луцић), Beograd, 1974, str. 56–60.

→ sprovođenja iz bolnice u zatvor Specijalne policije. Nakon bekstva sklonio se u stan porodice svog prijatelja Petra Gromika, u Ulici Čer-niševskog 17 (tada: Moskovska) na Čuburi. Sećajući se posle rata Markovićevo boravka u stanu njegovih roditelja, Gromiko je kazao: „Preko dana Gembeš je bio na tavanu naše kuće, jer je u istoj zgradi gde smo živeli, stanovao i otac Nikole Kalabića, Milan Kalabić, major kvislinške žandarmerije, te su žandarmi vrlo često dolazili u našu kuću u kojoj je moja majka bila nastojnica. Noću je Gembeš spavao dole u našem stanu, s tim da ako neko zazvoni na kapiji, dok se kapija otvori, imao je vremena da se prebaci u ulicu Orlovića Pavla.“

Udarна група скојеваса предводе-на Радомиром Марковићем извршила је **атентат на Светозара Вујковића**, управника логора Банјика, 5. августа 1941, код Шарење Ћуприје на Авалском друму. Тешко ранјени Вујковић преживео је атентат. Марковић је већ

средином августа 1941. постао борац Посавског одреда НОП. Поги-нуо је 29. новембра 1941, у бичи на Кадинјаћи.

Улица Радомира Марковића у насељу Јајинци од 1976. носи назив по овом београдском илегалцу и србијанском партизану.

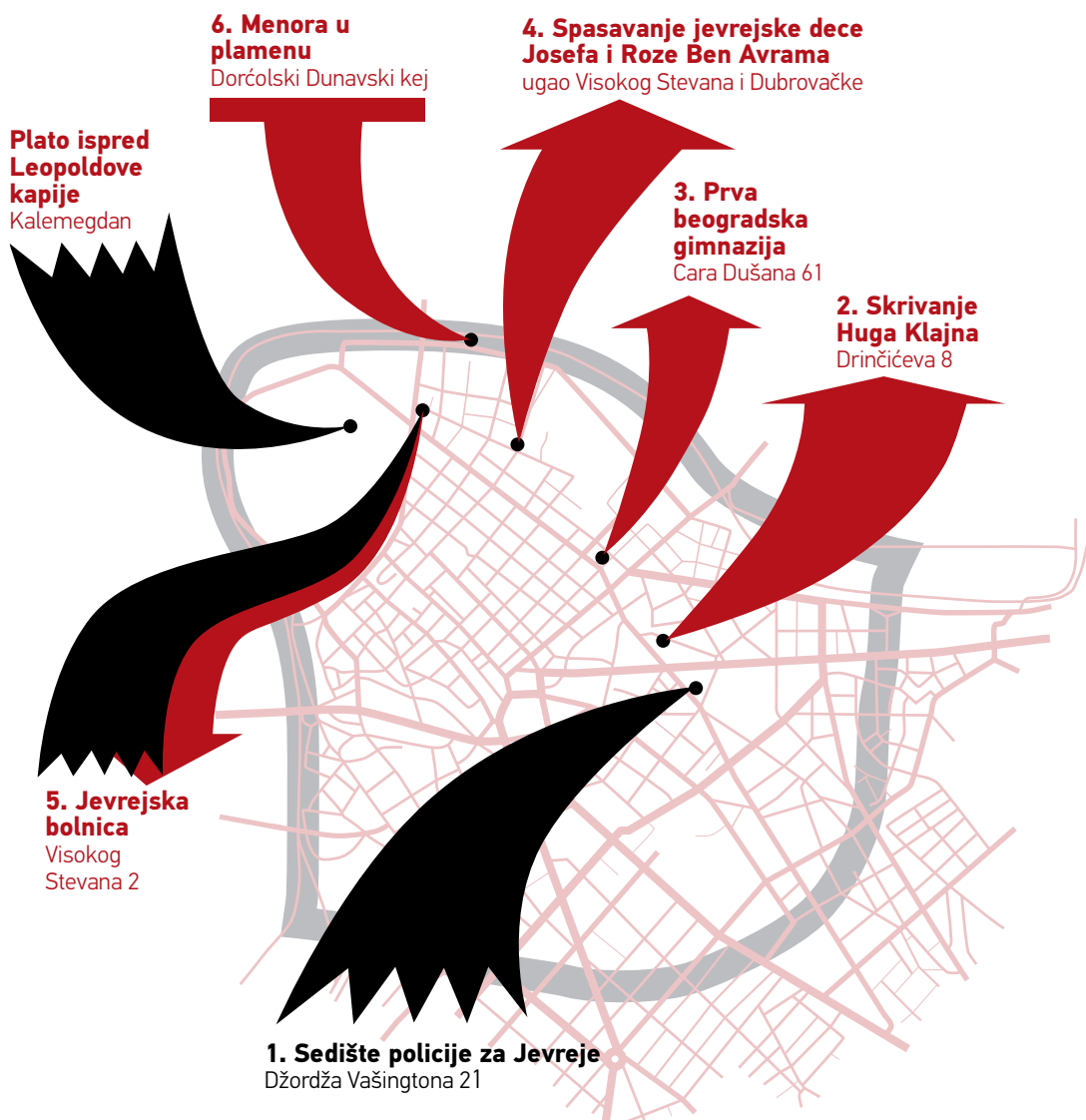
M.R.

**Literatura:** Јован Медић, „Радомир Марковић Гембеш“, *Револуционарни ликови Београда*, 3, (ур. Гојко Лађевић), Beograd, 1972, str. 143–168; Никола Миловановић, Радомиро Кљајић, *Београдска општина Врачар*, Beograd, 1981, str. 253–254; *Улице и тргови Београда* (ур. Љубица Ћоровић), I-II, Beograd, 2004, str. I/361, II/645.

● Povezana mesta:  
● **Šarena ćuprija, atentat na Svetozara Vujkovića**, videti na mapi „Banjički logor i Topovske šupe“, strana 135

# Progon Jevreja

Palilula - Dorćol



- Povezano mesto:
- **Plato ispred Leopoldove kapije na Kalemegdanu**



br. 28

Fišegdžijska čaršija  
ispred Tašmajdana



br. 29

Odvođenje  
banatskih Jevreja

br. 30



br. 31

Beogradski tramvaj sa natpisom "V" (Victory) i "Zabranjeno za Jevreje"



## 1. Sedište Policije za Jevreje Džordža Vašingtona 21

Dok su Gestapo i vojni zapovednik za Srbiju u aprilu i maju 1941. izdavali antisemitske naredbe, srpske vlasti su imale zadatak da se staraju da Jevreji poštuju novi zakonodavni poredak. To je eksplicitno bilo navedeno i u članu 21, Naredbe od 30. maja 1941, „koja se odnosi na Jevreje i Cigane“, a koji glasi da su „srpske vlasti odgovorne za izvršenje naređenja sadržanih u ovoj Naredbi“.

Zbog toga je u okviru Uprave grada Beograda, tačnije Specijalne policije, formiran Odsek za Jevreje i Cigane (VII Odsek Specijalne policije), poznat u početku i kao komesarijat za Jevreje, Policija za Jevreje i Jevrejska policija. Njegov rad je od početka bio usko povezan s radom Gestapoa, odnosno s Jevrejskim referatom u beogradskom Gestapou, na čijem se čelu nalazio SS-poručnik **Fric Strake** (Fritz Stracke). Takođe, VII Odsek je bio u direktnom kontaktu s Drugim referatom II Specijalnog odseka Odeljenja za državnu zaštitu u Ministarstvu unutrašnjih poslova, odnosno referatom za „Jevreje, Cigane, masone i druge internacionalne organizacije“ (I referat je bio nadležan za komuniste), na čijem su se čelu nalazili Dušan Vujišić i Sava Šapinac. Sedište VII Odseka nalazilo se na drugom spratu u **zgradi Požarne komande na Tašmajdanu**, do jula 1941, kada se preselilo u zgradu Palilulske narodne škole, u **ulici Džordža Vašingtona 21**, gde se već nalazilo sedište III kvarta policije.

Na čelu VII Odseka nalazio se komesar **Jovan Joca Nikolić**. S njim je radilo još nekoliko agenata; među njima su bili Ljubinković, Martinović, Dorđević „Ceka“, Božičević, Nikola Nikolić i drugi. U VII Odseku je moralo da radi i nekoliko Jevreja, uglavnom na sređivanju kartoteke i na drugim administrativnim poslovima. Za nadzornika rada VII Odseka, nemačke vlasti su postavile svog komesara. Prvi komesar je bio gestapovac **Oto Vincet** (Otto Winzet), koga je već u maju zamenio Austrijanac **Egon Zabukošek** (Sabukoschek). Kasnije su tu funkciju obavljali gestapovac **Karaš** i SS-šturmfirer **Ken**. Pored državnih finansijskih sredstava, počevši od 1. juna 1941, Specijalna policija, uključujući i VII Odsek, dobijala je svakog meseca 16.000 dinara za „suzbijanje jevrejsko-komunističke akcije“. Novac je obezbeđivao Gestapo, koji ga je prikupljao od obaveznih „kontribucija“ nametnutih Jevrejskoj zajednici. →

## Pismo Čike Alkalaj

8/XII-1941

9 sati ujutro

Ljubljeni moj Davide,

Sad polazimo svi u logor. Bićemo svi zajedno. Čuvaćemo se i delićemo sudbinu zajednički, ako želiš da sam i dalje hrabra i jaka, onda te preklinjem, da budeš i ti hrabar do kraja i da ne misliš na nas. Znaš vrlo dobro da ja nisam kukavica. Utopljeni smo dobro, ništa ne brini. Acka ću ti čuvati ko svoje oči. Ne brini ništa, mi smo žene izdržljive i to ćemo izdržati.

Beskrajno te voli i misli samo na tebe tvoj sin Acko i tvoja do groba verna Čika.

p.s. Svi te moji ljube

JIM, k. 20, 1

## Pismo Godel Berte, pre polaska u logor

Draga moja mila djeco!

Ovo su možda poslednje reči koje upućujem Vama moja mila djeco u oči moga polaska u logor. Stara sam i iznemogla usled mnogih trzavica koje sam pretrpela u zadnje vreme. Vi ste mladi pa ako Vam Bog živote pokloni opet će te biti sretni sa svojim vjernim drugaricama. Ali ja sigurno ove patnje u ovoj zimi neću preživjeti. Zato da znate da su moje misli dokle god u meni život postoji samo kod Vas bile i samo sam željna bila da Vas još jednač vidim, al nije mi suđeno bilo. Tvoja Ruža kako vjerno i poštovano izdržala je kraj mene do zadnjeg časa, i ako Vam Bog da da se u životu nađete budite sretni i zadovoljni do kraja svoga života. Njoj zahvaljujem da sam izdržala ove teške dane. Da je mogla ona bi i dalje ostala uzame ali i od nje su me odvojili. Zato ostavljam šta god imadem još u kući njoj a ako ona hoće može da se deli s Vama. Ako se vratim i budem sretna da Vas još jednom zagrlim za mene će na vas uvijek biti mjesta to znam pouzdano. Sada neću više da pišem jer reči čime moj bol mogla opisati nemam i zato moja djeco ostajte mi sretni sa svojim milima Ljubi Vas u duhu Vaša Mama

JIM, k. 20



→ Od 19. aprila, pored toga što su nadgledali da li svi Jevreji nose žutu traku, da li ulaze u javne prostorije, koriste tramvaj, idu na pijacu pre deset sati ujutro i poštuju sva nova pravila, važan zadatak VII Odseka bio je i registracija svih Jevreja i jevrejskih radnji. Imajući u vidu celokupnu strukturu jevrejske populacije, VII Odsek je vodio svakodnevnu evidenciju Jevreja određenih za prinudni rad i njihovu raspodelu po grupama, čiji je glavni zadatak bio čišćenje Beograda od ruševina posle aprilskog bombardovanja, ali koje su radile i na pristaništu i na železničkoj stanici pri istovaru municije i drugih stvari, ali i drugde. Komesar Jovan Nikolić je svakih petnaest dana slao Gestapou detaljan izveštaj o radu VII Odseka. Od 7. juna, nedelju dana posle Naredbe koja je izjednačavala Jevreje i Rome, VII Odsek je počeo i sa registrovanjem Roma. Na dan 10. avgusta 1941, nekoliko dana pre dolaska banatskih Jevreja i osnivanja logora **Topovske šupe**, VII Odsek je u Beogradu registrovao 9.561 Jevreja i 679 jevrejskih radnji (koje su već bile pod kontrolom nemačkih komesara), kao i 3.050 „Cigana“. Od jeseni 1941, odnosno, od početka masovnog ubijanja muških Jevreja, VII Odsek, kako bi najbolje nastavio sa svojim radom o evidenciji Jevreja određenih za prinudni rad, redovno je od komande logora Topovske šupe dobijao izveštaje i spiskove o Jevrejima „transportovanim za Nemačku“, odnosno, o ubijenim Jevrejima. **Solomon Altarac**, jedan od Jevreja koji su morali da rade u VII Odseku, saradnik NOP-a, koji je 1941. radio upravo na kartoteci u Policiji za Jevreje, svedočio je da mu je komesar Jovan Nikolić lično naredio da na poleđinu svako dobijenog kartona stavi oznaku „LS“ i datum navodnog odvođenja; oznaka je značila „Logor – streljan“. To je potvrdio još jedan svedok, **Moša Simonović**, takođe saradnik NOP-a, koji je tada bio šofer komesara Jovana Joce Nikolića.

Ispred zgrade u Džordža Vašingtona 21, na čijem se mestu danas nalazi vrtić, između 8. i 13. decembra, po naređenju okupatorskih snaga, sakupljeni su svi preostali beogradski i banatski Jevreji, uglavnom žene i deca, koji su kamionima prebačeni na Sajmište. Posle njihovog interniranja, VII Odsek je nastavio svoj rad uglavnom tražeći skrivene Jevreje, u saradnji s drugim odsecima Specijalne policije i Gestapoom, sve do proleća 1943, kada je ukinut. Sve vreme postojanja tog odseka, na njegovom čelu nalazio se Jovan Joca Nikolić.

M.P.

**Literatura:** Branislav Božović, *Stradanje Jevreja u okupiranom Beogradu 1941–1944*, (Drugo dopunjeno i izmenjeno izdanje), Beograd, 2012, str. 70–74, 222–223, 236–238, 241–252; isti autor, *Beograd pod komesarskom upravom*, Beograd, 1998, str. 69; Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu*, Beograd, 1992, str. 22; Ženi Lebl, *Do konačnog rešenja. Jevreji u Beogradu, 1521–1942*, Beograd 2005, str. 290–294.  
**Izvori:** Isak Eskenazy, *Doživljaji za vreme nacizma*, JIM k. 22-76-1, str. 11; AJ, 110-593-153, 154, 159 i 160.

## 2. Skrivanje

### Huga Klajna

Drinčićeva 8



br. 32

Nakon što su predstavnici nemačke vojno-okupacione uprave naložili formiranje Jevrejske bolnice na Dorćolu, u **Ulici Visokog Stevana 2**, dr Hugo Klajn (1894–1981) postao je lekar te bolnice, to jest, upravnik nervnog odeljenja. Oktobra 1941, kada je započelo najmasovnije hapšenje jevrejskih muškaraca u Beogradu, dr Klajn je odlučio da simulira samoubistvo: popio je veliku dozu veronala da bi potom bio smešten u Vojnu bolnicu. U bolnici ga je primio kolega dr Jordan Tasić. Nakon što su lekari povratili svesti dr Klajna, zaveli su ga kao bolesnika sa teškom depresijom. O tim događajima dr Klajn je posle rata svedočio u razgovoru sa publicistom Milošem Jevtićem: „Posle nekoliko dana došao mi je kolega Tasić i kazao: „Nemci tragaju za Jevrejima, ne možeš više da ostaneš ovde.“ I onda su me prebacili u duševnu bolnicu, u kojoj sam ja nekad bio lekar, kao bolesnika. Posle kratkog vremena i tamo su došli Nemci. Onda me je supruga prebacila kod tasta, koji je na Dedinju imao vilu. Tu sam ostao sve dok nisam pustio dugačku bradu.“ Tako prerušenog, supruga Stana Đurić-Klajn prebacila je muža kod prijateljice Radmile Višacki, u **Drinčićevu 8**, nakon čega je Olga Timotijević dr Klajnu nabavila lažnu legitimaciju na ime Uroša Klajića. „Radmila je znala koga krije. Nemci su svuda bili objavili: ko krije Jevreje biće streljan. A policija je dolazila, bile su racije, obično noću. I kad su oni gledali tu legitimaciju, moj otisak prsta, zagledali mene, zagledali fotografiju, strepeo sam da →

→ ne kažu – moraš da dođeš na proveru. To bi bio kraj. Na sreću, toga nije bilo.“

Dr Klajn je svake večeri, bez obzira na opasnost, izlazio u šetnju okolinom obližnje Bajlonijeve pijace. „Sreća što me nisu prokazali ljudi koji su me presretali na ulici, pa me, iako sam bio prerušen, poneko i poznao. Ali, da je među tim ljudima bio neki antisemita, da je neko otrčao da me prijavi, ne bih ostao u životu.“ U isto vreme, obično ispred njega, šetala je i Klajnova supruga Stana, sa sinom Ivanom. Česti pretresi i pokušaji agenata Gestapoa da od Stane doznaju gde joj se nalazi suprug, završavali su se time da im je Stana pokazivala Klajnova pisma, pisana navodno u Italiji, uspevajući da uveri agente da se njen suprug zaista nalazi u toj zemlji. „Stanina uverljivost morala je biti velika, jer nisu tražili omote, kovertne pisama, nisu je proveravali ni pratili.“

Dr Klajn je nekoliko godina skrivanja i izolacije izdržao i zahvaljujući tome što je znanja iz psihoanalize primenio na sebi (Klajn je 1918, nakon specijalizacije iz psihijatrije na Bečkom univerzitetu, slušao predavanja Sigmunda Frojda i Viktora Tauska). „Napetosti, straha i depresije oslobađao se zapisujući misli, osećanja, slobodne asocijacije, prateći pomno, u meri u kojoj je to moguće, svoju svest i podsvest. Pri svakom susretu sa suprugom davao bi joj nove rukopise koje je ona odnosila i slagala u fijoku Klajnovog pisaćeg stola, u njihovom stanu na Kalemegdanu.“ Međutim, 18. oktobra 1944, neposredno pred povlačenje nemačke vojske iz Beograda, Nemci koji su stanovali u delu zgrade u kojoj se nalazio stan Klajnovih, u Ulici Tadeuša Košćuška 24 (tada, Ulica maršala Pilsudskog) zapalili su zgradu, tako da je tada izgorela celokupna dokumentacija Huga Klajna, uključujući i njegov ratni dnevnik. „Završetak rata za Klajna je značio kraj prerušavanja, skrivanja, samovanja i samim tim doneo mu je ogromno olakšanje. Međutim, u isto vreme, to je bio i trenutak bolnog saznanja da mu je cela porodica, koja je ostala da živi u Vukovaru, pobijena u ustaškom logoru Jasenovac.“ Hugo Klajn (rođen 1894. u Vukovaru) umro je 1981. u Beogradu, gradu u kojem je živio od 1919. **Ulica Huga Klajna** na Bežanijskoj kosi od 1990. nosi naziv po ovom poznatom pozorišnom reditelju, dramskom pedagogu i pioniru psihoanalize u Srbiji.

M.R.

**Literatura:** Miloš Jevtić, „Hugo Klajn“, Teatron, 4/1975, Beograd, 1975, str. 73–80, Beograd, 1975; Хуго Клајн, 1894–1981: Каталог изложбе, (пр. Марија Вранић-Игњачевић, Дубравка Милошевић), Београд, 2006, стр. 21–23; Јаша Алмули, *Страдање и спасавање српских Јевреја*, Београд, 2010, стр. 173–176; Милан Леко, *Београдске улице и тргови, 1872–2003*, Београд, 2003, стр. 361.

### 3. Prva beogradska gimnazija

Cara Dušana 61

Prva beogradska gimnazija bila je jedna od najznačajnijih institucija u životu mnogih beogradskih, a posebno jevrejskih porodica. Naime, od sedamdesetih godina 19. veka, većina Jevreja koja se školovala u Beogradu pohađala je upravo tu školu. Tokom prvih sto godina postojanja, gimnazija je često menjala prostorije u kojima se odvijala nastava, da bi na stogodišnjicu osnivanja, školske 1938–39. godine, bila useljena u novu zgradu na Dorćolu, u Dušanovoj ulici, u kojoj se i danas nalazi. Samo tri godine kasnije, neposredno po ulasku trupa Vermahta u Beograd, u tu istu zgradu smeštena je nemačka kasarna, a nastava izmeštena na nekoliko lokacija u gradu. Od proleća 1941. godine među učenicima gimnazije više nije bilo Jevreja. Tokom četiri godine okupacije poginulo je i ubijeno 147 učenika **Prve muške beogradske gimnazije**, a čak dve trećine palih u ratu bili su njeni jevrejski đaci. U vremenu socijalističke Jugoslavije gimnazija je nosila ime Narodnog heroja Moše Pijade.

Među učenicima Prve beogradske gimnazije 1941. godine bio je i **Geršon Kapon**, koji je ostavio važno svedočenje o prvim ratnim danima u Beogradu. „Juna 1941. godine bio sam petnaestogodišnji dečak u okupiranom Beogradu, nosio žutu traku sa Davidovom zvezdom, oko ruke i, umesto u školu, išao na prinudni rad.“ Kako se sećao pet decenija kasnije, Geršon je, shvatajući bezizlaznost položaja u kojem su se našli beogradski Jevreji, odlučio da se domogne italijanske okupacione zone. Za to su mu bila potrebna nova dokumenta. Posle neuspešnog pokušaja falsifikovanja đачke legitimacije, pomoć je potražio u svojoj gimnaziji. „Ugrabih trenutak kada me niko nije mogao videti sa mojom žutom trakom, i uđoh u zgradu. Oklevao sam neodlučan na koja vrata da zakucam, a onda se hrabro uputih pravo našem direktoru.“ Geršon Kapon je svedočio kako su mu direktor gimnazije **Spasenije Prica** i profesor Ivan Pijuk bez reči izdali lažni dokument na ime Georgio Kaponi, kojim su sakrili njegov jevrejski identitet i omogućili mu da pobjegne iz okupiranog Beograda. „Prezime Kaponi zadržao sam i u internaciji, u Italiji, gde sam bio do 1943, a potom i u Izraelu, sve do današnjeg dana. I neću ga menjati. Jer to malo i, koje je taj plemeniti čovek, naš direktor Prica, dodao mom prezimenu Kapon, spasilo mi je život.“ Ubrzo posle tog događaja direktor Prica je bio penzionisan, zato što se nije pokazao kao „dovoljno lojalan“ novim vlastima. Spasenije Prica je 1991. godine proglašen za Pravednika među narodima.

O.M.P.

**Literatura:** Geršon Kaponi, „Moj direktor Spasenije Prica“, u: *Prva beogradska gimnazija „Moša Pijade“*, 1839–1989, Beograd, 1989, str. 368–369.

## 4. Spasavanje dece

### Ugao Visokog Stevana i Dubrovačke

Porodica BenAvrama je pre nemačke okupacije živela u **Jevrejskoj 13**. Porodicu su činili **Saul BenAvrama**, njegova supruga **Ester**, njihovo troje dece: **Hajm** (19), **Roza** (12) i **Josef** (10), kao i njihova baka Barbara. Saul BenAvrama i njegov stariji sin Hajm, kao odrasli Jevreji, bili su primorani da obavljaju teške poslove čišćenja ruševina nakon aprilskog bombardovanja, pri čemu su bili izloženi ponižavanjima i maltretiranju od strane nacista. Saul i Hajm su lišeni slobode u leto 1941. Porodica nije saznala kada su i gde ubijeni. Pretpostavlja se da su, zajedno sa ostalim odraslim jevrejskim muškarcima iz Beograda, stradali kao zatočnici **logora Topovske šupe**.

Na Dorćolu, u neposrednoj blizini porodice BenAvrama stanovao je obučar **Pal Žamboki**, Mađar poreklom iz Kanjiže, koga su sugrađani zvali Čika Pavle, koji se nakon izučenog zanata u Beču, početkom 20. veka, doselio u Beograd. Pavle Žamboki je imao obučarsku radnju na uglu **Ulice Visokog Stevana i Dubrovačke**. Pavle je imao veliki broj prijatelja na Dorćolu, odnosno na Jaliji, u kraju koji je bio nastanjen siromašnim jevrejskim stanovništvom. Dečak Josef BenAvrama pomagao je Čika Pavlu u raznošenju obuće mušterijama.

Početkom okupacije, Pavle je kao znalac nemačkog pozvan u Gestapo za prevodioca. Prema sećanju Josefa BenAvrama, koje je zabeležio publicista Milan Fogel, Pavle je pomagao svojim sugrađanima koliko je mogao, a kada je počelo odvođenje dorćolskih Jevreja, odnosno žena i dece, u logor na Starom sajmištu, Pavle je došao da ih isprati, jer nikako nije mogao da prihvati da će u logor biti odvođena i deca. Pavle je predložio Ester BenAvrama da nju i njenu decu skloni na sigurno. Ester nije htela da baka Barbara sama ode u logor, ali je prihvatila da Pavle skloni decu. Pavle je zamolio svoju poznanicu Vidu (nažalost, u literaturi se ne navode njeno puno ime i prezime), koja je stanovala u blizini Bajlonijeve pijace, da primi decu, što je ona bez zadržke prihvatila.

Kako navodi Milan Fogel, Pavle je svojevremeno pomagao i svom mlađem kolegi, obučaru Joci Ćiriću, koji je bio sklon alkoholu. Ćirić je doznao da je Pavle sklonio dvoje jevrejske dece i počeo je da ga novčano ucenjuje. Kako bi zaštitio decu, Pavle je odlučio da ih skloni iz Beograda. Najpre je februara 1942. omogućio ilegalno

prebacivanje male Roze u Banat, u Novi Kneževac, gde su živeli Pavlovi rođaci, koji su prihvatili jevrejsku devojčicu.

Josef je još neko vreme ostao kod tetka Vide, Pavlove prijateljice, ali pošto je Pavle i dalje bio izložen ucenjivanju od strane Ćirića, zapretila je opasnost da dečak bude otkriven, a Pavle uhapšen od strane okupacionih vlasti, zbog pomaganja u skrivanju Jevreja. Pošto avgusta 1942. Pavle nije uspeo da ubedi Ćirića kako nema novca kojim bi isplatio ucenu, Ćirić se zaputio u Gestapo. Pavle je potajno pratio Ćirića na putu do Ratničkog doma, u Ulici braće Jugovića, gde se nalazilo **sedište Gestapoa**. Nakon što se uverio da se Ćirić zaista zaputio ka zgradi Gestapoa, požurio je da pronađe malog Josefa. Pavle i dečak su se odmah zaputili ka vozilu koji je saobraćao ka Pančevu. Zahvaljujući činjenici da je Pavle kao prevodilac radio u Gestapou, niko ga prilikom legitimisanja nije zapitao ko je dečak koga vodi sa sobom. Njih dvojica su se potom zaputili ka Novom Kneževcu, gde se Josef na kratko susreo sa sestrom Rozom, koju će ponovo videti tek nakon oslobođenja, da bi potom prešli Tisu i sklonili se u Kanjižu, u Pavlovo rodno mesto, gde su dočekali oslobođenje.

Pal Žamboki je 1995. proglašen za pravednika među narodima. Josef BenAvrama je posle rata uzeo prezime Žamboki, u znak zahvalnosti Pavlu Žambokiju, koji je njemu i njegovoj sestri spasio život.  
M.R.

**Literatura:** M. Fogel, M. Ristović, M. Koljanin, *Pravednici među narodima – Srbija*, Beograd, 2010, str. 34–38.

## 5. Jevrejska bolnica

Visokog Stevana 2



br. 33

Aprilske i majske naredbe vojnog zapovednika za Srbiju isključile su Jevreje i Rome iz javnog života. Jedna od njih je predvidela da zdravstveni radnici jevrejskog porekla ne mogu više da rade u javnim bolnicama, kao i da jevrejsko stanovništvo ne može više koristiti usluge javnih bolnica i ambulanata. Zbog toga, nemačke vlasti su već u aprilu naredile da se obrazuje posebna jevrejska zdravstvena služba. Za direktora ove nove institucije, izabran je **dr Isak Eškenazi**, poznati beogradski lekar, dok se za rad u njoj prijavilo 66 lekara, 24 studenta medicine, 6 apotekara i 26 bolničarki. Uprava jevrejske zdravstvene službe bila je smeštena u zgradi **Saveza jevrejskih opština, u ulici Kneginje Ljubice 34**. U suterenu iste zgrade, obrazovana je glavna ambulanta.

Druge ambulante koje su služile samo za opšte preglede osnovane su u zgradi „**Oneg Šabata**“ u **Jevrejskoj ulici** i u **aškenaskoj sinagogi u Kosmajskoj ulici**. Još jedna privremena ambulanta nalazila se na **Tašmajdanu**, pri sedištu VII Odseka Specijalne policije (Policije za Jevreje), sa zadatkom da utvrdi eventualno prisustvo bolesti kod ljudi koji su svakodnevno morali da se tamo okupljaju radi upućivanja na rad, određujući na taj način da li su sposobni za rad ili ne (konačna odluka je pripadala VII Odseku). →

# Naređenje o obaveznom prijavljivanju Jevreja

Nemačke vlasti su 16. aprila 1941. naredile svim beogradskim Jevrejima da se 19. aprila prijave gradskoj policiji u zgradi požarne komande na Kalemegdanu radi registracije, u suprotnom će biti streljani. Kvislinški aparat tada još nije bio formiran, tako da su na registraciji radili agenti policije, koji su se kolektivno, zajedno s lokalnim vlastima, odmah stavili u službu okupatora.

Posle registracije, tokom koje su Jevreji dobili žutu traku sa natpisom „Jude“ i pečatom Uprave Grada Beograda, Jevreji oba pola, između 14 i 60 godina starosti, određeni su za prinudni rad. Prva grupa od 39 ljudi, upućena je na rad već 21. aprila 1941.

Formiranjem **Policije za Jevreje**, koja je bila nadležna i za organizaciju radnih grupa, Jevreji su bili raspoređeni u sedam reona (kvartova), na čijem se čelu nalazio starešina, koji je rukovodio radovima na terenu pod njegovom nadležnošću. Policija za Jevreje je svakodnevno, na osnovu nastalih potreba, slala spiskove ljudi određenih za rad. Grupe prinudnih radnika obično su brojale od 25 do 35 ljudi, a glavni poslovi na kojima su radili bili su raščišćavanje ruševina nastalih posle aprilskog bombardovanja, iskopavanje leševa žrtava bombardovanja, popravka ulica i kanalizacije, otkopavanje i održavanje javnih klozeta, istovar i utovar šlepova na pristaništu.

Radno vreme je bilo od 7.30 do 17 časova, sa kratkom pauzom, a nedeljom od 8 do 12 časova. Posle velike eksplozije municije na železničkoj stanici u Smederevu 5. juna 1941. godine, usled čega je poginulo više od 2.500 hiljade građana, upućena je iz Beograda grupa od 600 Jevreja na raščišćavanju ruševina. Na Kalemegdanu, na **platou ispred Leopoldove kapije**, nalazilo se zbirno mesto lokalnog reona. M.P.

**Literatura:** Lazar Ivanović, „Teror nad Jevrejima u okupiranom Beogradu 1941–1942“, Godišnjak grada Beograda, knj. XIII-1966, str. 295–297; Ženi Lebl, *Do konačnog rešenja. Jevreji u Beogradu, 1521–1942*, Beograd, 2005, str. 303–305; *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, Beograd, 1952, str. 1–7.



**Plato ispred Leopoldove kapije**, videti na mapi  
strana 84



→ U svakom beogradskom reonu, odnosno kvartu, po jedan lekar je bio raspoređen da bi pomagao nepokretnim osobama ili u hitnim slučajevima.

Krajem juna ili početkom jula, formirana je i **Jevrejska bolnica**, u zgradi Jevrejskog ženskog društva, u ulici **Visokog Stevana broj 2**. Za načelnika bolnice izabran je dr Bukić Pijade. Zahvaljujući dr Sergijeu Ramzinu, direktoru saniteta beogradske opštine, kao i „Srpskom crvenom krstu“, bolnica je snabdevena najosnovnijim sredstvima potrebnim za rad: gvozdenim krevetima, lekovima i sanitetskim materijalom. Lekari su doneli svoj lični inventar, odnosno medicinske instrumente, električne aparate, dva rentgenska aparata, itd.; takođe, apotekari su doneli lekove koje su mogli da na vreme izvuku iz svojih apoteka. Pored svih specijalističkih odeljenja koja su imale tadašnje bolnice, u Jevrejskoj bolnici postojale su lekarske komisije koje su preuzele rad privremene ambulante na Tašmajdanu. Često su one izdavale potvrde o bolesti sasvim zdravim ljudima određenim za rad, kako bi im obezbedili vreme neophodno za organizovanje bekstva iz Beograda.

Bolnica je imala ukupno oko 100 mesta za bolesnike, ali je njen rad, mada od početka veoma dobro organizovan, morao ubrzo da se proširi. Naime, bolnica je najpre postala „azil za fizičke i duševne invalide, starce i nemoćne“, dok je polovinom avgusta, kad su iz Banata isterani svi Jevreji i deportirani u Beograd, morala da primi izvestan broj bolesnih ili starih banatskih Jevreja, dok su ostali bili

→

Povezane  
priče:



## Porodica Kalef

Slovenka Antonija Ograjenšek upoznala se krajem dvadesetih godina sa **Jakovom Kalefom**, uspešnim jevrejskim trgovcem konfekcijskom robom, izdankom mnogočlane sefardske porodice, koja je generacijama živela u Beogradu. Antonija je udajom prihvatila da pređe u jevrejsku veru, dobivši ime **Dona**. Kalefovi su u braku dobili dve kćerke, **Matildu i Rahelu**. Jakov se ne-

koliko godina nakon venčanja teško razboleo i do kraja života ostao vezan za invalidska kolica. Nedugo nakon nacističke okupacije, stan Kalefovih u Ulici gospodara Jovana rekviriran je za potrebe okupatora, dok je radnja Kalefovih u Kolarčevoj ulici dobila nemačke vlasnike. Porodica je ostala bez sredstava za život i, poput ostalih Jevreja, izložena najpre diskriminaciji, a potom brutalnom progonu. Kako bi izbegli hapšenje i deportaciju u logor, Dona se sa kćerkama smestila u jednu baraku na Košutnjaku. Njen muž je kao težak invalid bio smešten

→

# Oduzimanje imovine Jevrejima

Ekonomski pitanja bila su nadležnost **generalnog opunomoćenika za privredu u Srbiji**, odnosno bivšeg nemačkog konzula u Beogradu, **Franca Nojhauzena**, čije se sedište nalazilo u zgradi Komande vazduhoplovstva Kraljevine Jugoslavije u Zemunu do početka 1943. godine, a kasnije u nekoliko bivših ministarstvih zgrada u Beogradu. Za razliku od vojnog zapovednika, on je bio lično odgovoran samo Rajhmaršalu Hermanu Geringu (Göring), dok je vojnom zapovedniku u Srbiji bio potčinjen samo „u vojnim i neprivrednim poslovima“. Njegov zadatak je bio da organizuje i vodi privredu u Srbiji. Generalni opunomoćenik je zato imao važnu ulogu u upućivanju zatočenika na prinudni rad u rudnike u Srbiji.

U okviru te ustanove postojao je poseban odsek koji je upravljao konfiskovanom jevrejskom imovinom. Prodajom jevrejske imovine – najvećim delom kuća i zemlje, koje su uglavnom kupovali domaći Nemci i pripadnici kvislinškog aparata – finansirano je izdržavanje logora na Sajmištu. Sva imovina koja se još nalazila pod upravom generalnog opunomoćenika, prodana je vladi Milana Nedića, 28. avgusta 1942. godine, koja je tom prilikom izdala **Uredbu o pripadanju imovine Jevreja u Srbiji**, čiji tekst glasi:

§ 1. Imovina onih Jevreja, koji su 15 aprila 1941 bili državljani bivše Kraljevine Jugoslavije ili bili bez državljanstva, ako se nalazi na srpskom području, pripada Srbiji bez ikakve naknade. Od ovoga se izuzima imovina Jevreja – bivših pripadnika Nemačkog rajha, sada bez državljanstva.

§ 2. [...] Ako je Jevrein, čija imovina na osnovu § 1 pripadne Srbiji, obavezan da, na osnovu zakonskih propisa daje izdržavanje trećem licu, Srbija ne jamči za zahteve o izdržavanju, koji posle pripadanja imovine budu dospevali. Ali Srbija može sa nejevrejskim licima koja imaju prava na izdržavanje i svoj redovni boravak u zemlji, o visini tih potraživanja zaključiti poravnanje.

[...]

§ 4. U slučajevima sumnje da li jedna imovina potpada pod udar ove Uredbe odlučuje Ministar finansija. Njegova odluka je konačna i protiv nje nema mesta pravnom leku.

M.P.

→ smešteni prvenstveno u staroj sinagogi u Avramovoj ulici i u zgradi „**Oneg Šabata**“, kao i po privatnim jevrejskim kućama. Uslovi u bolnici bili su teški, naročito posle dolaska Jevreja iz Banata. Hrane je bilo nedovoljno, a bolesnici su bili smešteni i po hodnicima. Nije jasno da li je ispred jevrejske bolnice bila straža, ali sudeći po raspoloživim svedočanstvima verovatno nije. Ipak, nemačke kontrole u bolnici bile su svakodnevne. Gestapovci su tokom tih kontrola birali pacijente za koje su smatrali da se moraju vratiti u logor, iako ih nisu pregledali. Jevrejska bolnica je radila i tokom postojanja **logora Topovske šupe i Sajmište**. Iz ta dva logora, a naročito sa Sajmišta, nemačke vlasti su u nju prebacivale teške bolesnike. U slučaju Sajmišta, najviše je bilo starih žena i dece, uglavnom obolelih od zapaljenja pluća ili uha, izgladnelih, promrzlih, punih kožnih infekcija. Prebacivanje bolesnih logoraša postalo je češće početkom 1942, kada je nekoliko stotina njih prebačeno u bolnicu. Polovinom marta, pred početak likvidacije, u bolnici je bilo oko 700-800 ljudi, što bolesnika, što osoblja, što njihovih porodica. U bolnicu su prebačeni i oni bolesnici koji su još ležali u državnim bolnicama, kao na primer u „duševnoj“ bolnici. Kao i logoraši na Sajmištu, i bolesnici i osoblje bili su ubeđeni da će biti transportovani negde u Poljsku. →

→ u **Jevrejskoj bolnici** na Dorćolu. Jakov Kalef je zajedno sa ostalim bolesnim i nemoćnim ljudima koji su bili smešteni u Jevrejskoj bolnici ubijen u kamionu – pokretnoj gasnoj komori („dušegupka“) – marta 1942. Dona Kalef je potražila pomoć sveštenika **Andreja Tumpeja**, lazariste poreklom iz Slovenije, koji je bio župnik hrama Svetog Ćirila i Metodija, u Požeškoj 35 na Ćukarici. Andrej Tumpej je znao da su Matilda i Rahela po ocu Jevrejke, kao i da je Dona udajom napustila katoličku veru, ali je odlučio da njihovoj majci načini lažnu krštenicu u kojoj je pisalo da su Matilda i Rahela kćerke

hrišćanke, ne navodeći ime i veru njihovog oca, sugerišući na taj način da su Donine kćerke vanbračna deca. Matilda je postala Lidija, a Rahela je ponela ime Breda, dok je Dona ponovo postala Antonija Ograjenšek, sad kao navodna izbeglica iz Slovenije. Devojčice su se iz barake na Košutnjaku preselile u samostan u Požeškoj ulici, gde su boravile tri meseca. Potom su Dona i devojčice, koristeći nov identitet, preselile na tavan jedne zgrade na Senjaku, pokraj Hipodroma. Kako bi prehranila kćerke, Dona je odlazila u selo Draževac pokraj Obrenovca, gde je u zamenu za malo hrane obavljala seoske poslove. →

## **Pismo Stele iz Jevrejske bolnice, pre polaska u logor**

*Draga Vera i Danće,  
pišem ti poslednje moje reči jer neznam dali  
ćemo se videti juče sam vas čekala ali uzalud.  
Pozdravi sve poznate drugove tvoje roditelje  
Gledićku i sve drugarice koje ja poznajem može  
biti da ću ostati u bolnicu sa mamom  
bolnica se nalazi u Visokog Stevana 2 raspitaj  
se za nas mi kako smo čuli idemo za Sajmište a  
odatle kud Bog da ljubi tebe i Danćeta  
i uvek misli na tebe  
Stela*

JIM, k. 20.

→ Likvidacija svih bolesnika i zdravstvenog osoblja jevrejske bolnice počela je 18. marta 1942. Kraj oko bolnice bio je blokiran od strane nemačkih stražara i ljotićevara.

Po sećanju jednog očevica, „Jedan veliki kamion, sive boje, sa jednim ogromnim sandukom i vratima na zadnjem delu dolazio je po nekoliko puta dnevno pred bolnicu i postavljao se tako na ulaz bolnice da se sa ulice nisu uopšte mogla videti lica koja ulaze u kamion, to jest, kamion je svojim zadnjim delom bio prispojen na ulaz bolnice sa otvorenim dvokrilnim vratima, tako da su lica direktno iz zgrade ulazila u kamion“. Kamion je išao ulicom Tadeuša Koščuška i Cara Dušana preko Slavije u pravcu Autokomande, pa do Jajinaca. Posle likvidacije Jevrejske bolnice, „dušegupka“ je nastavila svoj zločinački rad u logoru Sajmište.

Izvesno vreme posle likvidacije bolnice, u zgradi je bila stacionirana jedna nemačka vojna bolnica. →

→ Župnik Tumpej nije zaboravio Matildu i Rahelu i nakon njihovog odlaska iz samostana. Upisao ih je u gimnaziju „Matija Ban“ na Čukarici. Iako je direktor škole, Orthaber, Folksdojčer, znao za njihovo jevrejsko poreklo, izašao je u susret župnikovoj molbi i nikom do kraja rata nije otkrio pravi identitet sestara Kalef. Prema rečima Brede (Rahele) Kalef, u početku pohađanja škole dolazilo je do mučnih momenata, kada bi Breda prečula prozivanje njenog novog imena od strane nastavnika. „Mirno sam sedela sve dok me neka od drugarica ne bi opomenula, misleći da sam zaspala.“ Takođe, u svom autobiografskom kazivanju, Breda Kalef (1930) opisuje i oskudicu i glad tokom godina okupacije, svedočeći o mučnom iskustvu devojčice koja je u momentu oslobođenja imala svega četrnaest godina. „Bez materijalnih sredstava za život, bila sam primorana da po dubokom snegu odlazim u šumu po drva kako

bi smo se bar malo ogrejale. Ovo sam uvek činila sa strahom da me čuvar šume ne primeti. Za hranu sam brala koprive, koje su nam, uz kukuruzno brašno, bila glavna hrana. Kako nam je boravište na tavanu bilo blizu čukaričke železničke stanice, noću sam odlazila da kradem uglj iz vagona, uprkos tome što su ih čuvali naoružani nemački vojnici. Odlazila sam i čamcem preko Save, na Adu Ciganliju, da skupljam suvo granje za ogrev. Na reci sam bila svedok jezivih prizora, jer su niz vodu plovili unakaženi leševi.“

Župnik Tumpej je tokom okupacije bio hapšen i zatvaran od strane Gestapoa, zbog sumnjičenja da pomaže Jevrejima u prikriivanju identiteta. Naime, Tumpej je omogućio izradu lažnih dokumenata dvema Jevrejima koje su se spremale da odu na rad u Nemačku, kako bi sačuvale živote. Međutim, na beogradskoj železničkoj stanici prepoznao ih je jedan folksdojčer i →

→ Po rečima bolničara Morica Marcija Levija, koji je radio u bolnici i u uspeo da se spasi pre likvidacije, „I to je bio logor (...). To se odnosi naročito na onaj period kada je u toj bolnici bilo oko 700-800 bolesnika.“

M.P.

**Literatura:** Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu*, Beograd, 1992, str. 121–122; Jelena Išah Hidvegi, „Izvučena iz transporta za Treblinku“, *Mi smo preživeli: Jevreji o Holokaustu*, (pr. Aleksandar Gaon), Beograd 2001, str. 351–355; Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve genocida i učesnici Narodoslobodilačkog rata*, Beograd, 1980, str. 65–66; Ženi Lebl, *Do konačnog rešenja. Jevreji u Beogradu, 1521–1942*, Beograd, 2005, str. 309–310.

**Izvori:** Isak Eskenazy, *Doživljaji za vreme nacizma*, JIM k.22-76-1, str. 8–10; rukopis Moric Marci Levi, JIM, fond pokloni Holokaust; AJ, 110–593–166, 171, 175.



br. 34 Zbirno mesto na Kalemegdanu, na platou ispred Leopoldove kapije

Jevreji određeni za prinudni rad raščišćavaju ruševine posle bombardovanja, april 1941.

br. 35



→ prijavio ih nemačkoj policiji. Dve žene su uhapšene i tokom mučenja u istrazi otkrile su ko im je dao lažna dokumenta. Župnik je pred gestapovcima, iako je bio izložen torturi, tvrdio kako nije znao da su u pitanju Jevrejke i kako je mislio da je reč o katolkinjama, koje su u ratnom metežu izgubile dokumenta. Na kraju su gestapovci ipak pustili Andreja Tumpeja iz zatvora. Dona Kalef i njene kćerke bile su svedokinje stradanja gradskog stanovništva tokom savezničkog bombardovanja u proleće 1944, kao i teških borbi za oslobođenje grada, oktobra iste godine, koje su bile najintenzivnije upravo na Čukarici.

Rahela (Breda) Kalef je nakon rata zadržala ime pod kojim je preživela nacističku okupaciju i Holokaust. Breda Kalef će potom postati svetski poznato ime jedne operске primadone. **Andrej Tumpej** je 2001. proglašen Pravednikom među narodima. M.R.

**Literatura:** Breda Kalef, „Zahvalna sam muzici“, *Mi smo preživeli: Jevreji o Holokaustu*, 3, (ur. Aleksandar Gaon), Beograd, 2005, str. 380–384; M. Fogel, M. Ristović, M. Koljanin, *Pravednici među narodima – Srbija*, Beograd, 2010, str. 77–79.

## 6. Menora u plamenu

Dorćolski Dunavski kej



br. 36

Među svim spomenicima otpora i stradanja u Beogradu posebno se izdvaja Menora u plamenu, skulptura koju je izradio vajar **Nandor Glid** i koja je 1990. godine postavljena na dorćolskom Dunavskom keju, u neposrednoj blizini tamošnjeg sportskog centra. Predstavljajući jedan od glavnih simbola judaizma i jevrejskog naroda – menoru, zahvaćenu plamenom, zajedno sa ljudskim figurama – ta skulptura je spomenik svim Jevrejima stradalim u Beogradu tokom Drugog svetskog rata. Upečatljivim scenama užasa i snažnom, izrazito jasnom simbolikom, ona nedvosmisleno podseća na sve strahote Holokausta. Spomenik je postavljen na Dorćolu, pošto su Jevreji u velikom broju živeli u tom delu grada. Nandor Glid, i sam Jevrejin, koji je izgubio porodicu u Holokaustu, istakao se svojim umetničkim predstavljanjem stradanja Jevreja tokom Drugog svetskog rata još pre podizanja ovog spomenika. Između ostalog, njegovi spomenici se nalaze i na prostorima nekadašnjih logora Mauthausen i Dahau.

N.L.

**Literatura:** M. Rajner, *Jevrejska groblja u Beogradu*, Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja 6 (1992), str. 214.



# Antifašistički otpor



br. 37

Uhapšeni u „Martovskoj provali” 1942. godine



## Širenje ustanka

Operacija „Barbarosa“ je ključno uticala na kulminaciju napete atmosfere u Srbiji, kao i na rasplamsavanje ustanka. Samo tokom jula meseca Ministarstvo unutrašnjih poslova je registrovalo 220 sabotaža i više desetina ustaničkih grupa, posle čega je Feliks Bencler, poslanik nemačkog Ministarstva inostranih poslova u Beogradu upozoravao Berlin „da se komunistički napadi nastavljaju i da postoji opasnost od opšteg komunističkog ustanka“. Okupator je u to vreme u Srbiji nastavio egzemplarna streljanja i vešanja (u Beogradu, Užicu, Prnjavoru, Aranđelovcu, Kragujevcu, Šapcu i drugim mestima). Međutim, i pored surovih mera odmazde koje su sprovodili pripadnici Vermahta i srpske žandarmerije, ustanak se nezaustavljivo širio. Već 21. jula, Zapovednik Vermahta za Jugoistok, feldmaršal Vilhelm List (Wilhelm von List), boravio je u Srbiji zahtevajući preduzimanje najoštrijih represivnih mera. U takvoj atmosferi, šef Upravnog štaba Harald Turner je 28. jula sugerisao da se za slamanje ustanka u zapadnoj Srbiji upotrebe „masovna streljanja, iseljavanje i raseljavanje Mačve, kao i likvidiranje inteligencije, nezadovoljnika, Jevreja i Cigana“. Ubrzo su počela masovna hapšenja, ali borba se nastavila.

Feldmaršal List je 5. septembra 1941. izdao novu naredbu Vojnom zapovedniku Srbije u kojoj je zahtevao da se „srpski ustanički pokret brzo i konačno uništi“. Nedelju dana kasnije (12. septembra) general Dankelman, kao Vrhovni zapovednik Srbije, naredio je da se „pohapse svi aktivni oficiri, podoficiri, svi Jevreji i Cigani, jer svi oni rade protiv Nemaca, tajno, kao špijuni i obaveštajci neprijatelja Nemačke“. Represalije koje su vršene tokom leta, pokazale su se, međutim, kao kontraproaktivne. Kako piše istoričar Kristofer Brauning (Christopher Browning), umesto pacifikacije, straha i povlačenja, one su kod mirnih i politički indiferentnih, a čak i kod lojalnih građana, stvarale osećaj gorčine i očaja, vodeći ih direktno u redove ustanika. Tokom avgusta meseca u Srbiji je ubijeno 30 nemačkih vojnika, 23 je ranjeno, 1 nestao, a već prvih dana septembra 275 ih je zarobljeno.

O.M.P.

# Antifašistički otpor u Beogradu

Vračar

1. Atentat na predsednika beogradskog odbora fašističke organizacije Zbor  
**Novopazarska 48**

8. Eksplozija u stanu  
Jelene Cvetković  
**Patrijarha Varnave 17**

2. Ilegalna štamparija  
Pokrajinskog komiteta  
KPJ za Srbiju  
**Daničareva 24**

7. Atentati na agente  
Specijalne policije  
**Braničevska 9**

3. Dom porodice  
Parenta  
**Sazonova 70**

5. Eksplozija  
u ilegalnom stanu  
Lazara Simića i Šele  
Baruh  
**Hadži Milentijeva 68**

6. Sedište i štamparija  
Pokrajinskog komiteta  
KPJ  
**Šumatovačka 130**

4. Tajna mansarda  
**Internacionalnih  
brigada 73**

■ Povezana mesta:  
Dom Nadežde Purić,  
skladište tehnike,  
■ **Njegoševa 73**,  
videti stranu 57  
Hapšenje  
Vojislava Vučkovića  
i Fani Politeo,  
■ **Save Tekelije 4**,  
videti stranu 77

## 1. Atentat na predsednika beogradskog odbora fašističke organizacije Zbor

Novopazarska 48

Krajem septembra 1941. Stanislav Ocokoljić, član srednjoškolskog aktiva SKOJ-a dobio je zadatak da ispita vreme u koje iz zgrade u **Novopazarskoj 48** izlazi važan član fašističke organizacije Narodni pokret Zbor, dr Velimir Danilović, predsednik mesne organizacije Zbora za Beograd, s obzirom da je Ocokoljić živeo na istoj adresi. Nakon dobijenih podataka, 1. oktobra 1941, u ranim jutarnjim časovima, članovi udarne skojevske grupe sačekali su Danilovića ispred zgrade i otvorili vatru na njega. Danilović se srušio na pločnik, a izvršiocu atentata nesmetano su se udaljili. Međutim, Danilović je preživeo napad, iako je bio teško ranjen. Napad na Danilovića izvršila je grupa učenika koju su činili **Slobodan Tomić, Vlastimir Tomović, Dušan Vitas i Radovan Simić**, koja je već sutradan, 2. oktobra, izvršila atentat na agenta Specijalne policije Miloša Pajića, a uskoro i atentat na policijskog agenta Petra Simića u Ulici Milana Rakića 1 (tada, Mirijeovski put), zatim na policijskog agenta Tošu Markovića, kao i na tumača nemačke komande Pecojevića, na koga je pucano 9. oktobra, ali koji je preživeo napad.

Pripadnici ove udarne grupe dejstvovali su prema uputstvima **Marije Rački**, članice MK SKOJ-a za Beograd, krojačke radnice (streljana je kao banjička logorašica 17. decembra 1941). Svi pripadnici udarne grupe bili su vrlo mladi. U trenutku okupacije još su pohađali gimnaziju.

O poslednjim danima Radovana Simića (rođen 1924. u Miloševcu pokraj Smedereva), u ambulanti logora Banjica, svedočenje je ostavio banjički logoraš **Tiosav Nikolić**, koji je ovog mladića upamtio kao potpuno ispošćenog bolesnika, sa teškim telesnim povredama. Poslednjeg dana pred smrt, Simić je poverio Nikoliću da je učestvovao u nekoliko atentata i da mu nije žao što umire. Simić je trebalo da bude prebačen u partizane tokom oktobra, ali kurirska veza, koja je trebalo da sprovede u partizanski odred, nije došla u zakazano vreme. Posle toga se sklonio u Mladenovac, gde su ga uhapsili legalizovani četnici, koji su ga predali Specijalnoj policiji, koja ga je pustila na slobodu zbog nedostatka dokaza. Uspeo je da se zaposli kao dobavljač auto delova za okupatora, kako bi otklonio

podozrivost policije, ali je uskoro bio prepoznat od strane tumača Pecojevića. Simić je umro 27. aprila 1942. u logoru Banjica, od posledica policijske torture.

Slobodan Tomić je sredinom oktobra 1941. uspeo da se prebaci na slobodnu teritoriju.

M.R.

**Literatura:** *Београд у рату и револуцији 1941–1945*, I–II, Београд, 1984, стр. I/288; Sima Begović, *Logor Banjica 1941–1944*, I–II, Београд, 1989, стр. I/136–137.

## 2. Ilegalna štamparija Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju

Daničareva 24



br. 38

Razgovor sa Vladimirom i Ratkom Blagojević ispred kuće nekadašnje štamparije, prilikom javnog obilaska „Stazom otpora na Vračaru“ 2011. godine

Štamparija CK KPJ na **Banjičkom vencu 12** prestala je sa radom 31. avgusta 1943. Usled veoma kratkog roka za iseljenje iz kuće, u koju su se potom uselili nemački vojnici, radnici u ilegalnoj štampariji, **Slobodan Jović** i **Branko Đonović**, uspeali su da iznesu malu štamparsku mašinu „Boston“, pomoću koje su nastavili rad u skloništu u **Daničarevoj 24** (tada, Krajinska 36; od 1949–2004, Milutina Blagojevića) na Čuburi, u kući porodice automehaničara **Milutina Blagojevića** i njegove supruge **Ratke**, u kojoj se pret-

hodno nalazilo spremište materijala tehnike Pokrajinskog komiteta. Jović i Đonović su prešli da ilegalno žive u kući porodice Blagojević krajem oktobra 1943. Boravili su u podzemnom skrovištu, čiju su konstrukciju izradili Vučko i Predrag Ivković, u radionici Čedomira Marjanovića, u **Kolubarskoj 20** na Dušanovcu, prema nacrtu rukovodioca tehničkog aktiva PK KPJ za Srbiju, španskog borca Svetislava Kanačkog. U podzemno sklonište, koje se sastojalo od dve veće i jedne manje prostorije, ulazilo se iz kupatila, kroz otvor ispod peći, zahvaljujući složenom mehanizmu za skrivanje i otvaranje ulaza u sklonište.

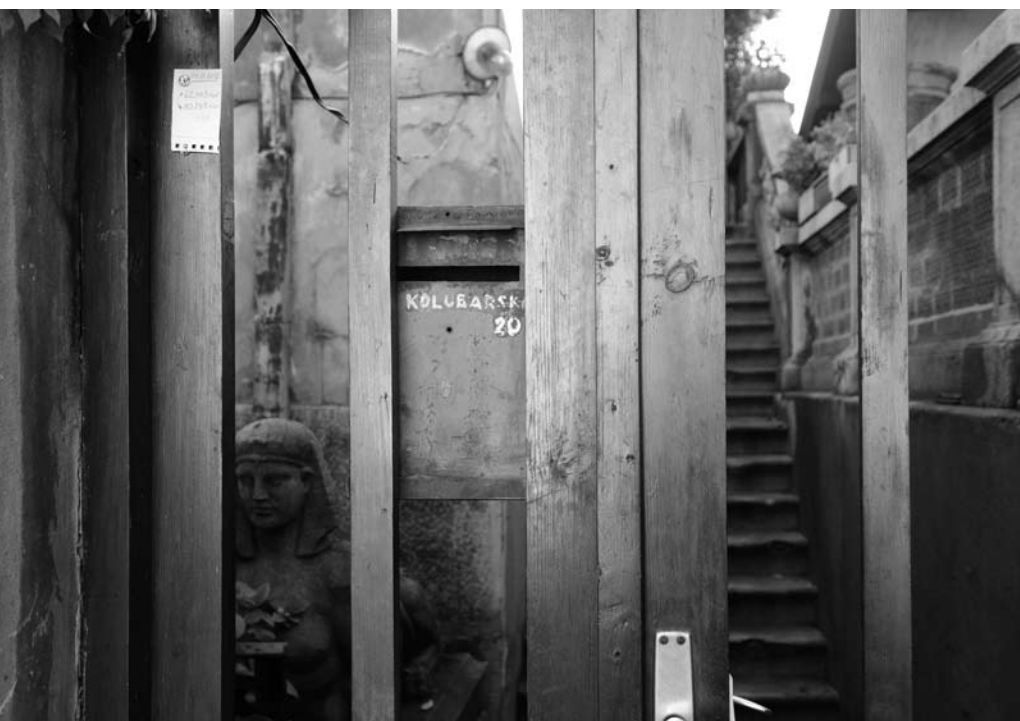
U ovoj tajnoj štampariji, pored letaka i drugog propagandnog materijala, štampano je nekoliko poslednjih brojeva *Glasa Jedinstvenog narodno-oslobodilačkog fronta Srbije*, zvaničnog glasila NOP-a u Srbiji (brojevi: 6-7/1943, 1-4/1944).

Uprkos mnogobrojnim hapšenjima i uništenju partijskih organizacija u Beogradu 1941-1943, partijska tehnika je zahvaljujući odličnoj organizaciji nesmetano radila do 28. jula 1944. Tek tada, manje od 3 meseca pred oslobođenje Beograda, policija je uspela da uhapsi Svetislava Kanačkog, glavnog organizatora tehnike. Sutradan, 29. jula, otkrivena su ilegalna skloništa u Daničarevoj 24, Garibaldijevoj 4, Velikomoravskoj 7, Ustaničkoj 24 (tada, Vojvode →

Povezane  
priče:



**Mehaničarska radionica  
Čedomira Marjanovića**  
*Kolubarska 20* →



→ Gligora), Stevana Prvovenčanog 69, kao i tehnička radionica PK KPJ za Srbiju u Kolubarskoj 20.

Pripadnici Specijalne policije, Gestapoa i kvislinške žandarmerije, 28. jula 1944. blokirali su okolne ulice i opkolili kuću u Daničarevoj 24. Policajci su upali u kuću i počeli da tuku Ratku i Milutina. Ratku su kundacima ugurali u policijska kola, ne dajući joj da se oprostí od četvorogodišnjeg sina Vladimira.

Dok su policajci udarali po zidovima i podu tražeći ulaz u tajno sklonište, Đonović i Jović su palili poverljiva dokumenta koja su se tamo nalazila, da bi, nakon što je policija otkrila ulaz u sklonište, ručnim bombama i revolverima započeli borbu, pružajući otpor do poslednjeg metka. Ova dvojica dugogodišnjih najboljih prijatelja, kada su shvatili da će pasti u ruke policiji, istovremeno su ispalili poslednji metak jedan u drugoga. Specijalna policija je sem Milutina i Ratke privela i Milutinovu sestru Katarinu. Sutradan je u istom stanu uhapšena Anđa Sedlar-Popović, koja je, ne znajući za upad policije, došla da preuzme štampani materijal, kao deo svog redovnog zadatka. Svi oni su teško mučeni u zatvoru Specijalne policije, da bi septembra 1944. svi bili streljani, osim Katarine Blagojević. →

U mehaničarskoj radionici Čedomira Marjanovića u **Kolubarskoj 20**, zabačenoj ulici na Dušanovcu, tokom većeg dela okupacije Beograda, bila je smeštena tehnička radionica PK KPJ za Srbiju, u kojoj su najviše bili angažovani braća **Vučko i Predrag Ivković**, koji su formalno bili zaposleni kod Marjanovića. Zahvaljujući činjenici da je Marjanović bio simpatizer NOP-a, kao i odličnoj opremljenosti njegove radionice bravarskim i stolarskim alatom, ali i tehničkom umeću braće Vučković, tehnika PK KPJ bila je važan činilac pokreta otpora u Beogradu. U ovoj radionici izrađivani su pojedinačni predmeti za svakodnevnu upotrebu, čija namena nije mogla izazvati sumnju, u kojima su

ugrađivane tajne pregrade za prenos ilegalnog materijala. Isto tako, u radionici su izrađivani pečati za krivotvorenje ličnih dokumenata, kao i mašine za umnožavanje štampanog materijala (geštetneri). Najkompleksniji poslovi u radionici bili su vezani za izradu montažnih konstrukcija od drveta i drugih materijala, koje su činile sastavni deo tajnih skrovišta u stanovima u kojima su živeli ilegalci. Najznačajniji radovi ove vrste obavljani su za potrebe tajnih skrovišta PK KPJ za Srbiju u **Garibaldijevoj 4**, na Pašinom brdu, u kući **Steve i Anđe Stevanović**, kao i u **Daničarevoj 24** na Čuburi, u kući **Milutina i Ratke Blagojević**, gde je od oktobra 1943. bila smeštena štamparija Pokrajinskog komiteta. →



→ Na zidu kuće porodice Blagojević 1948. postavljena je mermerna spomen ploča u znak sećanja na pogibiju Slobodana Jovića, Branka Đonovića i stradanje Milutina i Ratke Blagojević. Ratkin i Milutinov sin Vladimir i njegova porodica, i danas žive na ovoj lokaciji. Oni su izmestili spomen ploču sa spoljnog zida koji gleda na ulicu u hodnik porodične kuće (tako da ova ploča više nije vidljiva prolaznicima), zbog skrnavljenja od strane nepoznatih lica vođenih antikomunističkim motivima. Tekst sa ove spomen ploče glasi: „U ovoj kući bilo je stovarište hartije štamparije Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije od 1941. godine i štamparija Pokrajinskog komiteta Komunističke partije Jugoslavije za Srbiju od polovine 1943. godine. Ovde su poginuli narodni heroji **Branko Đonović** i **Slobodan Jović**. Ovde su uhvaćeni i kasnije streljani Milutin Blagojević i Ratka Blagojević. Mesni komitet Komunističke partije Srbije za Beograd, jula 1948. godine.“ Na mestu stare mermerne ploče, postavljena je nova metalna tabla sa sledećim natpisom: „Ovu kuću su podigli i u njoj živeli i iz nje 1944. god. na →

→ Prema Vučku Ivkoviću, „konstrukcija za tajni ulaz u štampariju (u Daničarevoj 24) bila je veoma složena. Peć od kupatila stajala je na jednom betonskom postolju, i pritiskom na dugme iznutra, peć bi se pomerila i oslobađala otvor kroz koji se silazilo dole u štampariju. (...) Sklonište u Garibaldijevoj 4 nalazilo se ispod kaljeve peći. U njemu su mogli da žive i rade dva čoveka.“ Steva i Anđa Stevanović streljani su kao banjički logoraši 7. septembra 1944, u **Marinkovoj bari**. U kući Stevanovića u Garibaldijevoj 4 povremeno su ilegalno boravili najviši rukovodioci PK KPJ za Srbiju: najpre **Blagoje Nešković**, tokom 1942, a potom **Ivan Stambolić**, 1943. Rukovodilac tehničkog aparata Pokrajinskog komiteta bio je **Svetislav Kanački**, metalski radnik

(rođen 1911. u Bavaništu), učesnik Španskog građanskog rata. Vučko Ivković je ostavio karakteristično svedočenje o Kanačkom: „Za mene i za ostale drugove koji su radili u Beogradu pod njegovim rukovodstvom – Kanački je bio komesar i komandant. On nam je davao zadatke, obaveštavao o situaciji na bojištima, podizao moral u najtežim situacijama i stvarao viziju o novom životu po oslobođenju od okupatora. To nam je davalo snage da ne posustanemo, da svoje zadatke uspešno i na vreme izvršavamo i da maštamo o novom životu na slobodi.“ Svetislav Kanački uhvaćen je 28. jula 1944. u Gornjomilanovačkoj ulici, na Šumicama. Kako ističe Blagoje Nešković, „misteriozno je njegovo hvatanje. On nije mogao da izdrži, ostavio je tehniku i prekršio →

→ pogubljenje odvedeni borci za slobodu Ratka i Milutin Blagojević. U njoj su herojskom smrću živote izgubili Slobodan Jović i Branko Đonović. Porodica Blagojević“.

**Ulica Milutina Blagojevića** na Čuburi, od 1949. do 2004. nosila je naziv po ovom antifašisti. **Ulica Branka Đonovića** na Voždovcu, do 2002. nosila je ime po ovom revolucionaru. **Ulica Slobodana Jovića** u Jajincima od 1976. nosi ime po ovom revolucionaru. M.R.

**Literatura:** *Београд у рату и револуцији 1941–1945*, I–II, Београд, 1984, стр. II/580–581; *Београд се сећа: споменици и спомен-обележја Народно-ослободилачког рата*, (пр. Даница Баста), Београд, 1964, стр. 56; *Улице и тргови Београда*, I–II, (ур. Љубица Поровић), Београд, 2004, стр. II/194, 704.

→ сва pravila konspiracije, prosto iz nerveze, što nije smeo da uradi. Bio je otkriven, a izdržao je teške uslove ilegalnog rada od 1941.“ Prilikom hapšenja Kanački je najpre pokušao da pruži otpor oružjem. Shvativši da je to uzaludno, pucao je sebi u grudi. Međutim, metak nije pogodio srce, tako da je uhapšen kao težak ranjenik. Pored toga, Kanački nije stigao da upotrebi kapsulu sa otrovom, koja je pronađena kod njega prilikom hapšenja.

Ubrzo su bila otkrivena podzemna skloništa u Daničarevoj 24, Garibaldijevoj 4, Velikomoravskoj 7, kao i partijski stanovi u Ustaničkoj 24 (tada, Ulica vojvode Gligora), Ulici Stevana Prvovenčanog 69, kao i radionica PK KPJ za Srbiju u Kolubarskoj 20.

M.R.

**Literatura:** Славка Морић Петровић, „Неки илегални станови у Београду за време окупације, 1941–1944.“, Годишњак града Београда, VIII, Београд, 1961, стр. 177–184; Вучко Ивковић, „Рад у илегалној партијској техници у Београду“, *Народно-ослободилачки покрет Београда, 1941–1944, у сећањима учесника*, (ур. Богдан Луцић), Београд, 1974, стр. 90–101; Тома Расулић, *Хроника Звездаре, 1941–1944*, Београд, 1971, стр. 396; *Жене Србије у НОБ*, (ур. Боса Цветић и др.), Београд, 1975, стр. 144–145.

● Povezana mesta:

● **Banjički venac 12**, Ilegalna štamparija,

● **Kolubarska 20**, Radionica Čedomira

● Marjanovića, videti na mapi „Banjički

● logor i Topovske šupe“, strana 135

### 3. Dom porodice

#### Parenta

##### Sazonova 70

Porodica sveštenika Miloša Parente živila je u Beogradu, u Sazonovoj 70 (od 1952–1997, Filipa Filipovića) na Čuburi, od 1927. Miloš Parenta (rođen 1867. u Islamu Grčkom, pokraj Benkovca) i njegova supruga Zorka, imali su četvoro dece: Olgu, blizance Gordanu i Nenada i mlađu kćerku Tatjanu. Svi oni su bili pristalice ili neposredni učesnici NOP-a u Beogradu (Miloš Parenta je umro 1942). Do 22. juna 1941, PK KPJ za Srbiju koristio je stan porodice Parenta kao sigurnu lokaciju za održavanje sastanaka. O stanu su vodile brigu Olga Parenta i njene kćerke. Takođe, KPJ je koristila za ilegalne sastanke stan dr Nenada Parente i njegove supruge Slavke Morić-Parenta, u Ulici Jovana Rajića 2 na Crvenom krstu, zahvaljujući činjenici da Specijalnoj policiji nije bilo poznato da je Nenad član KPJ, jer nije bio hapšen niti evidentiran kao komunist pre Drugog svetskog rata.

**Dr Nenad Parenta** (rođen 1913. u Zadru) bio je jedan od najistaknutijih organizatora KPJ u II gradskom rejonu (Zapadni Vračar, Dedinje, Banjica). Doktor Parenta je bio zaposlen u vojnoj bolnici na Topčideru. U blizini bolnice, u kasarnama, neposredno nakon okupacije Beograda, nemački okupator je oformio prijemni logor za zarobljene vojnike Vojske Kraljevine Jugoslavije. Doktor Parenta je učestvovao u pomaganju bekstva zatočenim vojnicima. Uhapšen je 18. septembra 1941, od strane agenata Specijalne policije Radana Grujičića i Nikolaja Gubareva, na ciglani Šiđanski, u trenutku kada je trebalo da se sastane sa krojačem Radoslavom Ilkićem, koga je policija već bila uhvatila i koji je usled brutalnog mučenja odao dr Parentu. Posle neuspelih pokušaja da od dr Parente doznaju tražene podatke o organizaciji MK KPJ za Beograd, agenti Specijalne policije, Dragi Jovanović i Nikolaj Gubarev, odveli su ga u nepoznatom pravcu gde je ubijen, 20. septembra 1941. Nenad Parenta je 27. novembra 1953. proglašen za narodnog heroja.

**Slavka Morić-Parenta**, supruga dr Nenada Parente, tokom okupacije sarađivala je u tehničari PK KPJ za Srbiju. Do odlaska u partizane 1943, Slavka je boravila u kući porodice Savić u Ulici Danke Savić 15 kod Cvetkove pijace, zatim u kući porodice Anaf u Ulici **Internacionalnih brigada 73**, na Neimaru, i potom u kući porodice Stevanović u Garibaldijevoj 4, na Pašinom brdu. Preživela je rat.

**Olga Parenta**, činovnica u Ministarstvu građevina (rođena 1894. u Biskupiji pokraj Knina), uhapšena je 5. jula 1944, nakon čega je mučena u **zatvoru Specijalne policije u Đušinoj 7 na Paliluli**. Iz zatvora je odvedena na streljanje 28. avgusta 1944. **Gordana Parenta** (rođena 1913. u Zadru), činovnica Agrarne banke, uhapšena je 10. maja 1944. Narednog dana umrla je u zatvoru Specijalne policije, od posledica mučenja.

**Ulica dr Nenada Parente** u beogradskom naselju Jajinci od 1976. nosi naziv po ovom komunističkom i antifašističkom borcu.

M.R.

**Literatura:** *Жене Србије у НОБ*, (ур. Боса Цветић и др.), Београд, 1975, стр. 133, 142; *Narodni heroji Jugoslavije, I-II*, (ur. P. Kačavenda, D. Živković), Beograd-Titograd, 1983, str. II/71–72; Славка Морић Петровић, „Неки илегални станови у Београду за време окупације, 1941–1944.“, Годишњак града Београда, VIII, Београд, 1961, стр. 177–184; *Улице и тргови Београда, I-II*, (ур. Љубица Ђоровић), Београд, 2004, стр. I/229, II/670.



Gordana Parenta, pripadnica Narodno-oslobodilačkog pokreta u Beogradu, ubijena u zatvoru Specijalne policije u Đušinoj 7, 11. maja 1944.

## 4. Tajna mansarda

### Internacionalnih brigada 73

**Porodica Anaf** preselila se 1939. iz Požarevca u Beograd. Ova sefardska porodica generacijama je živela u Srbiji, a daljim poreklom bila je iz Soluna. Porodica je kupila kuću na Neimaru, u **Ulici Internacionalnih brigada 73** (tada, Ulica kraljevića Tomislava), u delu grada u kojem su jevrejske porodice bile vrlo retko naseljene. Upravo ta okolnost, kao i činjenica da su Anafovi živeli povučeno, u kući sa zasebnim dvorištem, dodatno je doprinela da porodica preživi rat i stradanja.

U porodičnoj kući živeli su **Isak**, otac, koji je umro neposredno pred rat, majka **Flora** i njihovi sinovi **Marko, Solomon i Hajim**. Zajedno s njima u kući živela je i Markova supruga **Slavka Gavri- lović**. Marko je živeo u Beogradu još od 1928, kada je upisao studije medicine na Beogradskom univerzitetu. Kuća Anafovih postala je još pre rata sigurno utočište za komuniste progonjene od strane političke policije, zahvaljujući tome što je Solomon Anaf, student Pravnog fakulteta, bio organizovani komunist, kao i činjenici da su Anafovi bili u mogućnosti da sačuvaju privatnost u novom okruženju. Solomonov brat Marko, lekar, bio je aktivni simpatizer KPJ. Njihov mlađi brat, Hajim, postao je nemački zarobljenik u Aprilskom ratu. Preživio je rat u zarobljeničkim logorima u Nemačkoj. Marko Anaf je takođe bio učesnik kratkotrajnog Aprilskog rata, ali je uspeo da izbegne zarobljavanje i da se nakon kraćeg boravka u Crnoj Gori vrati u Beograd, uspešno izbegavajući susret sa predstavnicima okupacione sile.

Nakon povratka u Beograd, Marko je odlučio da napravi tajno sklonište u porodičnoj kući. Tome je pogodovala okolnost da je kuća imala mansardu, tako da je postojala mogućnost izrade skloništa u prostoru između spoljnih zidova mansarde i krova. Marko je najpre došao na ideju da načini skrovište za namirnice koje je dobio uoči rata, predosećajući mogućnost nestašice i vrlo izvesne okupacije. Takođe, Marko je prethodno uspeo da nagovori Blagoja Neškovića da partijska organizacija izdvoji sredstva za namirnice koje bi bile smeštene u kući Anafovih, bez opasnosti da policija dozna za to skladište.

„Krajem aprila odlučih da sve ranije kupljene namirnice za kuću, kao i partijske, sklonim na neko skrovito mesto. Izabrao sam šupljinu na mansardi pored sobe na levom delu stana, kad se gleda

prema ulici. Da bih ušao u šupljinu, iskoristio sam nišu za peć, koja je bila u sklopu sobe, a predstavljala zapravo deo mansardske šupljine. Otvorio sam deo zida, tako da sam relativno lako mogao ući u šupljinu dugu oko tri metra. U nju sam uvukao džakove i ostale pakete s namirnicama. Da bi sebi olakšao posao, napravio sam drveni okvir za otvor i odgovarajući poklopac. Posle upotrebe stavljao sam preko poklopca malter i bojio bojom zida. Kasnije, kada je odneta sva hrana koja je pripadala Partiji, naš deo hrane sam premestio u glavno, novo sklonište. Tada sam zazidao ne samo poklopac već i nišu, jer je mogla da podstakne pretraživače, prilikom pretresa kuće ili provale, na pomisao o postojanju šupljina kao mogućeg skloništa. Sada su zidovi bili ravni, a peć je postavljena ispred zazidane niše.“ Upravo će ova poslednja okolnost omogućiti da novo sklonište ostane neotkriveno u vreme kada je policija intenzivno pretresala kuću.

Okolnost da je Marko Anaf bio rezervni oficir Vojske Kraljevine Jugoslavije, kao i činjenica da je odbio da se registruje kao pripadnik jevrejske zajednice, iako je odbijanje registracije podrazumevalo represalije, uslovi su da je bio prinuđen da skoro sve vreme okupacije provede u kući, vrlo retko izlazeći napolje, ne pojavljujući se čak ni u dvorištu, jer niko nije smeo znati da se Marko nalazi u kući. Solomon je prestao da boravi u kući nakon otpočinjanja masovnog hapšenja komunista, posle 22. juna 1941. Kući bi navraćao vrlo retko, uglavnom boraveći kod prijatelja. Uskoro, početkom jula, Solomon je postao borac Kosmajskog partizanskog odreda. „Svaka nesmotrenost, pa i slučajnost, značila je smrt. Da je tako, moglo se pročitati na svakom zidu i plotu. Majka i Slavka ubeđivale su me da su se svi Jevreji prijavili, stavili žutu traku i mirno rade. Lekari čak rade u bolnici. Šesnaesti je juni, a ja sam sâm pod smrtnom presudom, bez isprava, bez skloništa. Svako me može pokazati – i kraj. Samo treba da stavim žutu traku i rešio sam sve! Rekao sam im: ako se prijavim i osetim opasnost, a umeću je osetiti na vreme, izmaću im, a vi ćete platiti ceh. Ne, to ne dolazi u obzir.“ Marko je pretpostavljao da postoje i druge šupljine između spoljnih zidova mansarde i krova. Odlučio je da potraži skrovito mesto koje bi mu poslužilo kao ulaz u jednu takvu šupljinu. Popeo se na tavan, koji je bio vrlo nizak, i puzeći dospao do najudaljenijeg dela tavana, gde je pronašao ulaz u jednu od šupljina, u kojoj će potom načiniti novo sklonište, što će njemu i njegovoj majci, Jevrejima koji su odlučili da se sakriju u vlastitom domu, spasiti živote.

Usled sve češćih racija na ulicama, noćnih upada Specijalne policije i Gestapoa u zgrade i stanove, policijskih blokada celih kvartova, uvođenja spiskova stanara u stambenim zgradama, kuća Anafovih je postala pribežište brojnih komunista koji su živeli u ilegalnosti. Svi oni su boravili na mansardi, dok su u parteru stanovale Markova supruga Slavka, njena sestra Nada Gavrilović i njihova rođaka Milana Palić, kao legalne stanarke.

Slavkina dužnost je bila da pri upadu policije u kuću razmesti postelje, skloni tavanske merdevine, dok su se Marko, njegova majka i ilegalni stanari koji bi se zatekli u kući u isto vreme penjali na tavan i potom, neprimetno, spuštali u sklonište. „Ulaženje i spuštanje u šupljinu skloništa moralo se izvesti u potpunom mraku i bez ikakvog šuma. Svako osvetljavanje prostora, kao i najslabiji dodir crepova leđima, prilikom puzanja po tavanu, osetilo bi se s ulice, koja nije bila udaljena više od osam do deset metara, a time bi se upozorilo na mesto koje treba pretražiti. Preko noći je uglavnom bila gluva tišina. Osim toga, sve se moralo brzo izvesti, jer su Gestapo i Specijalna policija upadali najvećom mogućom brzinom u stanove i svako odugovlačenje da im se otvori izazvalo bi opasnu sumnju.“ Jedna vest, pročitana u kvislinškoj štampi, izazvala je ogromnu uznemirenost u kući. „Kao i svakog dana i tog jutra, 10. oktobra 1941, čitajući i prelistavajući *Novo vreme*, pade mi u oči članak ispisanim masnim slovima: 'Srpski naoružani odred uništio komunističku bandu kod Sopota', a u podnaslovu: 'Ubijeno dvadeset komunista, a četrdeset uhvaćeno'. Marko tada još nije znao da je među stradalim partizanima bio i njegov brat Solomon. Međutim, već 12. oktobra u *Novom vremenu* objavljen je tekst u kome se apostrofira upravo pogibija Solomona Anafa, u cilju navodnog dokazivanja antisemitske teze o tobožnjoj zaveri boljševizma i svetskog jevrejstva. „Juče smo pročitali izveštaj o uništenju jedne komunističke bande kod Sopota. U toj borbi u kojoj je ubijeno ili uhvaćeno 66 crvenih bandita, junački je pao na čelu svog srpskog naoružanog odreda pešadijski potpukovnik Velimir Jovanović. S druge strane, na čelu komunističke bande ubijen je kao vođa Isak Solomon Anaf, advokat iz Požarevca. (...) Jevrejin Isak Solomon Anaf protiv srpskog potpukovnika Velimira Jovanovića. Međunarodni ološ protiv srpskog domaćina, nacionaliste i junaka. Kominternu protiv Srbije.“

Uskoro je Marko proširio sklonište, tako što je pronašao još jednu šupljinu između krova i spoljašnjeg zida mansarde. „Novootkriveno sklonište bilo je dugo oko pet metara. Širina je iznosila, u osnovi

oko sedamdeset santimetara. Zid prema sobi bio je od cigala, što je kasnije igralo presudnu ulogu za naš spas. U novootvoreno sklonište premeštam svu rezervnu hranu. (...) Da bi se omogućila bolja komunikacija između partera i mansarde putem električnog zvona, uveo sam novu liniju, te se sada iz predsoblja u parteru moglo zvoniti na mansardu. Taster je bio sakriven u jednoj od fioka ormara. Fioka je bila napunjena pasuljem. U slučaju da se otvori ne bi se moglo ni naslutiti da se u njoj nalazi taster. Kada je bilo potrebno, Slavka bi otvorila fioku i zazvonila, dajući nam odgovarajući znak: da treba da se umirimo, ako je slučajno neko od poznanika ili prijatelja (koji nisu znali da se krijem u kući) došao u posetu, ili da se sklonimo, ako se radilo o nekom sumnjivom licu. Ako smo bili u skloništu, te nismo mogli čuti zvono, Slavka bi određenim brojem udaraca, u odgovarajući zid, davala potreban znak, što se veoma dobro čulo. Kada bi posetioци otišli, davala bi znak da smo bezbedni.“

Kada je započelo odvođenje jevrejskih žena i dece u **logor na Sajmištu**, 14. decembra 1941, što se kao vest ubrzo pronelo Beogradom, Marko je odlučio da njegova majka Flora takođe pređe u ilegalnost. Pošto je Flora bila evidentirana kao Jevrejka, Slavka je zamolila Markovog kolegu dr Berovića sa Prve interne klinike da pod lažnim imenom smesti njegovu majku u bolnicu. „Berović se bez reči složio i ona je primljena. Međutim, posle sedam-osam dana, Berović je pozvao Slavku i posavetovao da je treba što pre odvesti, da ne dođe do nesreće: 'Ona priča svašta: o kući u kojoj su se krili mnogi komunisti, da je njen sin poginuo na Kosmaju...'.“ „Žandari su u međuvremenu dolazili da je traže, i da pokupe njene stvari. Slavka im je rekla da je ona otišla pre mesec dana u Mađarsku, da su joj stvari na mansardi, pa neka ih uzmu. Kako stvari nisu vredele, otišli su ne uzevši ništa. U toku leta nije došlo nijednom do noćnog pregleda stana, odnosno provere stanara. Tek krajem jeseni, jedne noći, došli su agenti i žandarmi, pregledali sve prostoriје i proverili legalnost prisutnih stanara i ubrzo otišli. Naravno, ja sam se bio sklonio. Ali, kada je majka prešla u ilegalnost, stvar se umnogome komplikovala. Trebalo je majci nabaviti pravu legitimaciju s njenom slikom, kojom bi se mogla u kritičnim trenucima bez opasnosti koristiti. Pošto smo doveli majku kući, rešili smo da bude prijavljena kao stanarka na mansardi pod imenom Jelene Gavrilović. Prijavljivanje je bilo nužno, jer se bez njega nije moglo, po eventualnoj potrebi, preći u neki drugi stan. Na taj način, ona



je pod novim imenom, u samoj kući legalizovana kao stanarka, ali kao ličnost za susede i ostale ona nije postojala.“

Krajem decembra 1942. agenti Specijalne policije i Gestapoa prvi put su pretresli kuću. Pretres kuće bio je detaljan, uključujući i tavan, ali agenti nisu uspeli da pronađu ništa sumnjivo, pogotovo ne ulaz u sklonište, u kojem su se nalazili Marko, njegova majka i Slavka Parenta. Nakon toga, sve do leta 1943, stanari kuće u Ulici Internacionalnih brigada 73 bili su mirni. „Tridesetog jula 1943, u ponoć, trgnuo me je iz sna dug, prodoran zvuk zvona. Čuvši zvono, skočih sa kauča, spakovah posteljinu, probudih majku, brzo done-  
soh lestvice i rekoh joj da se popne na tavan i sačeka me. Zatim se vratih u njenu sobu, uredih i njene posteljne stvari, sklonih lestvice u predsoblje, jednim skokom dohvatih se ivice tavanskog otvora, digoh se gore odupirući se nogama o zid, zatvorih poklopcem otvor tavana i povedoh pažljivo majku prema otvoru skloništa. Sve se to svršilo u punom mraku najviše za dva minuta.“ Nedugo potom, nepoznati ljudi, za koje je Marko osnovano pretpostavljao da su agenti Specijalne policije, popeli su se na mansardu, a zatim i na tavan, i počeli da pretražuju prostorije. „Otvarali su poklopac tavana, osvetljavali, odlazili, ponovo se vraćali. Uskoro počеше dopirati do nas tupi udari s druge strane mansarde; rušeni su neki zidovi. Ovo me je dotuklo i nestajala je svaka nada za mogući spas.“

„U stanu su bile same Slavka i Nada. Kada je otvorila ulazna vrata, u dvorištu je bilo desetak agenata, a pred kapijom još toliko. Naoružani su bili i mitraljetama. Njih nekoliko je ušlo u trpezariju. Jedan od njih, u kome je prepoznala Bećarevića, rekao je: 'Gospođo, u kući postoji sklonište, mi to tačno znamo. Kazao nam je dr Lalević, koga vi dobro poznajete. Pokažite nam gde je sklonište.'“ Slavka je bila zaprepašćena, skoro demoralisana sigurnim i jasnim podacima koje je **Bećarević** bez uvijanja izneo. „Međutim, Slavka je u načinu na koje je Bećarevićevo pitanje formulisano naslutila da oni, zapravo, ne znaju gde se sklonište tačno nalazi, jer da znaju ne bi imali potrebu da postavljaju jedno takvo pitanje. Slavka je ostala uporna u tvrđenju da u kući nema nikakvog skloništa, zbog čega je sprovedena u **zatvor Specijalne policije na Obilićevom vencu**, gde je bila izložena batinanju. Slavka je shvatila da postoji samo jedan način da zavara policiju i da tako bude pošteđena daljeg mučenja. Nakon što je shvatila da će je policijski batinaši prebijati ako nastavi da poriče saznanje o skloništu, odlučila je da zavara policiju tako što im je saopštila da sklonište, ipak, postoji i da će im

ona kazati gde se nalazi, pri čemu je imala na umu nišu u koju je Marko ranije sklanjao namirnice i koju je kasnije zazidao. Slavka je privremeno uspela da zavara agente, iako su oni bili razočarani saznanjem da nisu otkrili podzemni bunker sa štamparijom, u kojoj se krije partijsko rukovodstvo, kako su zamišljali sklonište u kući Anafovih.

Za sve to vreme, Marko i Flora su se nalazili u skloništu, oslušujući glasove i zvukove, strahujući da budu otkriveni. „Skoro goli, na kolenima u poluležećem položaju, slušali smo buku glasova u dvorištu, tupkanje brojnih nogu u penjanju i silaženju po drvenim stepenicama. Snažni i tupi udari, usled rušenja zidova, odjekivali su kućom. To bi se za kratko vreme utišalo, da bi se opet na drugom kraju čuli novi udari i ljudi koji su nešto govorili, dovikivali se. U rano jutro tog prvog dana, sve se nekako utišalo, mada sam osećao da u kući ima nekog. Da li su u kući Slavka i Nada – nisam znao, ali u svakom slučaju opasnost nije bila prošla, inače bi se Slavka javila. Uskoro je počelo sve iz početka.“ Boravak agenata Specijalne policije i njihova pretraga za skloništem (pošto nisu poverovali do kraja Slavkinim tvrdnjama) trajao je petnaest dana. „Svih tih petnaest dana činilo mi se kao intenzivan, gust, kontinuiran košmar (a za moju majku verovatno još veći) u kome su se smrtonosna uzbuđenja smenjivala s krajnjom iscrpljenošću, s podsvesnom životinjskom oprežnošću, psihičkom otupelošću.“

„Sklonište nije bilo pripremljeno za blokadu, još manje za odbranu. Nije bilo ni odeće, ni posteljine, niti namirnica koje bi se mogle direktno koristiti, a što je najvažnije, ni vode.“ U skloništu, odmah ispod crepova, vladala je nesnosna vrućina, što je pojačavalo žeđ. „Česma je bila na mansardi. Da bi se došlo do nje, od trenutka kada bih sa izvesnom verovatnoćom procenio da nikoga nema na mansardi, dok bih dospeo do nje, moralo bi proći bar dva minuta. Za to vreme agenti bi se mogli popeti i ja bih ih tamo zatekao. Ne samo što sam silazeći, mogao da zateknem agente na mansardi, već ako bi naišli, ne bih ni u kom slučaju mogao da se povučem s mansarde, a da me ne primete, izgledalo mi je da je izlazak na vodu bio ravan samoubistvu.“ Marko se isprva nadao da će agenti napustiti kuću istog ili narednog dana, jer bilo je očigledno da nemaju predstavu gde je sklonište, ali kako se u kući buka nije smirivala ni narednih dana, a žeđ je postajala sve nesnosnija, Marko je odlučio da rizikuje. „Ne sećam se da li je to bilo drugog ili trećeg dana. Reših se da izađem na mansardu po svaku cenu i da donesem vodu. Pre nego što sam pošao, oslušnuo sam da li su agenti na mansardi. Čuo sam

ih. Sačekah da siđu – što sam zaključio po odgovarajućem batu koraka. Tada zgrabih bocu od litre, koju sam našao u skloništu, uđoh u cevastu šupljinu arkade, popeh se u visinu tavana, spustih dasku poklopca, izađoh na tavan, dospех do otvora i podigoh tavanski poklopac. Stavih bocu među zube, pa se uhvatih za ivicu okvirne daske tavanskog otvora i spustih pažljivo na pod sobe. Kada sam napunio bocu, pođoh istim putem natrag. Sada sam morao s punom bocom u zubima skočiti na visinu od dva metra i dvadeset, uhvatiti se za ivicu otvora i uspuzati na tavan.“

Agenti Specijalne policije koji su boravili u kući petnaest dana, svakodnevno su pretraživali kuću, bušili zidove, rušili pregrade. „Jednog dana, verovatno četvrtog ili petog od dolaska, dvojica od njih popela su se na tavan. To je bila prva poseta posle prve noći koja nas je direktno ugrožavala. Počeo je pretres samog tavana, u čijem je produžetku bio kamuflirani daščani poklopac koji je zatvarao ulaz u sklonište. Tavan je imao najviše 40m<sup>2</sup>. U tako malom prostoru dvojica pretraživača bi mogla lako da dođu do kamufliranog zida i da otkriju da nije od cigala, već od dasaka. Na pojedinim mestima postojale su uske pukotine kroz koje sam mogao da nazrem agente. U stvari, oni su bili na nekoliko metara, a povremeno su se približavali na manje od jednog metra od nas, tako da sam čuo i motrio sve što su govorili i radili. Oni su sistematski dizali daske tavanskog poda tražeći skriveni ilegalni materijal. Na tavanu su se zadržali skoro tri sata. Svakog časa se moglo očekivati da otkriju kamuflirani zid; svakog časa su mogli, dolazeći do ivice tavana, da odozgo, slučajnim dizanjem samo jednog crepa ili ivične daske poda, otkriju prostor u kome smo se mi nalazili.“

Agenti su se povukli iz kuće posle petnaest dana. Milana je ubrzo nakon toga puštena iz zatvora Specijalne policije, a nekoliko meseci kasnije, 20. januara 1944, puštena je i Slavka. Marko i Flora su izašli iz skloništa da bi preko dana boravili na mansardi, ali su nastavili da spavaju u skloništu, sve do oslobođenja grada.

Na kući je posle rata postavljena spomen ploča, koja je uklonjena 1990-ih, kada je na mestu stare kuće podignuto novo zdanje, koje dimenzijama i oblikom podražava staru kuću. Tekst na spomen ploči je glasio: „U ovoj kući držane su sednice Pokrajinskog komiteta Komunističke partije Jugoslavije za Srbiju pre rata i u toku rata.“

Marko Anaf je krajem 1940-ih hapšen kao navodni pristalica Rezolucije Informbiroa i boravio je u logoru na Golom otoku. Tokom posleratnih decenija radio je kao profesor na Medicinskom fakul-

tetu Univerziteta u Beogradu. Umro je 2010. u Beogradu, nedugo nakon što je napunio 100 godina.

M.R.

**Literatura:** Marko Anaf, *Tajna mansarde na Neimaru*, Beograd, 1984; Jaša Almulji, *Živi i mrtvi. Razgovori sa Jevrejima*, Beograd, 2002, str. 93–113.

## 5. Eksplozija u ilegalnom stanu Lazara Simića i Šele Baruh

Hadži Milentijeva 68

Početakom avgusta 1941. u stanu inženjera Ivana Perišića u Hadži Milentijevoj 68, na Neimaru, došlo je do eksplozije u kojoj su povređeni korisnici Perišićevog stana, članovi ilegalne KPJ, inženjer **Lazar Simić** i njegova supruga **Rašela-Šela Baruh**, prilikom izrade eksploziva za diverzije.

Šela je bila je jedno od šestoro dece porodice Elijahah i Buline Baruha, koji su ostavili neizbrisiv trag u istoriji revolucionarnog radničkog pokreta u Beogradu. Godine 1936. bila je prinuđena da zbog siromaštva napusti studije hemije i zaposli se u tekstilnoj fabrici „Elka“. Naredne godine učestvovala je u organizaciji štrajka u toj fabrici na Dorćolu, u Ulici cara Dušana 12, zbog čega je uhapšena. Provela je osam meseci u zatvoru, ali je na sudu oslobođena odgovornosti kao maloletno lice. Po izlasku iz zatvora udala se za inženjera Lazara Simića, takođe pripadnika KPJ, koji je imao slična iskustva kao aktivista revolucionarnog pokreta na Beogradskom univerzitetu. Lazar je kao inženjer bio zaposlen u firmi „Šel“. Početkom okupacije postao je saradnik organizacije kojom je rukovodio Mate Vidaković. →

Povezane  
priče:



### Slikar i revolucionar

**Bora Baruh** (1911–1942) jedan je od značajnih predstavnika socijalnog realizma u jugoslovenskoj umetnosti između dva Svetska rata. Diplomirao je na Pravnom fakultetu u Beogradu, međutim, uskoro je napustio pravnički poziv i potpuno se posvetio slikarstvu. Slikarskim usavršavanjem je presudno doprineo njegov boravak u Parizu (1935–1938), gde je bio angažovan u delatnosti KPJ u emigraciji, čiji je sedište se nalazilo u ovom gradu. Studije slikarstva bile su samo paravan za Borinu partijsku delatnost koja →



Bora Baruh, autoportret

→ Eksplozija u Hadži Milentijevoj 68 bila je izazvana neispravnom recepturom za proizvodnju eksploziva. Lazar i Šela bili su teško ranjeni. Eksplozija je teško oštetila kuću u kojoj su boravili.

Nedugo nakon eksplozije ranjeni Lazar i Šela uhapšeni su od strane nemačkih vojnika i potom sprovedeni u pritvoreničko odeljenje Opšte državne bolnice. Prema sećanju savremenika „Laza je imao teške povrede i ogluveo je od snažne eksplozije, dok je Šela oslepela i, s obzirom da je po čitavom telu imala velike opekotine, svi u bolnici su sumnjali da će ostati živa. Rane su zarastale, →



Rahela-Šela Baruh i Žan-Klod Baruh (sin Rašelinog brata Bore Baruha). Fotografija je nastala krajem 1930-tih

br. 42

→ će naročito doći do izražaja nakon otpočinjanja Španskog građanskog rata, kada je Bora dobio angažman na slanju dobrovoljaca u Španiju. Ipak, njegova politička aktivnost nije ostala neotkrivena i on je krajem 1938, zajedno sa suprugom Elvirom i sinom Žanom-Klodom, proteran u Jugoslaviju. U Beogradu se Bora u potpunosti posvetio slikarstvu. Imao je samostalne izložbe u Beogradu (1938) i Zagrebu (1939) i učestvovao je na kolektivnim godišnjim izložbenim smotrama. Za nepunu deceniju ostvario je značajan opus od oko 400 slika i crteža.

Kao i braća Isa i Joža, uključio se u ilegalni politički rad, zbog čega su braća više puta hapšena. Na osnovu odluke Uprave grada Beograda,

Bora i Joža su 18. januara 1940. zajedno sa 26 komunisti iz Beograda, deportovani u logor za komuniste u Bileći, u kojem su privremeno bili izolovani i komunisti iz drugih delova Jugoslavije.

U aprilskim danima 1941, kada je Beograd bio izložen bombardovanju od strane nemačke vojne avijacije, članovi porodice bili su prinuđeni, poput mnogih stanovnika Beograda, da potraže utočište u seoskim naseljima, južno od grada. Borina supruga Elvira ostavila je svedočenje kako je izgledao njihov prvi susret nakon jednomesečne razdvojenosti, nakon što su se ona i njen sin vratili u Beograd. „Zatekla sam ga 'obeležnog'. Već je morao da nosi žutu traku. Bili su to tužni dani. →

→ ali lekari su morali Lazi da amputiraju prste jer je pretela opasnost od dobijanja gangrene. On je sve to gledao bez anestezije. Veoma brzo sluh mu se vratio, dok Šela i dalje ništa nije videla.“ Specijalna policija je preduzela sve kako bi izolovala Lazara i Šelu i onemogućila eventualnu akciju spasavanja. Početkom oktobra prebačeni su u **logor na Banjici**. Prema sećanjima savremenica iz ženske sobe smrti u logoru, stražari su Šelu izneli na rukama jer je bila nepokretna zbog

teških opekotina. „Stavili su je da sedne uza zid, i poduprli, jer nije mogla ni da sedi i tako su je streljali.“ Lazar i Šela streljani su istog dana, 4. oktobra 1941.

M.R.

**Literatura:** Mirjana Belić-Koročkin, Radivoje Davidović, *Povest o braći Baruh*, Beograd, 1988, str. 108–113; Sonja Baruh, „Majci sam krila istinu o pogibiji dece“, *Mi smo preživeli: Jevreji o Holokaustu, II*, (ur. Aleksandar Gaon), Beograd, 2003, str. 305–306; *Жене Србије у НОБ*, (ур. Боса Цветић и др.), Београд, 1975, стр. 136, 161.

→ Bora je po ceo dan radio na raščičavanju ruševina i otkopavanju leševa, zajedno sa ostalim beogradskim Jevrejima. Bilo je strašno oprati taj zadatak koji se širio od svega toga. Oskudevali smo u svemu, čak i u toploj vodi. Pa, ipak, kad bi se malo odmorio, Bora je sedao za štafelaj.“

Bora je bio prinuđen da zajedno sa drugim beogradskim Jevrejima učestvuje u raščičavanju ruševina u Smederevu. Međutim, odlučio je da pobegne s tog prinudnog rada, jer su Jevreji koji su obavljali takve poslove bili nadzirani od strane naoružane nemačke straže i bilo im je zabranjeno slobodno kretanje. Uskoro se vratio u Beograd, gde je pronašao utočište kod prijatelja, koji su ga skrivali, iako je pružanje utočišta Jevrejima i komunistima

bilo strogo kažnjivo. Uskoro je, početkom avgusta 1941, prešao na Kosmaj i učestvovao u formiranju Kosmajskog NOP odreda. Nakon propasti Užičke republike i povlačenja glavnine partizanskih snaga, Bora je ostao pri štabu Valjevskog NOP odreda, koji je dobio težak zadatak da se vrati na matični teren i ponovno povede gerilsku borbu, oslanjajući se na podršku lokalnog stanovništva. Zarobljen je od strane takozvanih legalizovanih četnika, 18. marta 1942. Bora Baruh je sproveden u logor na Banjici, 2. jula 1942. Streljan je nakon dva dana, 4. jula 1942.

Nakon oslobođenja, Bulina Baruh je doznala za tragičnu sudbinu svoje petoro dece. Zemni ostaci Ise i Jože sahranjeni su u Beogradu, 3. juna 1946, na Novom groblju. Grobovi



## 6. Sedište i štamparija Pokrajinskog komiteta KPJ

Šumatovačka 130

Nakon okupacije, prvo ilegalno sedište Pokrajinskog komiteta (PK) KPJ za Srbiju bilo je smešteno u kući **Lepe Kršul-Stradal** u **Šumatovačkoj 130**, ispod Crvenog krsta. Sedište PK KPJ, nakon avgusta 1941, premešteno je u dom **Ljubice Žužek**, u Bulevaru oslobođenja 187 (tada Šumadijska ulica ili Avalski drum), ali su u kući Lepe Kršul-Stradal i dalje povremeno boravili Spasenija-Cana Babović, Ljubinka Milosavljević i Blagoje Nešković.

Sestra Lepe Kršul-Stradal, Olga Kršul, deportovana je u logor Banjica 11. aprila 1942, nakon što su agenti Specijalne policije zaključili da je istraga nad njom uzaludna, jer uporno je odbijala da prizna bilo kakvu povezanost sa ilegalnom organizacijom KPJ. Streljana je 14. maja 1943.

Štamparija PK KPJ za Srbiju bila je početkom juna 1941. smeštena u kući Ljubice i **Cirila Žužeka**, u tadašnjoj Šumadijskoj ulici 187. Na spratu su stanovali vlasnici kuće, a u parteru je bila smeštena štamparija. Ispod stepeništa napravljeno je sklonište za štamparsku mašinu, koja je aprila 1941. bila zakopana u dvorištu kuće u Šumatovačkoj 130. Navodni zakupac stana bio je **dr Radomir Gerić**, a **Brana Perović** je fiktivno bila njegova supruga. Pored njih dvoje, →

→ Šele, Bore i Bele, banjičkih logoraša, ostali su nepoznati, jer je nemački okupator početkom 1944. sproveo iskopavanje i spaljivanje zemnih ostataka sa stratišta u Jajincima. Ulica princa Evgenija od 1946. nosi naziv Ulica braće Baruh. Na taj način odata je počast stradanju jedne revolucionarne beogradske porodice, iako je u nazivu ulice izostavljena asocijacija na sestre Baruh.

M.R.

**Literatura:** Mirjana Belić-Koročkin, Radivoje Davidović, *Povest o braći Baruh*, Beograd, 1988; Sonja Baruh, „Majci sam krila istinu o pogibiji dece“, *Mi smo preživeli: Jevreji o Holokaustu, II*, (pr. Aleksandar Gaon), Beograd, 2003, str. 301–316., Mirjana Belić-Koročkin, Radivoje Davidović, *Bora Baruh, 1911–1942*, Beograd, 1998.



→ za rad u štampariji određen je **Vladeta Popović-Pinecki**, student medicine i španski borac, koji je tu živeo ilegalno. U toj štampariji štampani su prvi brojevi glasila KPJ, Proleter, nakon okupacije zemlje. Međutim, već 23. juna 1941, Specijalna policija, na čelu sa Đorđem Kosmajcem, upala je u kuću na Avalskom drumu, na osnovu anonimne dojave da je vlasnik kuće Ciril Žužek organizovani komunist. Brana Perović je uspela da na brzinu sakrije štamparski materijal, zahvaljujući tome što se Kosmajac okomio na Vladetu Popovića, koga je prepoznao kao predratnog hapšenika. Pretres je obavljen površno, tako da štamparija nije bila otkrivena. Pored Popovića, agenti su uhapsili i dr Radomira Gerića i vlasnika kuće, Cirila Žužeka. U kući su ostale Brana Perović i Ljubica Žužek i njih dve su nastavile rad. Dok je Brana štampana, Ljubica je čuvala stražu. To je trajalo do početka septembra 1941, kada je štamparija prestala sa radom, a stan postao sedište PK KPJ za Srbiju. Ciril Žužek je streljan kao banjički zatočenik 29. avgusta 1941. Vladeta Popović (rođen 1911. u Svrljigu) streljan je 18. jula 1941. Dr Radomir Gerić, izbegao je streljanje, kada je sa još pedeset zatočenika banjičkog logora bio odveden u Skelu pokraj Obrenovca, 15. avgusta 1941, zahvaljujući činjenici da je izdvojen sa još šestoricom zatočenika koji su iz Skele vraćeni u logor na zahtev Specijalne policije, jer nad njima još nije bila završena istraga (manjak talaca Nemci su nadomestili streljanjem lokalnih seljana). Od sedmorice vraćenih zatočenika samo je dr Gerić preživeo rat. Njegove uspomene na streljanje u Skeli i na Banjički logor predstavljaju dragoceno svedočanstvo o fašističkim zločinima u okupiranoj Srbiji. Kuća u Šumadijskoj 187 postala je sedište PK KPJ za Srbiju, gde je najčešće boravio **Blagoje Nešković**, organizacioni sekretar PK KPJ za Srbiju, do odlaska na slobodnu teritoriju 1943. Nešković je 1942. našao nove zakupce stana u Šumadijskoj 187: Miroslava Pavlovića, šumarskog inženjera, sa suprugom Ljubicom, njenim sestrama Danicom i Nevenkom, i Vladimirom Lončarom, takođe inženjerom. Svi oni bili su pripadnici NOP-a. Svi su uhapšeni 9. oktobra 1943, jer je Specijalna policija od prethodno uhapšenog Vasilija Buhe doznala za adresu kuće na Avalskom drumu. Svi oni su, uključujući i Ljubicu Žužek, streljani 1944. Ljubica Žužek je streljana kao banjička zatočenica 7. septembra 1944, na **Jevrejskom groblju**, od strane kvislinške žandarmerije.

M.R.

**Literatura:** *Жене Србије у НОБ*, (ур. Боса Цветић и др.), Београд, 1975, стр. 142; Радомир Герић, „Рад у илегалној штампарији 1941. у Београду“, Годишњак града Београда, VIII, Београд, 1961, стр. 161–167; *Београд у рату и револуцији 1941–1945*, I–II, Београд, 1984, стр. I/156, 172; Бранислав Божовић, *Београд под комесарском управом 1941*, Београд, 1998, стр. 289; Венцеслав Глишић, *Досије о Благоју Нешковићу: прилози за биографију*, Београд, 2011, стр. 49; *Београд се сећа: споменици и спомен-обележја Народно-ослободилачког рата*, (пр. Даница Баста), Београд, 1964, стр. 60; *Logor Banjica: logoraši. Knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica, 1941–1944*, (пр. Е. Миковић, М. Радојчић), I–II, Београд, 2009, стр. I/372.

---

## Spomen ploče

U julu 1948, Mesni komitet Komunističke partije Srbije za Beograd postavio je spomen ploče na zgrade u ulicama **Internacionalnih brigada broj 73, Šumatovačkoj broj 130** i Bulevaru oslobođenja broj 187, koje govore da je u tim kućama boravio Pokrajinski komitet Komunističke partije Jugoslavije za Srbiju. Na spomen ploči u Šumatovačkoj se pominje i da je u kući radio narodni heroj **Aleksandar Ranković**, a na spomen ploči u Bulevaru oslobođenja da se u kući nalazila i štamparija Pokrajinskog komiteta. Svečanom otkrivanju ploče u Bulevaru oslobođenja prisustvovali su Petar Stambolić, Svetozar Vukmanović Tempo i predstavnici političkih i društvenih organizacija iz tog dela grada.

N.L.

**Literatura:** *Београд се сећа: споменици и спомен-обележја Народно-ослободилачког рата*, (пр. Д. Басра), Београд, 1964, стр. 54, 60, 93; Dokumentacija RZZZSK, spomen obeležja Voždovca, spomen obeležja Vračara.

---

## 7. Atentati na agente Specijalne policije

### Braničevska 9

Aktiv skojevaca sa područja Cvetkove pijace, 13. avgusta 1941. izvršio je prvi pokušaj ubistva agenta Specijalne policije, Živojina Jovanovića, koji je učestvovao u hapšenjima skojevaca sa Zvezdare. U organizovanju atentata učestvovali su krojački radnici **Dušan Rajkov** i **Milan Branković**, stolarski radnik **Vasilije Todorović** i učenik IX muške gimnazije **Radovan Ćosić**. Međutim, prilikom izvršenja akcije, u ranim jutarnjim časovima, dok su pripadnici borbene grupe čekali da agent Jovanović izađe na ulicu iz svog stana u Ulici gospodara Vučića 220, iznenada se iz Dobriline ulice pojavila nekolicina žandarma, koji su prišli Rajkovu i potom ga uhapsili. Kada je to primetio, Radovan Ćosić, koji je bio u obezbeđenju akcije, signalizirao je ostalim učesnicima da se što pre udalje. Dušan Rajkov je sproveden u zatvor Specijalne policije. Streljan je kao banjički logoraš.

Grupa mlađih metalčkih radnika, pripadnika SKOJ-a, ranije okupljena oko **Radomira Markovića Gembeša**, koji se već nalazio u redovima boraca Posavskog NOP odreda, izvršila je ponovni pokušaj atentata na agenta Specijalne policije, Živojina Jovanovića, 29. avgusta 1941, ispred njegovog stana. Agent je bio ranjen u noge i trbuh, ali je preživio.

Jedan od retkih izvršilaca atentata u okupiranom Beogradu, koji je preživio rat, **Miroslav Mirković**, svedočio je o iskustvu mladih ljudi koji su se neposredno pred izvršenje atentata po prvi put susretali sa oružjem i borbenim iskustvom. Mirkoviću je najpre polovinom avgusta 1941. sugerisano da bude izvršilac atentata na **Božidara Bećarevića**, šefa IV antikomunističkog odeljenja Specijalne policije. Bećarević je putovao na posao službenim automobilom od Autokomande ka Slaviji i dalje ka Obilićevom vencu. Atentat je trebalo izvesti na raskršću Bulevara oslobođenja (tada: Šumadijska ulica) i Ulice Franša d'Eperea. Mirković je bio snabdeven motociklom, bombama i revolverom, a planirano je da u njegovoj blizini boravi nekolicina naoružanih omladinaca radi obezbeđenja akcije. Međutim, planirana akcija je obustavljena, a Mirković se uskoro razboleo. Nakon izlaska iz bolnice prihvatio je da izvrši atentat na **agenta Specijalne policije, Miloša Pajevića**, poznatog policijskog mučitelja. Dogovoreno je da omladinci **Petar**

**Gromiko i Dimitrije Dimitrijević** budu u Mirkovićevom obezbeđenju. Zamišljeno je da se atentat na agenta Pajevića izvrši na raskršću Braničevske i Dragačevske (danas, Ulica patrijarha Varnave), to jest u **Braničevskoj 9**. „Ujutro ustadoh, začudo prilično smiren. Pošao sam na mesto izvršenja akcije. Dogovorio sam se s Dimom i s Perom da se tamo nađemo u 7.50 časova. Rasporedili smo se i čekali. U 8 časova pojavio se agent, ali na naše veliko zaprepašćenje, u društvu dva žandarma. Propustio sam ih da prođu. Odmah sam se sastao sa drugovima. Konstatovali smo da je pod ovakvim uslovima uspeh nesiguran. To bi bilo samoubistvo. Rešili smo da akciju ponovimo sutradan... Noć sam proveo u teškom košmaru. Pošao sam izjutra ponovo na sastanak na isto mesto kao i juče. Tu su već bili drugovi. Izmenjali smo nekoliko reči, kratak dogovor. Danas akciju moramo izvršiti bez obzira koliko ih bude. Danas smo već spremniji, rešeni smo na sve. Rasporedili smo se... Pogledah na onu stranu odakle agent treba da naiđe i odjednom uzdrhtah. Išao je prema meni. Bio je u društvu sa jednim starijim čovekom, vrlo krupnim. Dadoh Peri znak rukom. Zaklonih se iza zida. Čekao sam da prođu kako ne bih ispao sumnjiv. Čim su samo za korak prošli, krenuh za njima. Revolver mi je bio zadenut za pojas i otkočen. Prišao sam agentu s leđa i opalio u njega tri metka, jedan za drugim.“

Sva trojica učesnika ove akcije su preživela rat.

M.R.

**Literatura:** Јован Марјановић, *Србија у Народноослободилачкој борби: Београд*, Београд, 1964, стр. 157; Тома Расулић, *Хроника Звездаре, 1941-1944*, Београд, 1971, стр. 257-258, 265-267; *Београд у рату и револуцији 1941-1945, I-II*, Београд, 1984, стр. I/213; Никола Миловановић, Радмилу Кљајић, *Београдска општина Врачар*, Београд, 1981, стр. 255; *Град борбе и слободе: Београд 1941-1944*, (ур. Радован Благојевић), Београд, 1964, стр. 74-80.

## 8. Eksplozija u stanu Jelene Cvetković Patrijarha Varnave 17

Ulica Filipa Kljajića, sada patrijarha Varnave, javni obilazak „Stazom otpora na Vračaru“, 2011. godine



br. 43

U tadašnjoj Dragačevskoj 17 (1946–2002, Ulica Filipa Kljajića), na Vračaru, u stanu **Jelene Cvetković**, odjeknula je eksplozija koju je izazvao **Mate Vidaković**, španski borac, koji se 1941. vratio u Jugoslaviju, nakon bolničkog oporavka u Sovjetskom Savezu, sa specijalnim zadatkom da radi u korist sovjetske obavestajne službe. Opravdano se pretpostavlja da je Vidaković, kao stručnjak i iskusni diverzant, bio zadužen za izradu eksplozivnih sredstava namenjenih diverzijama usmerenim protiv okupacione vojne sile. Pretpostavlja se da je Vidaković neoprezno rukovao hemikalijama za izradu eksploziva, tako da mu je eksplozija teško oštetila šake, dok je njegova saradnica **Milica Šuvaković** zadobila povrede po licu i glavi. Nakon eksplozije, u stan u kojem je boravio, stigli su agenti Specijalne policije i uhapsili ranjenog Vidakovića, vlasnicu stana Jelenu Cvetković i njenu kćerku **Danicu Cvetković**. Milica Šuvaković je na vreme uspela da pobegne iz stana u Dragačevskoj ulici i da se skloni kod poznanika. Pripadnici Specijalne policije i Gestapoa nisu znali da se pod imenom Mitra Dobanovića, lica koga su uhapsili, krije Mate Vidaković, obučarski radnik, dugogodišnji aktivista revolucionarnog radničkog pokreta, interbrigadista, koji je početkom tridesetih robijao tri godine kao komunista. Mesni komitet KPJ za Beograd dobio je zadatak da organizuje spasavanje Vidakovića iz **prитvoreničkog odeljenja Opšte državne bolnice** (današnji Institut za plućne bolesti u okviru Kliničkog centra). Međutim, Vidaković je nedugo potom vraćen u zatvor Gestapoa, tako da su pripadnici udarne grupe zatekli praznu sobu kada su pokušali da organizuju njegovu otmicu. Mate Vidaković (Mitar Dobanović) streljan je 15. avgusta 1941, u **Skeli pokraj Obrenovca**, kao jedan od 42 streljana zatočenika beogradskih zatvora i logora

Banjica, zbog smrti četvorice nemačkih vojnika, koji su u tom selu ubijeni prethodnog dana.

Danica Cvetković je 28. avgusta 1941. odvedena iz logora Banjica od strane Nemaca, nakon čega joj se gubi svaki trag. Pretpostavlja se da je Danica prva streljana zatočenica tog logora. Jelena Cvetković je streljana 14. maja 1943, kao banjička zatočenica, nakon dvogodišnjeg iščekivanja smrti.

Milica Šuvaković je nakon eksplozije uspela da se skloni kod prijateljice Vere Tripković, da bi joj Vera ubrzo pronašla sigurno utočište kod Dimitrija Kneževa u Timočkoj 2 na Crvenom krstu, gde je boravila oko mesec dana, lečeći zadobijene rane. Milica je potom prerusena napustila Beograd. Krajem septembra 1941. postala je borkinja Ozrenskog NOP odreda, a zatim je prešla u Toplički odred. Početkom 1942. uhapšena je u Prokuplju i internirana u logor na Crvenom krstu u Nišu. Pošto ni Specijalna policija, niti logorske vlasti nisu otkrile njen pravi identitet, Milica se nadala da će biti puštena iz logora, a i zato što je nosila bebu. Međutim, Milica je bila prinuđena da se porodi u zatočeništvu (drugarice iz logorske sobe dale su njenom sinu ime Želimir). Nedugo pre nego što će Milica biti streljana, logorske vlasti su odlučile da njeno dete predaju Društvu Crvenog krsta. Nije bilo teško pretpostaviti kakva sudbina čeka Milicu. Nakon bekstva grupe zatočenika iz niškog logora, logorske vlasti su odlučile da Jovanka Popović (kako je glasilo lažno Miličino ime) bude streljana za odmazdu. Miličin sin predat je njenom ocu, zemunskom proti izbeglom u Beograd. Milica je streljana 15. decembra 1942, na stratištu Bubanji pokraj Niša. Njen suprug, **Konrad Žilnik**, istaknuti partizanski rukovodilac, ubijen je od strane četnika 4. marta 1944. Njihov sin **Želimir Žilnik**, poznati je filmski reditelj.

Jedna ulica u beogradskom naselju Crveni krst je od 1970. do 1997. godine nosila je naziv **Ulica Mate Vidakovića**, po revolucionaru rođenom 1907, u selu Prkovci pokraj Vinkovaca. Jedna ulica u zemunskom naselju Nova Galenika od 1967. nosi naziv **Ulica Milice Šuvaković**, po ovoj revolucionarki, rođenoj 1911, u Pakracu.

M.R.

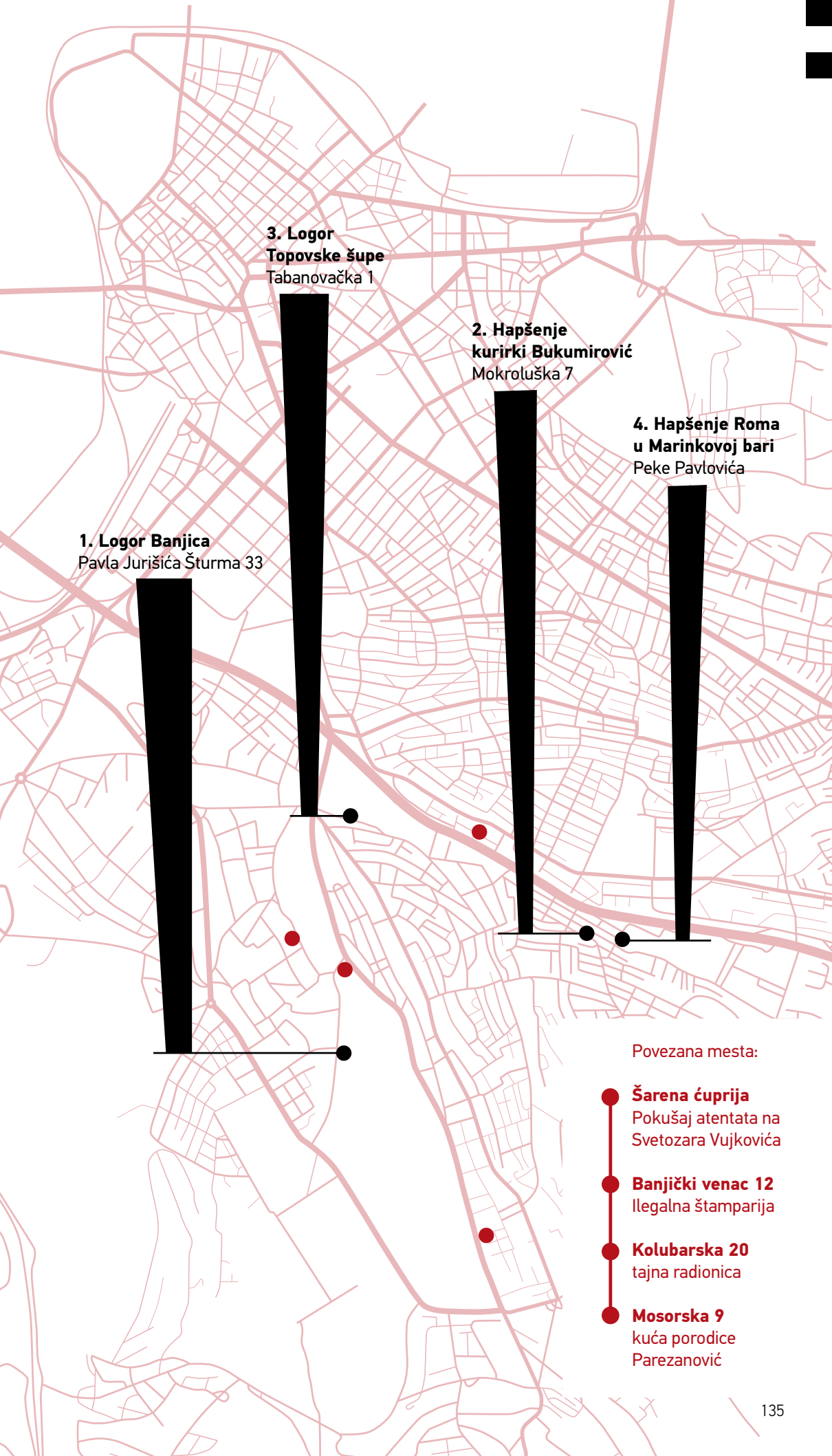
**Literatura:** *Жене Србије у НОБ*, (ур. Боса Цветић и др.), Београд, 1975, стр. 136, 720; Никола Миловановић, Радмило Кљајић, *Београдска општина Врачар*, Београд, 1981, стр. 174, 224–225; *Београд у рату и револуцији 1941–1945*, I–II, Београд, 1984, стр. I/158–159; Sima Begović, *Logor Banjica 1941–1944*, I–II, Beograd, 1989, str. I/116, 120, 122; Мирослав М. Миловановић, *Логор на Црвеном крсту у Нишу и стрељања на Бубњу*, Београд, 1983, стр. 213–217; *Logor Banjica: logoraši. Књиге затоčenika koncentracionog logora Beograd-Banjica, 1941–1944*, (пр. Е. Мисковић, М. Радојчић), I–II, Beograd, 2009, str. I/70; *Улице и тргови Београда* (ур. Љубица Ђоровић), I–II, Београд, 2004, стр. I/63, 490.

# DRUGI KRUG TERORA

## Logori

Tokom četiri godine okupacije, u Srbiji je uspostavljen složeni sistem logora. Prema istraživanjima historičara Milana Koljanina, u njemu su centralne pozicije zauzimala dva logora u Beogradu (Prihvatni logor Banjica i najpre Jevrejski, a zatim Prihvatni logor Zemun), koji su funkcionisali sve vreme trajanja okupacije. Pored njih, na teritoriji Beograda su organizovani i privremeni logori: u leto 1941. godine logor Topovske šupe, zatim logor Organizacije TOT, kao i pred sam kraj rata formirani logor u Milišića ciglani. Svi oni su imali izuzetno važno mesto i ulogu u mreži organizovanog nasilja u Srbiji koju su činili i Prihvatni logor Niš na Crvenom krstu, dva logora u Šapcu (Privremeni logor u Jarku i Prolazni logor na Senjaku) i logor u Velikom Bečkereku (Petrogradu, današnjem Zrenjaninu). Posebno važno mesto za nemačku ratnu industriju imali su takozvani radni logori u Boru, Kostolcu i Trepči, kao i logori na poljoprivrednim dobrima u Banatu. Zatočeni muškarci i žene sa teritorije Balkana, su iz logora u Srbiji brojnim transportima prebacivani u radne i koncentracione logore širom Trećeg rajha sve do sredine 1944. godine. Nedićeva štampa je sve vreme rata snažno propagirala odlazak radne snage u Nemačku i sa oduševljenjem ispraćala transporte radnika izveštavajući o njihovom „veselom i uspešnom životu“ u radnim logorima.

O.M.P.



**1. Logor Banjica**  
Pavla Jurišića Šturma 33

**3. Logor  
Topovske šupe**  
Tabanovačka 1

**2. Hapšenje  
kurirki Bukumirović**  
Mokroluška 7

**4. Hapšenje Roma  
u Marinkovoj bari**  
Peke Pavtovića

Povezana mesta:

- **Šarena ćuprija**  
Pokušaj atentata na  
Svetozara Vujkovića
- **Banjički venac 12**  
Ilegalna štamparija
- **Kolubarska 20**  
tajna radionica
- **Mosorska 9**  
kuća porodice  
Parezanović



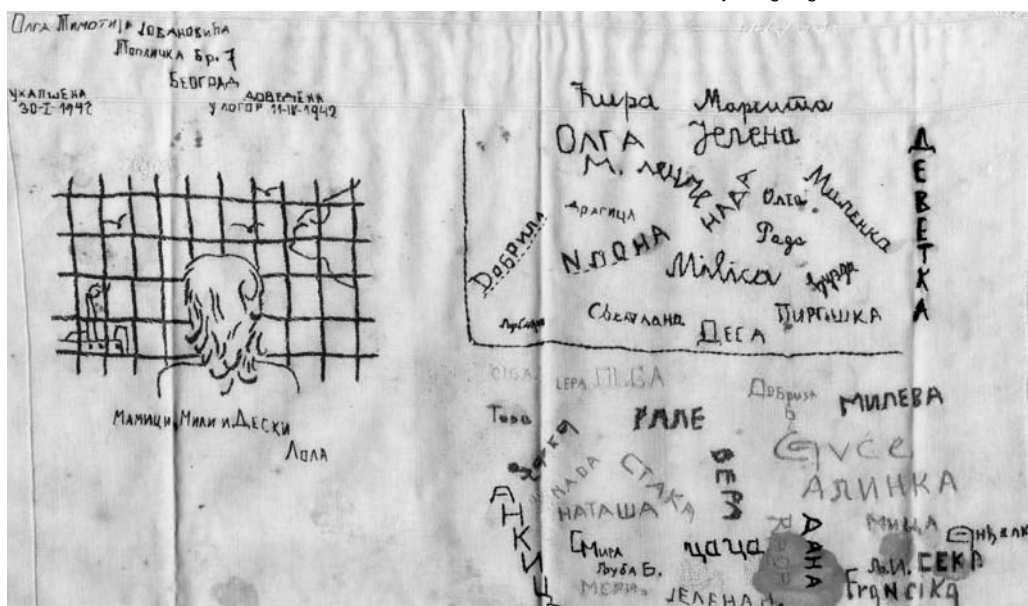


br. 44

Rodbina zatočenih logoraša ispred Banjičkog logora. Fotografiju je krišom načinio poznati foto-reporter Rista Marjanović (1885-1969)

br. 45

Vezena maramica iz Banjičkog logora



## 1. Logor Banjica

Pavla Jurišića Šturma 33

Jedno od centralnih mesta u sistemu represije na Balkanu tokom Drugog svetskog rata bio je Banjički logor – u tim danima zvanično nazivan Logor Dedinje. Tokom četiri ratne godine kroz njega je prošlo preko 30.000 zatočenika. U logorskim knjigama su sačuvani podaci o 23.637 logoraša i ubistvu 4.286 muškaraca, žena i dece. Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača je utvrdila da je do aprila 1944. ubijeno 8.756 banjičkih logoraša. Kako logorska administracija nije precizno vođena i mnogi zatočenici i zatočenice nikada nisu registrovani, tačan broj ljudi koji su prošli kroz Banjicu do danas nije utvrđen.

Odmah po ulasku nemačkih trupa, na teritoriji Beograda je organizovan strog sistem nadziranja građana. U skladu sa njim, već tokom maja meseca 1941. godine izneti su prvi predlozi o nužnosti izgradnje logora u kojem bi bili izolovani pojedinci i grupe ocenjeni kao „politički nepouzdati i opasni“. Prvobitna ideja da se takav logor organizuje u zgradi zatvora na Adi Ciganliji je odbačena zbog loše bezbednosti tog područja. Zgrada kasarne bivšeg 18. pešadijskog puka na Voždovcu izabrana je kao najpogodnija za takvu namenu. Odluku o formiranju logora su doneli organi nemačke uprave i Gestapoa, a realizovao šef srpske državne bezbednosti →

Povezane priče:



### Leontina Kraus

Penzionerka Leontina Kraus, tokom 1942. napisala je nekoliko protestnih pisama (potpisanih njenim punim imenom i prezimenom) predsedniku kvislinške vlade, Milanu Nediću, u kojima izražava indignaciju prema postupcima kvislinških vlasti i iskazuje nadanje u pobedu komunističkog pokreta. Uhapšena je 20. decembra 1942. U obrazloženju naredbe za njeno hapšenje, koje je potpisao šef Specijalne policije, Ilija

Paranos, stoji: „Leontina Kraus je idejna i potpuno izgrađena komunistkinja koja svoje komunističko ubeđenje javno izlaže i sebe predstavlja kao beskompromisnog komunističkog privrženika. U komunizmu vidi jedini spas i srećniju budućnost čovečanstva i smatra da je komunizam kao ideja i praktična organizacija od najveće vrednosti za ljudstvo. Kao nepomirljivi komunista, Leontina je pod svojim punim potpisom upućivala predsedniku srpske vlade nekoliko pisama u kojima otvoreno zahteva demisiju srpske vlade i predaju vlasti komunistima, za koje tvrdi da su jedino sposobni i naučno →

→ **Dragomir Dragi Jovanović**, koji je postavljen i za **Upravnika grada Beograda**. Adaptacija logora je još bila u toku, kada su 9. jula dovedene prve grupe uhapšenika. Prema projektu inženjera Milana Janjuševića, ceo prostor je izolovan i obezbeđen pet metara visokim zidom i stražarskim kupolama. Bio je to drugi po redu logor otvoren u Srbiji. Prvi je smešten u pančevačku fabriku svile, po kojoj je i dobio ime Svilara, odmah po napadu Nemačke na Sovjetski Savez, 22. juna 1941.

Logor Dedinje je organizovan za prihvatanje zatočenika koji su, kao antifašisti, dovođeni sa teritorije cele Srbije i Balkana, za razliku od **logora Topovske šupe**, koji je bio predviđen za smeštaj muškaraca Jevreja i Roma i koji je, samo nekoliko stotina metara dalje, počeo da radi mesec i po dana kasnije. U isto vreme, u Banjički logor su zatvarani jevrejske žene i deca, koji su kasnije prebačeni u **logor na Sajmištu**.

Logor Dedinje se prvih meseci nalazio pod upravom vojne komande za grad Beograd, da bi od februara 1942. prešao pod nadležnost komandanta SS-a i policije generala Augusta fon Majsnera. Na mestu komandanta logora najduže se zadržao oficir Gestapoa Vili Fridrih (Willy Friedrich). U poslednjoj fazi postojanja logora (od jula 1944. godine) njime je komandovao poručnik Beker (Beker), prethodno komandant Prihvatnog logora Zemun. Pomoćnik komandanta logora Banjica bio je po surovosti čuveni folksdojčer →

→ određeni za zavođenje svoga režima u svetu.“ Leontina je uhapšena kao pretnja „životnim interesima“ kvislinške tvorevine i „velika opasnost za red i bezbednost u zemlji“. Svrstana je u I kategoriju banjičkih zatočenika, što je podrazumevalo iščekivanje sigurne smrti, „pošto nema uopšte izgleda da želi da se popravi i odrekne komunističkog shvatanja“.

Leontina Kraus nije bila organizovana komunistkinja, niti je bila pripadnica pokreta otpora. Pred Drugi svetski rat, nakon odlaska u penziju, upisala je studije na Beogradskom univerzitetu, gde je u dodiru sa pripadnicima revolucionarnog stu-

dentskog pokreta prihvatila komunističke ideje.

Leontina Kraus (rod. 1881. u Biškupcu, pokraj Novog Marofa) streljana je 7. jula 1943. u **Jajincima**. U znak uspomene na ovu hrabru ženu jedna ulica na Banjici ponela je 1994. naziv **Ulica učiteljice Leontine Kraus**.  
M.R.

**Literatura:** *Жене Србије у НОБ*, (ур. Боса Цветић и др.), Београд, 1975, стр. 170–173; *Милан Лео, Београдске улице и тргови, 1872–2003*, Београд, 2003, стр. 226.

## Svedočanstva iz „dušegupke“: stradanje porodice Trajković



Vera Trajković

Svetolik Trajković

Milena Trajković

Miroslav Trajković

Sloboda Trajković

br. 46 - 50

Sredinom januara 1941. Specijalna policija je došla u posed pisma koje je **Ivo Lola Ribar**, član Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije, uputio svojoj devojci **Slobodi Trajković**. Potom je policija doznala da su Slobodin otac Svetolik Trajković i brat Miroslav, poznati beogradski apotekari i vlasnici apoteke „Car Dušan“, koja se nalazila na Trgu Republike, pomagali partizanski pokret velikim količinama lekova i sanitetskog materijala. Nakon toga Specijalna policija je u stanu porodice Trajković, u **Bulevaru despota Stefana I**, uhapsila Svetolika Trajkovića (1881), njegovu suprugu Milenu (1892), njihovog sina Miroslava (1916) i kćerke Slobodu (1918) i Veru (1920). Agenti Specijalne policije su pokušali da prisile Slobodu da napiše pismo Loli Ribaru, koje bi ga navelo da dođe u Beograd. Ona je to odlučno odbila. Nakon isleđivanja u zatvoru Specijalne policije, njih petoro su februara 1942. postali banjčki logoraši. Svih petoro su ugušeni u pokretnoj gasnoj komori, 9. maja 1942. Tog dana na isti način je ubijeno 225 zatočenika Banjičkog logora. Među ubijenima bilo je 25 Jevrejki sa decom, dok je najveći broj ubijenih poticao iz redova zarobljenih partizana. Sačuvano je jedinstveno svedočenje **Filipa Marjanovića**, studenta prava i borca Užičkog NOP odreda, koji je bio svedok ovog zločina:

*„Pozvali su nas, a Vujković je rekao da ne uzimamo odela, već da iziđemo u donjem vešu. Pošto dušegupka nije mogla sve da nas primi, poslala je prvo grupa od 100 ljudi, a ostali su čekali da*

→ **Peter Kriger** (Peter Krieger), a šef logorskog saniteta **dr Jung** (naveden u literaturi pod imenom Herbert i Erwin Jung). Sačuvana su svedočenja o tome kako je upravo dr Jung ubijao iz pištolja zatvorenike, koji bi nesrećnom igrom sudbine ostali živi nakon streljanja.

Uprava u logoru Banjica je podeljena tako što je jedna trećina pripala srpskoj policiji i bila pod nadležnošću Uprave grada Beograda i Ministarstva unutrašnjih poslova Nedićeve vlade, dok je ostali deo kontrolisao Gestapo. Za šefa logora postavljen je brutalni islednik **Svetozar Vujković**, nekadašnji šef IV antikomunističkog odseka beogradske policije. Njegov pomoćnik bio je najpre agent **Dorđe Kosmajac**, a zatim Prvoslav Odović, Vidosav Jevtić i Radomir Čarapić. Među osobljem logora po zlu su ostali zapamćeni ključari Milan Kobiljski Lala, Radovan Gudelj, Milan Trifunović i Obrad Belić. Straža koja je obezbeđivala logor je najpre bila mešovita, da bi jedno vreme prešla u nadležnost Nedićeve Srpske državne straže. Pred kraj rata nju je, međutim, u potpunosti obavljala nemačka policija.

Uspostavljena dvojna uprava logora bila je samo privid, jer je sve ključne odluke izdavao i odobravao Gestapo. Istina, predstavnicima Specijalne policije je bilo dozvoljeno da po sopstvenoj inicijativi hapse i dovode zatočenike, ali ne i da sami odlučuju o eventualnim otpuštanjima iz logora. Takav je bio slučaj sa grupom od 152 →

## **Pokušaj atentata na Svetozara Vujkovića** **Šarena Ćuprija**

Udarina grupa skojevaca, petorica metalnih radnika iz fabrika „Nestor“ i „Mikron“, organizovanih oko metalnog radnika **Radomira Markovića Gembeša** pripremila je u ranim jutarnjim časovima 5. avgusta 1941. atentat na **Svetozara Vujkovića**, upravnika logora Banjica i predratnog šefa IV (antikomunističkog) odeljenja Opšte policije. Za izvršenje atentata određena je lokacija Šarene Ćuprije, koja se nalazila iznad današnjeg stadiona „Crvena zvezda“, na **uglu Bulevara oslobođenja i Ulice**

**generala Pavla Jurišića Šturma** (od 1949–2004 Ulica Veljka Lukića Kurjaka; tada, Avalski drum). Izvršio atentata pucali su na Vujkovića koji je motociklom dolazio iz grada na posao u logoru (bio je u prikolici motocikla). Kod Šarene Ćuprije put skreće, tako da je motociklista morao da uspori vožnju. Omladinci su bacili bombu na vozilo, ali prerano. Jedan od omladinaca hteo je da puca iz revolvera, ali se metak zaglavio u cevi. Vozač koji je prevozio Vujkovića je poginuo u napadu, dok je Vujković ranjen. Izvršio atentata su pomislili da je i Vujković ubijen, nakon čega su se udaljili. Većina učesnika atentata je →

*se kamion vrati iz Jajinaca. Sa mnom u društvu nalazili su se otac i sin iz apoteke Trajković. Stari Trajković imao je u reveru otrov, za koji Nemci nisu znali i ponudio je meni i svom sinu da uzmemo i ne dozvolimo da budemo mučeni. Ja sam odmah pristao, ali me njegov sin odgovorio, rekavši da je bolje da umremo ovako. Poslušao sam Miroslava, ali stari Trajković nije hteo i uzeo je otrov... Bio je mrtav već na drugom kilometru. U dušegupki smo bili jako zbijeni, jedan pored drugoga. Počeo je proces gušenja. Negde tri minuta posle zatvaranja vrata su se ponovo otvorila. Ja sam prozvan i čuo sam svoje ime kao iz daleka.“*

IAB, BL-627, Sećanje Filipa Marjanovića

Marjanović je oslobođen intervencijom svoga brata, preko Đure Tripkovića, šefa Nedićevog kabineta, uz veliki novčani iznos.

**Ulica porodice Trajković** na Banjici i **Ulica Slobode Trajković** u naselju Medaković od 1986. čuvaju uspomenu na ovu beogradsku porodicu stradaluu ratu.

M.R.

**Literatura:** *Жене Србије у НОБ*, (ур. Боса Цветић и др.), Београд, 1975, стр. 167–168, 172; Богдан Пешић, „Очеви и деца“, Београд у сећањима, 1930–1941, (ур. Милан Ђоковић), Београд, 1983, стр. 333–336; Sima Begović, *Logor Banjica, I–II*, Београд, 1989, стр. I/183; Ivo-Lola Ribar, *Ratna pisma*, (пр. Jozo Petričević), Загреб, 1978, стр. 122–123; *Logor Banjica: logoraši. Knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica, 1941–1944*, (пр. Е. Мичковић, М. Радојчић), I–II, Београд, 2009, стр. I/316–318, 331; *Улице и тргови Београда* (ур. Љубица Ђоровић), I–II, Београд, 2004, стр. II/622, 705; Милан Леко, *Београдске улице и тргови, 1872–2003*, Београд, 2003, стр. 129.

## **Pismo Ive Lole Ribara Slobodi Trajković**

„Najdraža, jedina moja!

Pišući ovo pismo ja se pouzdano nadam – optimista sam kao i uvek! – da te ono nikad neće stići već da ćemo se nas dvoje videti i uvek ostati zajedno. Jer ovo pismo zato je i pisano.

U mom životu postoje samo dve stvari: moja služba našem svetom cilju, i moja ljubav prema tebi, najdraža moja. Našu sreću i život koji smo hteli nismo, kao ni milioni drugih, mogli ostvariti izolovano, već samo preko naše borbe i naše pobeде. I zato su te dve stvari u suštini, u meni samom, jedno. Znaj, dušo, da si ti jednina koju sam voleo i koju volim. Sanjao sam i sanjam o našoj zajedničkoj sreći – onakvoj ka-

→

→ intelektualaca koji su u novembru 1941. godine optuženi i zatvoreni kao masoni. Među njima su bili Aleksandar Belić, Aleksandar Deroko, Miloš Đurić, Mihailo Ilić, Petar Kolendić, Viktor Novak, Veljko Petrović, Vasa Čubrilović, Jovan Erdeljanović, Risto Stijović, Aleksandar Leko, Nikola Vulić, Ivan Đaja, Tihomir Đorđević. Plašeći se negativnih efekata zatvaranja tako velikog broja intelektualaca, nemačke vlasti su dopustile njihovo puštanje iz logora tokom naredna dva meseca.

**Srpska Specijalna policija**, kojom su rukovodili **Ilija Paranos** i **Božidar Bećarević**, nije privela najveći broj zatočenika u logor Banjica, ali je procentualno najveći broj privedenih od strane Specijalne policije ubijen. Naime, smrtna presuda je izvršena nad trećinom onih koje su uhapsili srpski agenti. Prema Banjičkim knjigama logoraša, od 4.456 privedenih, čak 1.409 je ubijeno. →

→ ubrzo uspela da ode u partizane (rat je preživeo samo **Milan Posavac**), dok je **Mihailo Francezi** uhapšen početkom 1942, da bi potom bio stradao kao banjički logoraš, 9. maja 1942. Radomir Marković Gembeš poginuo je 29. novembra 1941, kao partizan Posavskog NOP odreda u bici na Kadinjači.

M.R.

**Literatura:** *Baŕnja*, (ur. Вељко Купрешина), Београд, 1967, стр.41; *Београд у рату и револуцији 1941–1945, I–II*, Београд, 1984, стр. 1/210; Јован Марјановић, *Србија у Народноослободилачкој борби: Београд*, Београд, 1964, стр. 133; Милан Лекo, *Београдске улице и тргови, 1872–2003*, Београд, 2003, стр. 82.

## Hapšenje Vukice Mitrović

Vukica Mitrović (rođena 1912. na Svetom Stefanu), tekstilna radnica, bila je članica KPJ od 1933. Prilikom masovnog hapšenja aktivista MK

KPJ za Beograd (1935) uhapšena je i Vukica. Tada je po prvi put iskusila torturu političke policije Kraljevine Jugoslavije. Poznato je da su je tada batinali i izlagali različitim oblicima mučenja, upravo Svetozar Vujković, njegov saradnik Đorđe Kosmajac. Na osnovu činjenice da Vukica ništa nije priznala u istražnom postupku, Sud za zaštitu države je morao da je oslobodi optužbe. Naredne godine Vukica je postala članica MK KPJ za Beograd i članica Uprave sindikata tekstilaca, a 1937. članica PK KPJ za Srbiju. Ponovo je uhapšena 1938. i ponovno je mučena u **Glavnjači**, ali je policija bila primorana da je pusti iz pritvora zbog nedostatka dokaza. Vukica je pre 1941. bila deo jezgra MK KPJ u Beogradu, živeći neprestano u ilegalnosti, menjajući mesta prebivanja (sa suprugom, **Andrijom Habušom**, takode tekstilnim radnikom i komunistom, živela je pred rat ilegalno u Železničkoj 1 u Žarkovu). Nakon okupacije, prešla je u dublju ilegalu, koristeći lažne →

→ kvu smo želeli, o sreći dostojnoj slobodnih ljudi. To je jedina prava sreća, jedina koju smo želeli.

Ako primiš ovo pismo – ako dakle ja ne doživim taj veliki čas, nemoj mnogo tugovati, najdraža. U svetu u kome budeš tad živela, naći ćeš uvek živ, najbolji deo mene, i svu moju ljubav prema tebi.

Za tebe sam siguran da će tvoj put biti prav i onakav kakav mora da bude. Na njemu, na putu života, naći ćeš osvetu i sreću.

Mnogo, mnogo te volim jedina moja! I želim da nikad ne dobiješ ovo pismo, već da zajedno s tobom dočekam veliki čas pobeđe. Želim da te svojom ljubavi učinim onako srećnom kao što zaslužuješ.

Uvek tvoj“

Ovo pismo napisano je neposredno pre nego što je Ivo Ribar saznao za hapšenje Slobode Trajković i njene porodice, o čemu je 3. avgusta 1942. obavestio Tita:

„Među hiljadama naših žrtava u Beogradu, nalazi se i moja dobra drugarica. Ona je, kao što znaš, od zimus bila u logoru. Devetog maja su je oni krvnici umorili sa čitavom njenom porodicom: roditeljima, bratom i mlađom sestrom, i to na zvjerski način koji su počeli u zadnje vrijeme da praktikuju masovno tamo dolje – usmrtili su ih otrovnim gasovima. Imala je svega 24 godine i dobro smo se slagali.“ Ivino pismo nije poslano Slobodi. Pronađeno je u Ivinoj zaostavštini nakon njegove pogibije.

Porodica Ribar je živela u Francuskoj 32. U ratu su stradali Tonka Ribar i njeni sinovi, Ivo i Jurica. Tonka je ubijena u leto 1944. u Kupinovu, gde se krila od potera okupatora, Jurica je poginuo prilikom borbi za oslobođenje Kolašina, oktobra 1943, dok je Ivo poginuo 27. novembra 1943. na Glamočkom polju.

**Ulica Lole Ribara** od 1946. do 1997. nosila je ime po ovom istaknutom beogradskom antifašisti. Gradske vlasti odlučile su 1997. da izmene naziv ulici čije ime je 51 godinu podsećao na Ivu Ribara. Ulici je vraćen naziv Svetogorska, iako je ovaj naziv bio u opticaju tokom kvislinške uprave, poslednje dve godine okupacije.

M.R.



→ Od 9. jula 1941. do 4. oktobra 1944. u logoru su bili utamničeni ljudi 19 različitih nacionalnosti, različite verske pripadnosti, zanimanja, obrazovanja. Zatočeni su bili pripadnici i simpatizeri građanskih partija i pokreta Draže Mihailovića, „dirisovci“ (zemljoradnici koji nisu predali tražene količine žitarica Direkciji za ishranu), masoni, probritanski orijentisani intelektualci. Pored političkih zatvorenika, posebnu grupu su činili kriminalci. Međutim, svakako najsuroviji tretman u logoru su imali komunisti i članovi i simpatizeri Narodno-oslobodilačkog pokreta. Zatvorenici su pripadali svim generacijama, a svakako najstrašnije podatak predstavlja činjenica da je u logoru bilo 22 dece ispod 7 godina, 26 dece uzrasta između 7 i 14 godina, kao i 76 dece stare između 14 i 17 godina.

Najveći broj logoraša sa Banjice pogubljen je streljanjem na stratištima koja su se nalazila na obodu grada (u **Jajincima, Jabuci, Skeli, Trostrukom Surduku, Malom Požarevcu, Mladenovcu, Marinkovoj bari, na Novom groblju**), ali to nije bio i jedini način vršenja egzekucija. Izvestan broj banjičkih zatočenika ubijen je u kamionu „dušegupki“, iako je on prevashodno bio namenjen za egzekucije logoraša sa Sajmišta. Preživeli svedoci su se sećali da →

→ isprave na ime Ljubice Matković (najčešće je boravila u partijskom stanu u Pčinjskoj 12). Kao članica MK KPJ za Beograd bila je vrlo aktivna u planiranju i organizovanju diverzija protiv okupatora i atentata na predstavnike kvislinškog represivnog aparata. Uhapšena je 1. oktobra 1941. zahvaljujući izdaji Dušana Grubača, člana MK KPJ, koji je uhapšen 30. septembra. Grubač je nakon mučenja u zatvoru prihvatio da saraduje sa policijom. Lično je doveo agente na lokaciju koja mu je bila poznata kao mesto okupljanja članova Mesnog komiteta, u Vinogradarskoj ulici. Tom prilikom policija je ubila Davida Pajića, koji je pokušao da se oružjem suprotstavi policajcima, a Vukica je, pokušavši da pobegne, ranjena u glavu. Vukica je najpre odvedena u

zatvor Gestapoa, da bi nedugo potom bila izolovana u zatvoru **Specijalne policije na Obilićevom vencu 4** (gde se već nalazio njen brat Ratko), gde je dva i po meseca bila podvrgnuta intenzivnoj torturi. Međutim, zapisnik spremljen za njeno saslušanje ostao je prazan. Islednici su u njenom dosijeu mogli jedino da konstatuju da „nije htela ništa da govori o svom partijskom radu“. Uvidevši da od nje neće ništa saznati, policija je Vukicu na nosilima prebacila u **logor na Banjici**, 16. decembra 1941. Streljana je sutradan na **stratištu u Jajincima**. Marija Vuković Šantalat, zatočenica Specijalne policije, svedočila je o okolnostima Vukičinog premeštanja u Banjički logor. „Došao je stražar i rekao joj da pokupi stvari i pođe na Banjicu. Hteo je da je ponese, jer →

→ su u kamion marke Zaurer ukrcane Jevrejke sa decom koje su bile utamničene na Banjici, kao i jedan broj komunista, njihovih simpatizera i članova porodica. U samom dvorištu logora su vršena i pojedinačna ubijanja. Deo logoraša i logorašica koji nisu ubijeni ili otpušteni, upućivan je na rad u rudnike u Boru, Kostolcu i Trepči, ili je velikim transportima prebacivan u logore Aušvic, Mauthausen i Ravensbrik, kao i u logore u Norveškoj i Grčkoj. Poslednji transport sa Banjice je otišao u Mauthausen 26. septembra 1944, odvođeci 700 logoraša. Pretpostavlja se da je preko Banjice u logore po Evropi upućeno između sedam i osam hiljada zatočenika. Organizovani u sekcije logoraša, oni su u posleratnim danima čuvali uspomenu na strašne dane i njihove prijatelje koji nisu uspeali da prežive.

Po završetku rata, zgrade nekadašnjeg logora su predate na korišćenje Jugoslovenskoj narodnoj armiji. U njima je otvorena i Vojna akademija. U delu zgrade je 1969. godine uređen muzej, u kojem je predstavljen surovi sistem okupacije, kao i autentičan izgled logoraških soba, koje su nosile brojeve 3, 25 i 26. Tada je skupština grada Beograda postavila i spomen obeležje ispred zgrade logora, →

→ nije mogla da hoda, ali ona to nije dozvolila, nego je išla na kolenima.“ Vukica Mitrović je bila jedna od prvih žena Jugoslavije koja je proglašena za narodnog heroja (9. maja 1945). U ratu je stradao i Vukičin suprug, Andrija Habuš, jedan od istaknutih organizatora NOP-a u okupiranoj Srbiji (rođen 1913. u Svetoj Mariji na Muri, pokraj Čakovca). Andrija je 18. juna 1944. izvršio samoubistvo u selu Brezovica pokraj Ljubovije, kako bi izbegao zarobljavanje od strane četnika.

**Ulica Vukice Mitrović** na Čuburi, od 1946. nosi ime po ovoj revolucionarki. Na zidu zgrade u Ulici Vukice Mitrović 2, u godinama nakon Drugog svetskog rata, postavljena je mermera spomen-ploča sa bronzanom plaketom, koja je odražavala njen lik. Tokom vremena spomen-ploča

je napukla i teško oštećena, da bi pre desetak godina bila uklonjena, pri čemu nije zamenjena novom pločom.

Komisija za spomenike i nazive trgova i ulica pri Skupštine grada Beograda 2002. predložila je preimenovanje Ulice Vukice Mitrović, ali ovaj predlog srećom nije uvažen. M.R.

## **Revolucionarka Đurđelina-Đuka Dinić**

Đuka Dinić je rođena 1913. u Donjem Konjuvcu pokraj Leskovca. Opismenila se tek kao devojka u Leskovcu, gde je pohađala takozvanu „domaćičku školu“, nakon čega je otišla u Niš da izuči pletenje. Zaposlila se u lokalnoj fabrici za →

→ koje je uradio vajar Kolja Milunović. Ulazna partija muzeja je uređena 1982. godine. Danas je Muzej Banjičkog logora deo Muzeja grada Beograda i čuva izuzetno bogatu dokumentacionu građu, plakate, fotografije, lične predmete i crteže logoraša.

O.M.P.

**Literatura:** Sima Begović, *Logor Banjica 1941–1944*, 1–2, ISI, Beograd, 1989; Logor Banjica: *Logoraši, knjige zatočenika Koncentracionog logora Beograd-Banjica 1941–1944*. I–II, (pr. Evica Micković i Milena Radojčić), Beograd, 2009; *Mesta stradanja žrtava fašističkog terora na području grada Beograda*, Beograd, april 2008.

→ preradu kože, nakon čega se 1937. uključila u revolucionarni radnički pokret. S obzirom da su ona i njen suprug, **Filip Kljajić**, kao aktivisti zabranjene KPJ bili više puta hapšeni u Nišu, krajem 1940. pronašli su bezbednije okruženje u Valjevu. Aprila 1941. upućena je na partijski rad u Beogradu. Učesnica je sabotaža i diverzija protiv oružane sile nemačkog okupatora u Beogradu, u leto i jesen 1941. Nakon takozvane „martovske provale“ 1942, učestvuje u obnovi i reorganizaciji MK KPJ za Beograd, čiji postaje član. Uhapšena je 20. septembra 1942. Specijalna policija je odmah posumnjala u njen identitet, iako policijski batinaši nisu ni najbrutalnijim metodama bili u stanju da je nateraju da prizna pravi identitet i da oda mrežu svojih saradnika. Prema sećanjima savremenica, koje su bile s njom u istražnom zatvoru, „Đuki su pri saslušavanju izlomili i noge i ruke. Tukli su je žilom po ustima više časova, zatim su joj stavljali glavu između nogu, a ruke i noge vezivali lancima i tako obešenu tukli. Bila je potpuno deformisana. Ništa nije priznala i nikog nije odala. Svojim držanjem je dovodila do besa islednika.“ U dosijeu Đuke Dinić, koji

su sačinili agenti Specijalne policije, ostao je zabeležen trag o njenoj hrabrosti i rešenosti da izdrži mučenje po cenu neizdrživih patnji i smrti: „I pored svih sredstava nije htela da prizna ni svoje pravo ime. Vodimo je kao Mirjanu Obradović. Ali ko je ona u stvari?

Na suočenjima sa drugim uhapšenima, govorila je samo: 'Ja ih ne poznajem!' To je sve što je pristala da kaže na saslušanjima.“ Nakon prividnog zalečenja rana u pritvoreničkoj bolnici, Đuka je vraćena u zatvor Specijalne policije, marta 1943, da bi 28. marta bila prebačena u logor Banjica. Nedugo potom, 25. maja 1943. streljana je pod imenom Mirjana Obradović. Proglašena je za narodnog heroja 6. jula 1945. Njen suprug, takođe posthumni nosilac Ordena Narodnog heroja, Filip Kljajić, politički komesar Prve proleterske brigade, poginuo je 5. jula 1943. u Zvorniku. **Ulica Đuke Dinić** na Zvezdari od 1950. nosi naziv po ovoj hrabroj antifašistkinji.

M.R.

**Literatura:** *Жене Србије у НОБ*, (ур. Боса Цветић и др.), Београд, 1975, стр. 139; *Narodni heroji Jugoslavije, I–II*, (ur. P. Kačavenda, D. Živković), Beograd-Titograd, 1983, str. I/190, 385; *Улице и тргови Београда, I–II*, (ур. Љубица Ђоровић), Београд, 2004, стр. I/258.



br. 51

## Svetozar Vujković – upravnik logora Banjica

Rođen je u Beogradu 1898. U policijsku službu stupio je 1924. kao agent Odeljena opšte policije Uprave grada Beograda. Imenovan je 1935. za šefa IV (antikomunističkog) odseka Odeljenja opšte policije (politička policija) u Beogradu. Lično je isleđivao i mučio uhapšene komuniste. Pretpostavlja se da je odgovoran za smrt izvesnog broja uhapšenika. Uz njegovog zamenika, **Dorđa**

**Kosmajca**, ostao je upamćen kao najbeskrupulozniji i najbrutalniji agent političke policije u međuratnom Beogradu. Krajem 1940. privremeno napušta službu. Imenovan je za upravnika logora na Banjici 5. jula 1941, na predlog **Dragog Jovanovića**. Najodgovorniji je za zavođenje teškog režima u logoru. Lično je naređivao mučenja logoraša. Neposredno je određivao taoce za streljanje. Teško je ranjen u atentatu koji su na njega pokušali da izvrše pripadnici NOP-a u Beogradu, 5. avgusta 1941. Povukao se iz Beograda zajedno sa pripadnicima kvislinške strukture, početkom oktobra 1944. Izručen je jugoslovenskim vlastima od strane saveznika 27. jula 1945. Osuđen je na smrt 4. novembra 1949.

M.R.

**Literatura:** Бранислав Божовић, *Београд између два светска рата*, Београд, 1995; Бранислав Божовић, *Београд под комесарском управом 1941*, Београд, 1998; Бранислав Божовић, *Специјална полиција у Београду*, Београд, 2003.

---

## Poslednja egzekucija zatvorenika Banjičkog logora

je izvršena samo 20 dana pre oslobođenja Beograda, odnosno četiri dana pre nego što je logor prestao sa radom. Na streljanje na **jevrejskom delu Novog groblja** tada je izvedena i **dr Rahela Mičić**, rođena Levi, uhvaćena kao lekar hirurug u partizanskoj bolnici u Krupnju i dovedena na Banjicu 30. maja 1944. Izvedena je sa ćerkom Verom i šestomesečnim sinom Veroljubom, koga je uspela da prebaci preko grobljanskog zida. Rodbina je spasila dečaka koji i danas živi u Beogradu. Doktorka Rahela Mičić i njena četvorogodišnja ćerka su ubijene.

O.M.P.

## 2. Hapšenje kurirki Bukumirović

Mokroluška 7



br. 52

Kuća u kojoj su živjele sestre Bukumirović danas,  
Mokroluška 7

Nakon hapšenja Vasilije Buhe, člana PK KPJ za Srbiju, 5. oktobra 1943. u **Mosorskoj 9** na Voždovcu, došlo je do masovnih hapšenja pripadnika NOP-a u Beogradu. Već prvog dana u zatvorsku ćeliju u zatvoru Specijalne policije u Đušinoj 7, u kojoj se nalazio Vasilije Buha, ubačeni su agent Specijalne policije, koji je izigravao uhapšenika, i jedan pritvorenik, koji je sledećeg dana trebalo da izađe iz zatvora, po kojem je Buha uputio poruku **Jovanki Bukumirović-Bogdanović**, koja je radila kao kurirka PK KPJ za Srbiju, zajedno sa sestrom **Srbijankom Bukumirović**. Sestre Bukumirović, Jovanka i **Ružica**, zakupile su kuću u **Mokroluškoj 7**, u **Marinkovoj bari**, u leto 1943, za potrebe organizacije KPJ. U ovoj kući ilegalno je boravila njihova sestra Srbijanka, za kojom je tragala Specijalna policija. Članovi porodice Bukumirović (majka, četiri kćerke i sin Miroslav) prethodno su živeli u Zahumskoj 53 na Zvezdari (negde se pominje i Hadži Đerina 7).

Svetislav Kanački, rukovodilac tehničkog aparata Pokrajinskog komiteta, dao je nalog da se napravi tajno sklonište u Mokroluškoj 7. U kuhinji i jednoj sporednoj prostoriji iskopano je sklonište, →

koje je vodilo do obale Mokroluškog potoka, koji je proticao neposredno pokraj kuće, tako da je postojala mogućnost da se u slučaju upada policije pobegne niz korito potoka. U ovoj kući održavani su sastanci PK KPJ za Srbiju, a u njoj je čuvan deo partijske tehnike.

Čim je policija saznala za poruku Vasilija Buhe iz zatvora, 6. oktobra 1943, uhapsila je Jovanku Bukumirović-Bogdanović i Ružicu Bukumirović-Đurović, da bi sutradan bilo otkriveno sklonište u kući Bukumirovića, u kojoj je pronađena njihova mlađa sestra Srbijanka (prilikom sprovođenja do policijskog automobila kojim je prebačena u zatvor, Srbijanka je pokušala da pobegne, ali je uskoro uhvaćena), dok je njihova sestra Vidosava uhapšena kada je došla da opskrbi sestre hranom, pošto su agenti Specijalne policije postavili zasedu u kući.

Posle istrage i mučenja u zatvoru u Đušinoj 7, **Ružica, Jovanka i Srbijanka Bukumirović** sprovedene su 29. decembra 1943. u →

Povezane  
priče:



## Upad u sklonište u kući porodice Parezanović

**Vera Miletić**, članica Okružnog komiteta KPJ za požarevački okrug, odlukom Blagoja Neškovića, sekretara Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, avgusta 1943. prebačena je u Beograd na rad u obnavljanju Mesnog komiteta KPJ za Beograd, na dužnosti privremene sekretarke MK KPJ. Vera Miletić je stanovala kod **Miroljuba (Miroslava) i Olivere Parezanović** u Mosorskoj 9 (tada, Lastina) na Voždovcu, gde se od ranije nalazilo skladište tehnike PK KPJ i odakle se propagandni materijal, štampan u **ilegalnoj štampariji na Banjičkom vencu 12**, delio svim organizacija-

ma KPJ u Srbiji. Na tom poslu Parezanovići su radili od 1941. Uoči dolaska Vere Miletić u dom Parezanovića, Blagoje Nešković je naložio da se za Miletićevu izgradi podzemno sklonište u njihovoj kući. Pored toga, pred odlazak na slobodnu teritoriju, Nešković je Miroljubu Parezanoviću predao na vezu dva Slovenca, Pavla Pregela, zaposlenog u predstavništvu „Philipssa“ i Ivana Svetela, radio-telegrafistu – koji su imali zadatak da naprave radio-stanicu i obuče Parezanovića u radio-telegrafiji. Ovaj plan osujetilo je policijsko hapšenje. Na osnovu dostave Lazara Dožića, ranijeg aktiviste NOP-a, nakon hapšenja otvorenog saradnika Specijalne policije, došlo je do upada policije u kuću Parezanovića u noći između 4 i 5. oktobra 1943. Kada je policija naišla, Vera Miletić se povukla u sklonište, ali je →

→ **logor na Banjici.** Vidosava nije boravila u logoru, već je puštena iz zatvora Specijalne policije. Jovanka je pre prebacivanja u logor jedno vreme boravila u pritvoreničkom odeljenju Glavne vojne bolnice, zbog rana i ozleda tokom mučenja u istražnom zatvoru. Jovanka i Srbijanka ništa nisu priznale agentima Specijalne policije o organizaciji tehnike i kurirske službe PK KPJ za Srbiju, u kojoj su bile angažovane, tako da je zahvaljujući njihovoj rešenosti da izdrže mučenje zaustavljeno dalje hapšenje aktivista NOP-a. U logoru su zajedno boravile do 8. juna 1944, kada su razdvojene: Ružica je smeštena u sobu 37, a Jovanka i Srbijanka u sobu 38 (takozvana „soba smrti“), gde ih je zatekla prozivka za odvođenje na streljanje, 7. septembra 1944. Tom prilikom prozvana je Srbijanka Bukumirović (rođena 1920. u Šetonju pokraj Petrovca na Mlavi), koja je streljana istog dana na **Jevrejskom groblju**, sa 12 drugih komunistkinja, od strane kvislinške Srpske državne straže. Prilikom prozivke, koju je sproveo pomoćnik komandanta logora, **Peter Kriger** (koji je nekoliko dana pre toga krvnički tukao žene u „sobi smrti“), one kojima je bilo namenjeno streljanje bile su mirne i pribrane. „Brzo su se oprostile sa drugaricama i izašle. U hodniku, u gužvi, tuči i opiranju, izdvojio se Srbijankin glas: 'Ubi- →

→ policija ostavila u stanu zasedu, i čim se Vera pojavila iz skloništa, bila je uhapšena. Tog dana, **Vasilije Buha**, član PK KPJ za Srbiju, ne znajući za upad Specijalne policije u kuću Parezanovića, navratio je u Mosorsku 9, pa je i on uhapšen. Uskoro je u kuću u Mosorskoj 9 navratio i **Svetislav Kanački**, rukovodilac aktiva tehnike PK KPJ za Srbiju. Međutim, za razliku od Buhe, on je bio naoružan, tako da je pruživši oružani otpor agentima Specijalne policije uspeo da izbegne hapšenje. Policija je zahvaljujući primeni brutalne torture uspevala da primora Veru Miletić i Vasilija Buhu na saradnju, usled čega je uhapšeno oko 40 aktivista NOP-a koji su saradivali u obnavljanju MK KPJ za Beograd.

Uhapšeni su upućeni u zatvor **Specijalne policije u Đušinoj 7.** Kod Miroljuba Parezanovića pronađena je ceduljica na osnovu koje su policajci ustanovili planove za izradu radio-stanice. Potom su uhapšeni **Pavle Pregel, Ivan Svetel** i njihov saradnik **Maks Mišković**. Pregel je streljan kao banjički logoraš 16. aprila 1944, a Svetel i Mišković su sa Banjice upućeni u Mauthausen. Ivan Svetel je preživeo rat. Miroljub i Olga Parezanović su deportovani u **Banjički logor 12.** aprila 1944, nakon šestomesečnog boravka u istražnom zatvoru u kom su mučeni. Miroljub Parezanović (rođen 1920. u Osijeku), činovnik Opštine grada Beograda, streljan je 8. juna 1944. Olivera-Olga Pare- →

→ jajte, mi znamo zašto ginemo... Vaš kraj je blizu... Vaša deca će vas prezirati i stideti se...’“ Prilikom izvođenja iz logora izvikivala je parole u slavu KPJ, zbog čega je pretučena, a u „marici“ je pokušala zubima da odreši kanap s ruku jednog druga, zbog čega je ponovo pretučena, neposredno pred streljanje. Istog dana Jovanka je uspeła da pošalje pismo majci, u kojem je opisala poslednje trenutke sestre Srbijanke.

Jovanka Bukumirović (rođena 1910. u Šetonju) ubijena je 11. septembra 1944, u hodniku logora Banjica od strane zamenika upravnika logora, Radomira Čarapića, prilikom napada golorukih žena na stražare i upravu logora, uoči izvođenja na streljanje.

Ružica Bukumirović-Đurović ostala je na Banjici do rasformiranja logora, 3. oktobra 1944. Inače, Ružica se 1941. vratila u Beograd iz Užica, gde je živela, nakon pogibije njenog supruga, Veliše Đurovića, profesora užičke gimnazije i partizanskog borca, koga su ubili pripadnici Srpskog dobrovoljačkog korpusa (Ljotićevci), u zatvoru u Bajinoj Bašti, 19. januara 1942.

**Ulica sestara Bukumirović** u Višnjičkoj banji od 1977. memorijalizuje stradanje Srbijanke i Jovanke Bukumirović, ali i učešće cele porodice Bukumirović u antifašističkoj borbi i socijalističkoj revoluciji.

M.R.

→ zanović (rođena u Grackom pokraj Velesa) streljana je 7. septembra 1944.

Buha je tokom istražnog postupka usled mučenja otkrio policiji sedište PK KPJ za Srbiju u tadašnjoj Šumadijskoj 187, nakon čega je uhapšeno četvoro aktivista koji su živeli u kući porodice Žužek.

Vasilije Buha (rođen 1913. u Mostaru) streljan je 7. septembra 1944.

Prema sećanjima pojedinih banjičkih logoraša, Buha je u logoru uspeo da se u određenoj meri nametne autoritetom visokog partijskog rukovodioca, što je imalo za posledicu uspostavljanje kolektivnog duha i većeg stepena solidarnosti među zatočenicima u skupnoj sobi u kojoj

je boravio, iako je logorašima bilo poznato da je usled mučenja u istrazi odao policiji gotovo celu mrežu saradnika.

Vera Miletić (rođena u Petrovcu na Mlavi 1920) streljana je 7. septembra 1944. na **Jevrejskom groblju** u Beogradu, kao banjička logorašica.

M.R.

**Literatura:** *Beograd u ratu i revoluciji 1941–1945*, I–II, Beograd, 1984, str. II/468–469; Ivan Svetel, „Покушај набавке једне примопредајне радио-телеграфске станице. Хапшење од стране специјалне полиције“, *Народноослободилачки покрет Београда 1941–1944 у сећању учесника*, (ур. Богдан Луцић), Beograd, 1974, str. 147–150; *Logor Banjica: logoraši. Knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica, 1941–1944*, (pr. E. Micković, M. Radojčić), I–II, Beograd, 2009, str. II/391, 516, 518.



**Pismo Srbijanke i Jovanke Bukumirović  
iz logora Banjica,  
10. juna 1944.**

„Draga mamo,  
Ruža nije više sa nama u sobi. Premeštena je cela druga kategorija. Ovde je ostala samo prva, nas 34 na broju. Prekjuče je počelo streljanje. U četvrtak predveče je izvedeno 10 drugova iz I kategorije. Juče u isto vreme, isto toliko. Ne znam kada će da dođu i po nas. Ako budu rešili da likvidiraju prvo muškarce, mi ćemo živeti možda još osam dana. A može da nam se desi da odemo i danas. Nemoj da se zavaravaš i veruješ onima koji su te do sada lagali i koji će te lagati i dalje. Znam da će ti biti teško da primiš sve to, ali ipak pokušaj da budeš hrabra i da izdržiš. Imaj uvek na umu da mi nismo jedine i da je pre nas otišlo tako mnogo njih. To isto važi za Vidu, Radu i Desu. Mogu da vas prevare da smo otišle na rad, ali u to nikako ne verujte. (Ne verujem da ćeš moći, ali ipak pokušaj preko ujka Milutina, ako je tu, ili nekog drugog, da nam se stavi zabrana na streljanje, ukoliko ne budemo likvidirane pre nego što dobiješ ovo pismo). Ako ne uspete ništa, ostanite nam zdravo i radujete se skoroj slobodi.  
Tebe i ostale mnogo, mnogo vole i ljube  
Srba i Joka  
Moju dečurliju mnogo pozdravite i recite da budu dobri. Sve što možemo od stvari ostavićemo Ruži, ako ostane čitava.  
Mnogo pozdrava mome Flaueru.  
voli sve Joka

## **Pismo Jovanke Bukumirović-Bogdanović iz logora Banjica, 8. septembra 1944.**

„Draga mamo i svi ostali.

Sinoć iznenada, kada smo se najmanje nadale, dođoše da izvode za streljanje. Prozvali su 12, a među njima i naše Srpce. Ja sam očekivala da će i mene posle nje, i podignem se da se spremim. Međutim, on prestade i reče ovima da izlaze. Tog momenta mi je bilo strašno. Ona se obuče i reče: 'Zdravo'. Poljubismo se na brzinu. Pošla je gordo dignute glave, kao i uvek što ide. Ja sam nesvesno išla za njom do pola sobe, a onda, kada se zatvoriše vrata iza poslednje, prislonih uho. U hodniku gde su im vezivali ruke na leđa, prolomi se Srbin glas: 'Živela Komunistička partija!' Dobila je batine. Napolju, pri ulasku u 'Maricu', opet je vikala, neke su je prihvatile. Otišle su za tri do pet minuta iz sobe. Mi smo ostale – u tišini i mraku, da oslušujemo odlazak 'Marice'. Posle toga smo očekivale da se vrate i za nas, jer su njih odveli u 10 i po časova, a računale smo da će nas ove noći sve streljati. Međutim, oni su nas ostavili za danas, što znači 24 časa da ih očekujemo. Da nije Srba otišla pre mene, možda bi mi teže bilo. Ovako, skoro i čeznem da odem za njom. Eto tako sinoć i danas provodimo vreme.

Ružu sam videla, ona je čula iz njene sobe i znaš kako joj je, plakala je. Šta joj mogu, večeras će joj biti još teže ako i ja odem. A svakako ću otići, jer su sad počeli žene da streljaju. Ako si ostala čitava posle ove srede, nisi srećna ni malo. Ali svejedno, i drugi su decu izgubili, pa i ti ćeš podneti koliko možeš.

Sve mnogo pozdravi, a naročito moju dečicu koja će nas sigurno čekati, kao i ujku što čekaju. Mi tako moramo, a vi isto tako. Glavno je da je sve drugo dobro.

Sve vas mnogo, mnogo voli vaša Joka. Ako ostane živ moj Flauer i njemu šaljem mnogo pozdrava.“



br. 53

Srbijanka Bukumirović



Jovanka Bukumirović

br. 54

Portreti Srbijanke i Jovanke Bukumirović nastali su 11. juna 1944. u logoru Banjica. Autorka crteža je Mira Jovanović Jaza, banjička logorašica, streljana 11. septembra 1944. na Jevrejskom groblju.

## Ilegalna štamparija CK KPJ na Banjičkom vencu

Štamparija CK KPJ radila je u Beogradu tokom značajnog perioda okupacije, više od dve godine, od 1. avgusta 1941. do 31. avgusta 1943, a da nije bila otkrivena od strane okupacionih i kvislinških vlasti, kao ni od strane fašističkih policija (Gestapo i Specijalna policija). Tajna štamparija CK KPJ bila je smeštena, u posebno zidanoj zgradi, u proleće 1941, na **Banjičkom vencu 12**, pod nadzorom **Svetozara Vukmanovića Tempa**. Vlasnik kuće, Branko Maksimović, poklonio je zemljište, a kuća je sazidana sredstvima KPJ. Uz pomoć štamparskog radnika **Branka Donovića**, Vukmanović je u Zemunu neposredno nakon okupacije kupio modernu štamparsku mašinu „Viktorija“. Istovremeno je kupljena jedna mala mašina „Boston“, za PK KPJ za Vojvodinu, ali je zbog nemogućnosti da tamo bude premeštena, ta mašina ostala u kući na Banjičkom vencu. Pre nabavke štamparske mašine, uporedo sa zidanjem kuće, u martu 1941. bila je kupljena moderna rotoprint mašina na električni

pogon, koja je mogla da odštampa oko 10.000 otisaka za sat vremena. Ta mašina je bila smeštena u stanu jednog simpatizera KPJ, na koga nije sumnjala policija, ali je ovaj u strahu od moguće racije i eventualnog hapšenja članova njegove porodice, odlučio da demontira mašinu, deo po deo, i onda ih razbacao na periferiji grada.

Štamparijom CK KPJ je do početka jula 1941. rukovodio Vukmanović (tada je štamparija bila smeštena u podrumu kuće **Branka i Dane Maksimović** u Ulici Đorđa Vajferta 4 na Neimaru (tada, Ulici kralja Zvonimira; od 1946–2004, Ulica Ognjena Price), da bi nakon njegovog odlaska iz Beograda štampariju preuzeo **Ivan Milutinović**, član Politbiroa CK KPJ. Milutinović je štamparijom rukovodio do sredine septembra 1941, kada je otišao na slobodnu teritoriju, nakon čega je rukovođenje štamparijom preuzeo **Blagoje Nešković**, sekretar PK KPJ za Srbiju.

Kuća na Banjičkom vencu 12 bila je spremna za useljavanje stanara i štamparije u julu 1941. Za zakupca stana KPJ je odredila mladog lekara, **Mila Boškovića**, asistenta na Bakteriološkom institutu Medicinskog fakulteta u Beogradu, koji se vratio sa studija u Italiji 1940. i stoga nije bio poznat policiji kao organizovani komunista. Pošto je zakupac stana pred susedima trebalo da odaje utisak mirnog i porodičnog čoveka, a dr Bošković je →



Štamparska mašina  
koja je bila izložena u Muzeju ilegalnih štamparija



br. 56

Karton Branka Đonovića, grafičkog radnika i ilegalca

→ bio neoženjen, odlučeno je da kao njegova navodna supruga u javnosti figurira studentkinja medicine **Zagorka Jovanović**. Međutim, da bi se to realizovalo, trebalo je izmeniti Zagorkin identitet, s obzirom da je u predratnom razdoblju bila hapšena kao aktivistkinja revolucionarnog studentskog pokreta. Nabavljena je lažna venčanica, a zatim i lažna legitimacija za Zagorku, na osnovu čega je mogla da obezbedi originalnu ličnu kartu na ime supruge dr Boškovića. Treća stanarka kuće bila je **Ljubica Đonović**, sestra štampara Branka Đonovića, koja je bila prijavljena kao kućna pomoćnica bračnog para Bošković. Četvrti i peti stanari kuće bili su grafički radnici **Branko Đonović** i **Slobodan Jović**, koji su ilegalno stanovali u kući i radili u tajnoj štampariji. Njih dvojica su bili najbolji drugovi još iz predratnog razdoblja kada su zajedno radili u štampariji Zadružnog saveza. Prilikom useljavanja u

kuću i montiranja štamparije, unete su i veće količine hartije za štamparije, boja, kao i ostali materijal. Mašine i električne instalacije montirali su Branko i Slobodan. U štampariji su, pored mašina i štamparske opreme, bili smešteni i dva kreveta, određene količine konzervirane hrane i oružje. Unošenje štamparskog materijala u štampariju i iznošenje odštampanog materijala, obavljala je Zagorka Jovanović, koja je predavala odštampani materijal **Miladi Rajter** na zakazanoj adresi (po pravilu na ulici, u prolazu). Takođe, između Zagorka i Milade svakodnevno je vršena obazriva razmena pisama i predavanja rukopisa za štampanje. Ako nije bilo razmene nikakvog materijala, sastanak se završavao viđanjem, što je bio znak da je na obe strane, i u štampariji i u ekspediciji, sve u redu. Materijal je obično nošen u korpama, dečijim kolicima ili u zembiljima za pijacu. Radi što boljeg →

→ obezbeđenja, u ovom poslu, Zagorki i Ljubici, koja se povremeno u njega uključivala, često su pomagali Branko Maksimović, a ponekad i Donović i Jović. Oni bi išli ispred njih, na određenom rastojanju, i na svakom raskršću obaveštavali ih o tome da li je dalji pravac bezbedan, to jest, da li su uočili patrolu žandarmerije. Inače, Milada Rajter je stanovala pod izmenjenim identitetom u Vitanovačkoj 19a. Odštampani materijal Milada Rajter bi odnosila do centralne ekspedicije u **Mosorskoj 9**, u kuću **Olivere i Miroslava Parezanovića**, odakle se materijal delio svim organizacijama KPJ u Srbiji. Naime, taj materijal preuzimale su u kući Parezanovića **Slavka Morić-Parenta i Srbijanka Bukumirović**, da bi ga potom predavale kuririma okružnih komiteta i štabova partizanskih odreda. Izvestan deo štampanog materijala prosleđivan je u Hrvatsku i Makedoniju. Tokom dvogodišnjeg rada ove štamparije odštampana je velika količina raznovrsnog materijala (leci, bilteni Glavnog štaba, sedam brojeva *Glasa Jedinstvenog narodno-oslobodilačkog fronta Srbije*, *Proleter za 1942*, *brojni proglaš KPJ*, kao i *brošure: Istorija SKP(b)*, *Osnove lenjinizma*, *Klasa proletarijata i partija proletarijata*). O tehničkoj opremi ovih izdanja jedno vreme starao se likovni umetnik **Đorđe Andrejević Kun**, koji je jedno vreme ilegalno stanovao u kući na Banjičkom vencu 12. Pored toga, Kun je za vreme boravka u štampariji načinio precizna klišea u drvetu, za razne

nemačke isprave, pečate, lične karte i druga dokumenta.

Tokom 1943. došlo je do promena u životu ljudi koji su radili u štampariji ili saradivali u njenom radu. Još početkom jula 1942. odlukom CK KPJ, **dr Milo Bošković**, koji je dva puta pozivan da se javi u Gestapo, morao je da napusti Beograd pod lažnim imenom Vinko Tomašević. Namera je bila da preko Zagreba putuje u Vrhovni štab NOVJ u Bosni. Usled policijskih racija i intenziviranih progona komunista, iz Beograda je u proleće 1943. otišla u partizane veća grupa ilegalaca, među kojima su bili pripadnici aparata koji je radio na raznošenju materijala štampanog u Banjičkom vencu 12 (Zagorka Jovanović, Brana Perović, Đorđe Andrejević Kun, Milada Rajter, Slavka Morić-Parenta i drugi). U štampariji su kao ilegalci ostali Branko Donović i Slobodan Jović, sa novim stanarima, vlasnicima kuće Danom i Brankom Maksimovićem. Štamparija na Banjičkom vencu 12 prestala je sa radom 31. avgusta 1943. Toga dana Nemci su saopštili svim stanarima u ulici Banjički venac da moraju napustiti svoje domove u roku od tri dana, kako bi se u njih smestili nemački oficiri. U kućama je morao da ostane sav nameštaj i drugi inventar. Nemački oficiri koji su boravili u ovoj zgradi nisu uspeli da primete ništa sumnjivo i da naslute da u kući postoje tajne odaje s podzemnim skloništem, u koje se ulazilo kroz jedan plakar. Usled veoma kratkog roka za iseljavanje, Donović i Jović uspeli su da iznesu malu štamparsku mašinu „Boston“, pomoću koje su →



br. 57

Karton Slobodana Jovića, grafičkog radnika i ilegalca

→ nastavili rad u podzemnom skloništu u domu porodice Blagojević na Čuburi, gde su prešli krajem oktobra 1943. nakon odlaska Dane i Branka Maksimovića u partizane. Đonović i Jović boravili su u **Daničarevoj 24** do 28. jula 1944, kada su poginuli herojskom smrću.

U kući na Banjičkom vencu 12, formiran je 1950. **Muzej ilegalnih štamparija**, koji je ukinut 2000, bez obrazloženja, i pored činjenice da su u njemu bili izloženi vredni eksponati iz vremena borbe protiv fašističkog okupatora, u jednom autentičnom prostoru. Kuća u kojoj se nalazio muzej prešla je u privatno vlasništvo, dok je celokupan fond muzeja premešten u depo Muzeja grada Beograda.

M.R.

**Literatura:** Загорка Јовановић, „Тајна партијска штампарија у окупираном Београду“, Годишњак Музеја града Београда, III, Београд, 1956, стр. 499–522; Ranka Vasiljević-Bošnjak, „Štamparije NOP-a u Beogradu, 1941–1944.“, Vojnoistorijski glasnik, 2/1975, Beograd, 1975, str. 65–94; Жене Србије у НОБ, (ур. Боса Цветић и др.), Београд, 1975, стр. 145, 155; *Београд у рату и револуцију 1941–1945, I–II*, Београд, 1984, стр. II/408–412; *Narodni heroji Jugoslavije, I–II*, (ur. P. Kačavenda, D. Živković), Beograd-Titograd, 1983, str. I/104–105; *Улице и тргови Београда, I–II*, (ур. Љубица Ћоровић), Београд, 2004, стр. I/227.

Povezana mesta:  
**Banjički venac 12**,  
 Ilegalna štamparija CK KPJ  
**Mosorska 9**,  
 Kuća porodice Parezanović  
**Šarena Ćuprija**, pokušaj  
 atentata na Svetozara  
 Vujkovića



### 3. Logor Topovske šupe

Tabanovačka 1



br. 58

Topovske šupe pred početak  
Drugog svetskog rata

Nacistički logor **Topovske šupe** formiran je u Beogradu na prostoru današnje Autokomande u leto 1941. godine. Na obodu grada, na mestu gde je 1897. godine osnovano artiljerijsko vežbalište i kasnije smeštena vojna kasarna, ali ipak u neposrednoj blizini jedne od prvih urbanizovanih gradskih četvrti, poznate kao „činovnička kolonija“, ograđen je prostor za smeštaj talaca. Logor je počeo sa radom u avgustu 1941. godine, kada su u njega dovedeni prvi taoci iz Beograda i Banata. U izuzetno lošim higijenskim uslovima, tokom leta i jeseni, u prostorijama nekadašnje kasarne zatvoreno je oko 6.000 Jevreja i 1.000 do 1.500 Roma.

Pre njihovog zatvaranja u istim zgradama je bilo smešteno oko 1.200 srpskih izbeglica iz Nezavisne Države Hrvatske. Oni su bili prinuđeni da napuste privremeni smeštaj tokom leta i ostave prostor nekadašnje kasarne za utamničenje jevrejskih i romskih talaca. Naime, od ulaska okupatorskih snaga u Srbiju započeo je proces registrovanja i obeležavanja Jevreja i Roma. Neposredno posle invazije Nemačke na Sovjetski Savez i širenja ustanka u Srbiji, sprovedena su i prva masovna hapšenja Jevreja. Najsistematičnije su izvedena u Banatu, gde su u logore u Velikom Bečkeru, Novom Bečeju i Pančevu zatvoreni mahom muškarci, koji su

nekoliko dana kasnije prebačeni u Beograd. Radilo se o oko 3.300 ljudi, koji su smešteni po jevrejskim domovima i u Aškenaskom hramu u Kosmajskoj ulici – danas ulici Maršala Birjuzova 19. Njihovo interniranje u logor Topovske šupe počelo je istovremeno sa masovnim hapšenjima beogradskih Jevreja, 22. avgusta 1941. godine. Za razliku od muškaraca koji su smešteni u logor Topovske šupe, jevrejske žene i deca koji su utamničeni u tom periodu su zatvarani u logor na Banjici. Logor Topovske šupe, ili kako je nazivan u nekim dokumentima iz tog perioda „Jevrejski logor Beograd“, imao je nemačku komandu i stražu i nalazio se pod upravom Jevrejskog referata Gestapoa. Vojnici Vermahta su bili direktno uključeni u akcije zatvaranja i nadgledanja Jevreja i Roma u Srbiji i isključivo oni su vršili masovne egzekucije, dok su srpska žandarmerija i Specijalna policija pružale logističku podršku i pomagale pri hapšenjima i odvođenju u logore. Prividna uprava u logoru je prepuštena samim Jevrejima.

Prostor Topovskih šupa bio je nedovoljan za smeštaj ogromnog broja zatočenika (u proseku oko 1.400), a uslovi života – ishrana i smeštaj – ispod svakog ljudskog dostojanstva. Porodicama je bilo omogućeno da posećuju zarobljene i donose im hranu, kako bi se dodatno smanjili troškovi izdržavanja logoraša. Prema svedočenju **Eve Dorđević**, lekarke iz Pančeva moguće je rekonstruisati kako su izgledali poslednji dani ljudi zatočenih u Topovskim šupama. Naime, njen otac je iz logora Topovske šupe odveden na streljanje u blizini sela Jabuka i ubijen u oktobru 1941. godine. Oca je viđala u Topovskim šupama svakodnevno prilikom poseta, kada su mu ona i majka donosile hranu. Viđali su se kroz pukotine dasaka, kroz koje im je otac dodavao poruke. Poslednja koju je poslao je sadržala reči: „Nikad se ne zna šta će sudbina doneti. Vi se držite zajedno, budite dobre, budite poštene, a nikada se ne zna šta će biti.“ Prema sećanju Eve Dorđević, poslednjeg dana boravka oca na Autokomandi, ona je uspela da na kratko uđe u logor i vidi prenatrpane prostorije sa slamaricama u kojima su živeli zatvorenici. Čuvar, folksdojčer iz Pančeva, dozvolio joj je da toga dana zagrlji i poljubi oca poslednji put.

Likvidacije talaca zatočenih u Topovskim šupama su vršene gotovo svakodnevno tokom jeseni 1941. godine, na nekoliko lokacija u neposrednoj blizini grada. Arhivska dokumenta sadrže podatke o streljanjima grupa Jevreja iz Topovskih šupa u mestu **Trostruki surduk kod Surčina**, u blizini železničke stanice Jajinci u **Rakovici**, kao i u **Deliblatskoj peščari**. Najmasovnije likvidacije zato-

čenika su vršene na stratištu **kod sela Jabuka u blizini Pančeva** i na **nekadašnjem vojnom strelištu kod sela Jajinci**, ispod Avale. Bile su deo kaznenih mera **generala Bemea**, koje su obuhvatile streljanja civila u **Šapcu, Užicu, Kraljevu, Kragujevcu**. Koliko su egzekucije bile masovne svedoči i podatak da su daleko prevazilazile postojeću birokratsku organizaciju popisa žrtava. Stoga je pred streljanja u Kraljevu i Kragujevcu bilo potrebno sprovesti „administrativne izmene“, kako bi se uspostavila precizna kontrola broja streljanih.

Pored Jevreja, u periodu od 26. do 31. oktobra 1941, u logor Topovske šupe su dovedene i brojne grupe romskih muškaraca. Oni su uhapšeni u velikim racijama koje su sprovedene u romskim naseljima **u Marinkovoj bari, Jatagan mali, na Bulbuderu, Žarkovu, Čuburi, Pašinom brdu, Mirijevo, Višnjici, Boleču**. Hapšenja Roma su vršili žandarmi po nalogu Specijalne policije, koja je bila obavezana da izradi „Ciganske liste“. Nacisti su naredili jasno razgraničenje između Roma koji su imali stalno mesto boravka i čergara, koje su izdvojili kao „potpuno neprihvatljivu socijalnu grupu“. Prilikom hapšenja nisu, međutim, pravljani izuzeci. Gotovo svi Romi koji su dovedeni u Topovske šupe su streljani na stratištima u Jajincima i Jabuci, tako da nakon masovnih ubistava u oktobru i novembru u logoru na Automokandi nije ostalo više od 200-300 Jevreja i, kako se navodi u literaturi, „izvestan broj Roma“. Poslednji zatočnici logora su krajem novembra premešteni, najpre da kao fizička radna snaga rade na uređenju **logora na Sajmištu**, da bi tu dočekali kamion „dušegupku“, u martu 1942. godine.

Posle završetka rata prostor Topovskih šupa dodeljen je Jugoslovenskoj narodnoj armiji i tu je smeštena Vojna radionica. Sa mape grada gotovo je potpuno izbrisano sećanje da je upravo na tom mestu postojao logor. U okviru obeležavanja desetogodišnjice ustanka, na jednoj od zgrada u kompleksu nekadašnjeg logora, postavljena je spomen ploča sa imenima poginulih radnika u toku rata, ali nigde nije napomenuto koja je bila namena prostora tokom leta i jeseni 1941. godine. Nepune tri decenije kasnije, 1979. godine otvorena je stručna diskusija o načinu memorijalizacije celog prostora i postavljeno pitanje: da li treba sačuvati autentične objekte logora ili na njihovom mestu podići adekvatno spomen obeležje? Tom prilikom je izrađen elaborat na osnovu kojeg je Zavod za zaštitu spomenika izneo predlog da se ceo prostor utvrdi

kao nepokretno kulturno dobro. Konstatovano je da prostor nekadašnjeg logora ima komemorativni i kulturno-istorijski značaj i stoga je predviđena revitalizacija prostora i njegovo korišćenje u edukacione i izložbene svrhe. Prostor logora Topovske šupe je obeležen tek 2006. godine, skromnom bakarnom pločom u formi svitka, koju je prema zamisli arhitekta Aleksandra Nećaka uradio vajar Milorad Vukanović Mišel i koja je nekoliko puta oštećena. Danas prostor ima status „dobra pod prethodnom zaštitom“.

O.M.P.

**Literatura:** Milan Koljanin, *Nemački logor na beogradskom Sajmištu 1941–1944*, Beograd, 1992; Valter Manošek, *Holokaust u Srbiji, vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941–1942*, Beograd, 2007; Venceslav Glišić, *Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941–1944*, Beograd, 1970; *Beograd u ratu i revoluciji, I–II*, Beograd, 1984. Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu, 1939–1945*, Beograd, 1992; Nenad Žarković, „Prolazni logor Topovske Šupe“, *Nasleđe*, 10/2009, str. 103–112 (7494/ 8848); Danijela Jovanović, „Romi u Jevrejskom logoru Zemun“, *Balkanski književni glasnik*, broj 5, dostupno na internet stranici: <http://balkanwriters.aforizmi.org/broj5/danijelajovanovic5.htm>; poslednji pristup 15. septembar 2012; Transkript vođenja na stratište Jabuka u okviru projekta Poseta Starom sajmištu, dostupno na: [http://starosajmiste.info/userfiles/files/transcripts/vođenje\\_transkript\\_jabuka\\_pancevo.doc](http://starosajmiste.info/userfiles/files/transcripts/vođenje_transkript_jabuka_pancevo.doc), poslednji pristup 15. septembar 2012.

Prostor na kojem se nalazio logor je privatizovan posle 2000 godine. Deo je otkupio koncern MPC, dok je veći deo prostora dospao u vlasništvo kompanije Delta Real Estate, koji je naknadno preuzeo Delta holding. Iako su neko vreme postojale tvrdnje zvaničnika da novi vlasnici pristaju da obeleže prostor logora i podržavaju inicijative da se on memorijalizuje, u proleće 2012. godine, kada je objavljen početak radova na preuređenju prostora u imponantni trgovinski centar, u javnosti nije bilo ni jedne reči o načinu obeležavanja mesta logora.

Topovske šupe  
danas



## Pismo iz Topovskih šupa

Draga Antoniette

Beograd

Evo došao je čas može biti poslednje viđenje a uvek se nadam da ćemo biti zajedno za uvek ali šta ćeš takav ti je život molim te Antoniette da se pri- državaš na moje poslednje pismo i to da ti je svetinja. Dakle kako sam ti kazao ako bude bilo da dođe vreme da se oslobodim više te ne dam korak jedan da ideš sama jer ne mogu bez tebe ako pak idemo na dru- gom svetu i tamo ću te čekati. Dakle znaš sada i to imaš sada da činiš sve potrebe da možeš doći do kontakta sa mnom ako ne iz bliza makar za rešetke za sekund da se vidimo pozdravi svima našima ljubi [nečit- ljivo] tebe ljubim hiljadu puta

Tvoj Solomon

16/Oktobar 1941

T. šupa

Beograd

Izvor: JIM, 24-2A-1/9

## **Pismo oca Marijane Kalderon-Sibinović supruzi Fani i deci**

26/X 941

Draga Fanika i mila moja dečica!

Evo nekoliko reči da progovorim sa Vama. Juče si sigurno sa Merikom bila dole sa ručkom, ali me nisi našla pošto sam radio na stanici Beograd [nečitljivo] a raspoređen u grupi koja ima stalan rad već sa delom grupom jedan dan radim

ovde a drugi da tamo. Pokušaj i ti da napraviš molbu da kao arijevka moliš da ti puste muža jer su mnoge žene to učinile a među njima i gđa Braić. Idi kod iste se raspitaj kako je to uradila i gde je molbu predala.

Ako pak idem sa kakvim transportom, a ti budi hrama i uzdaj se u Boga i dečicu mi sačuvaj, te ako Bog da bolje vreme onda ćemo opet biti sretni sa našom dečicom. Draga moja Merika budi dobra slušaj mamiku i čuvki Jožiku isto onako kao da sam ja kod kuće. Ti Fanika budi sada jaka i budi deci otac i majka i gledaj da što moguće manje trpe. Ostajte mi svi tri sa mnogo mnogo poljubaca vaš

Tatika

## Svedočanstvo Alfreda Kazesa

Kad sam sproveden sa ostalim mojim drugovima u logor Topovskih šupa na dan 18. oktobra zatekao sam oko 100 Jevreja. To su bili uglavnom neke zanatlije, nekoliko staraca i lekara i uprava (...) Na sam dan 18. oktobra skupljeno je blizu 3.000 Jevreja. U toku sledećih dana produžilo se sa pojedinačnim skupljanjem zaostalih Jevreja u Beogradu i oni su dovođeni u logor u manjim grupama, tako da je u svemu bilo blizu 4.000 Jevreja iz Beograda u logoru kod Topovskih šupa.

Prvih sedam dana svi smo mi iz logora išli na rad oko 6 sati ujutro i vraćali se uveče između 5 i 7 sati. Za ovih prvih sedam dana niko nije bio likvidiran i mogli smo dobijati hranu iz varoši od svojih srodnika kao i primati kratke posete koje su trajale 5 minuta. Ali već krajem oktobra otpočelo je odvođenje Jevreja iz logora kamionima u većim grupama od 100 do 300. Redovno je uoči odvođenja uveče dolazio Štrake ili neko drugi iz Gestapoa odnosno jevrejske policije i izdavao naređenje koliko Jevreja treba da se spremi za put sutra dan ujutro. Sami Jevreji iz uprave bili su dužni da odrede lica koja će sutra dan ići na put odnosno streljanje i zatim je neko od Jevreja iz uprave uveče prozivao odnosno saopštavao onim Jevrejima koji su trebali da idu na put. Ujutro već oko 6 sati stizalo je od 3 do 6 kamiona i obično oko 9 časova natovareni svaki sa po 40 do 50 Jevreja odlazili su u pravcu Pančeva. Koliko smo mi mogli u logoru da se obavestimo kamioni su vozili do skele na Dunavu kod pančevačkog mosta, tu ih istovarali i zatim se vraćali prazni u Beograd. Zatim smo bili čuli da su svi ti Jevreji streljani nege pored puta između sela Jabuke i Pančevačkog rita u blizini nekog aerodroma. Kad su odvođene manje grupe iz logora onda su obično dozvoljavali da se ponesu lične stvari, dok prilikom odvođenja većih grupa to nisu dozvoljavali, mada i to nije uvek tako bilo. Odvođenje Jevreja vršeno je kamionima preduzeća Ferberajšaft. I tako je to išlo sve do moga bekstva iz logora 11. novembra, kada je u svemu ostalo u logoru najviše oko 200 do 300 Jevreja.

Za svo vreme dok sam bio u logoru kod Topovskih šupa nismo dobijali nikakvu hranu od okupatorskih vlasti. Savez jevrejskih opština svakoga dana spremao nam je supu za ručak vrlo slabe hranljivosti i to na svakog otprilike po pola litre.

Supa je bila vodenjava, bez masti i sa vrlo malo zaprške. Sem toga neredovno smo dobijali po 150 do 200 grama pšeničnog crnog hleba dnevno, a u početku prvih dana dobijali smo ujutro nezaslađenu crnu kafu.

Naš smeštaj u samome logoru bio je vrlo rđav. Uglavnom smo bili smešteni u dve veće zgrade koje su u prizemlju imale konjušnice a na spratu po dve sobe. Ležali smo jedan do drugoga porebarke gusto zbijeni jedan do drugoga. U konjušnicama pored ležaja na samom patosu bili su izgrađeni od dasaka ležaji u visini konjskih jasli.

Kada je izvesan broj Jevreja iz logora bio likvidiran prvih dana novembra meseca, onda su počeli dovoditi kamionima u većim grupama cigane iz Beograda i iz unutrašnjosti i smeštati ih na mesta likvidiranih Jevreja. Cigani su bili grupisani u jednoj konjušnici i jednoj sobi na spratu a bilo ih je oko 1.000. Sećam se da je bilo Cigana iz Požarevca, Vranja, Niša itd. Čim su Cigani stigli odmah su počeli i njih zajedno sa Jevrejima transportovati kamionima na skelu kod pančevačkog mosta. Kada sam ja pobegao iz logora nije bilo više ni jednog Cigana.

Prilikom odvođenja Cigana nisu pravljene nikakvi spiskovi niti su oni pojedinačno po imenu određivani da se sprema za put, nego su ih izdvajali po grupama od 50 do 200. (...).

Prilikom lagerisanja beogradskih Jevreja muškoga pola starijih od 14 god. od 18 oktobra od 1941. god. pa nadalje u logor kod Topovskih šupa nisu oduzimate lične stvari, novac i druge dragocenosti. Međutim logorska nemačka straža vrlo je često upadala u konjušnice i sobe noću i oduzimala satove, naliv pera, novac i druge stvari. To su mahom radili u pijanome stanju uz pucanje iz pušaka. Vrlo je bila česta pojava da se nemačka logorska straža opijala u stražari, orgijala i tako pijana uz pucnjavu nasrtala na pojedine Jevreje. Bilo je i pojedinih tuča Jevreja, ali su mnogo više tukli Cigane. (...).

Svedočanstvo izneto pred DK 18. aprila 1945. godine.

*AJ, 110-593-161, 162*



## Uspomena na Topovske šupe

Sviće! Počinje još jedan hladan, maglovit, novembarski dan, pun patnji, muke i bola. Tišina svuda vlada! Nigde nikoga nema, samo se na vlažnom tlu nejasno ocrtavaju sjenke dveju silueta, koje idu put Autokomande. Visoka, vitka žena svojih 28 godina vodi za ruku malu sedmogodišnju djevojčicu. Dijete se plaši sumraka i tamnih senki njemačkih stražara, koji s vremena na vreme provire iza kojega ugla, no majka, ne obazirući se na njihova dobacivanja i ironičan smjeh, koji narušava tišinu hlade jesenje zore, ide dalje, brzim koracima. U okolini logora vlada mrtva tišina. Nema nigde nikoga, sem stražara koji stoji na ulazu i budno motri da se ne bi neko prišunjao logoru. Vreme prolazi. Polako počinju pristizati žene, u nadi da će donesena hrana i rublje biti primljeno i predano zatočenicima logora. Sa zebnjom u srcima očekivale su komandira logora, okorelog, gnusnog „gestapovca“ o čijem je raspoloženju zavisilo da li će stvari biti primljene, ili ne. Stojeći i čekajući, žene su stajale kraj ograde i gledale u logor ne bi li vidjele svojih.

Kraj jednog dela ograde, opletenog bodljikavom žicom stajale su dve poznate nam osobe. Mlada majka je donekle mogla videti situaciju u unutrašnjosti logora. Mršavi, bleđi i izmučeni ljudi hodali su iz barake u baraku, bacajući tužne poglede ka ogradi i očekujući da će ugledati nekog svog. Djevojčica, koja je stajala kraj majke, poviče radosnim glasom: „Tata!“

Ka ogradi je prilazio visok, mršav, muškarac na koga se odnosio taj veseli uzvik djeteta. Ugledavši ga, majka priđe bliže, no ne sasvim blizu da ih ne bi Nemci opazili.

„Kako si? Idete li na rad danas? Jeli koji transport otišao? Oh, dokle ćemo biti u takvoj neizvjesnosti!?“ – tako ga je ona obasipala pitanjima na koje je ovoj jedva stizao da odgovara. Posle nekoliko trenutaka priđe jedan starčić sasvim blizu ograde i primi pruženi paketić od jedne stare bake. Istoga momenta, primetivši ga dojuri jedan gestapovac, odvratna lica i vikom na starog besnim glasom – Lezi, pseto jedno. Svi prisutni koji su se nalazili u blizini ovog okorelog gnusnog zločinca, plašljivo se udaljše, a stari nemoćno leže u ono blato. Nemilosrdnik ga počeo tući kundakom i gaziti ga potko-

vanim čizmama. Starac se previjao od bolova, ne izustivši ni jedne reči. Stare izmučene, glađu izmorene kosti pucale su pod teretom debelog zlikovca.

Djete prativši grozan tok događaja poče plakati.

-Mila, nemoj plakati, reče joj mati blago, uklanjajući je od ograde, a i samoj joj suze navreše na oči. Prodoše dva sata u očajnom iščekivanju. Najzad komandant reče da danas hrana neće biti primljena jer je zbog pređašnjeg prestupa ceo logor kažnjen. Svi postupci u logoru biće pogoršani. Bolan jauk žena, koje su nasilno htele predati hranu, polako se gubio u daljini. Nisu se vraćali pokunjeno kućama, u iščekivanju sutrašnjeg dana, kada će ponovo doći i okušati sreću. Među tim tužim narodom nalazila su se i majka sa djevojčicom (...).  
Beograd, 20. I. 1949 g.

JIM, k. 24-2A-1/12

Eva Đorđević priča o svom ocu, koga je poslednji put videla u logoru Topovske šupe.  
Javni obilazak stratišta kod Jabuke u okviru „Poseta Starom Sajmištu“, decembra 2011.

br. 60



## Svedočanstvo Vukosave Bimbašić

30 oktobra 1941. godine oko 5 sati u jutro u dvorište kuće u ulici Varvarinskoj br. 15 upala su dva policajca srpska. Jedan od njih je bio visok i suvonjav star oko 40 god. a drugi je bio omanji i dežmekast i za tog drugog sećam se da je imao zlatne zube. Oni su došli da pokupe sve muškarce starije iz te kuće i tako su ušli u moji stan u kome smo bili ja i moj muž Bimbašić Vojislav, Ciganin, kome su naredili da se odmah obuče što je on i učinio a zatim su ga povelili sa sobom skupa sa ostalima iz dvorišta a u svemu ih je bilo šestorica. Pošto su ih izveli na ulicu ovoj dvojici žandarma priključila su se još dvojica koja su čekala na ulici pred kućom, a onda su odveli mog muža i ostale u kvart u Ibarsku ulicu, gde su ostali najkraće vreme a potom su ih odveli u Auto komandu gde su se zadržali svega jedan dan, a zatim su koliko sam čula u selo Jabuku kod Pančeva. Dodajem da je mome mužu rekao onaj stariji policajac koji je vršio hapšenje, da će se moj muž odmah vratiti samo dok potpiše u kvartu da će da ide na seču drveta u Adu Ciganliju. Moj muž prilikom odlaska poneo je sobom jedno ćebe i jastuk, dok je na njemu bilo polovno odelo i polovni kaput zimski, moj muž je bio po zanimanju muzikant, star je bio 51 godinu, rođen u selu Crnika, srez Kragujevački, vere pravoslavne, dece nismo imali, niti smo izdržavali nekog drugog (...).

Svedočanstvo izneto pred DK 4. juna 1945. godine.

AJ, 110-273-147

## 4. Hapšenje Roma u Marinkovoj bari Peke Pavlovića

Sve naredbe izdate od maja 1941. godine i kasnije, koje su se odnosile na Jevreje, odnosile su se i na Rome. Zabranjeno im je da se bave uređivačkim poslovima, da posećuju pozorišta, bioskope, kabaree i varijetee ili da rade u njima. Izjednačeni položaj Jevreja i Roma potvrđen je naredbom od 30. maja, „koja se odnosi na Jevreje i Cigane“. Hiljade Roma u Beogradu su tako morale da nose žute trake s natpisom „Ciganin“, zabranjen im je ulaz u javne prostorije i tramvaje i propisan obavezni prinudni rad.

Na dan 11. jula 1941. godine, vojni zapovednik za Srbiju naređuje da „radi uklanjanja izvesnih oštrina, koje su nastale u sprovođenju moje Uredbe u pogledu Jevreja i Cigana od 30. maja 1941“, sa srpskim državljanima ciganskog porekla koji mogu dokazati da su njihovi preci nastanjeni u Beogradu od pre 1850, ne treba postupati po istoj uredbi. Od tog trenutka, progon se odnosio samo na takozvane čergare, odnosno na sve Rome koji nemaju stalni boravak; drugim rečima, na sve one koji nisu mogli da dokažu svoje „beogradsko“ poreklo. Uglavnom je bila reč o najsiromašnijem delu romske populacije, koja je, u celini gledano, ionako činila najsiromašniji deo beogradske populacije. Upravo njihovo ekonomsko stanje, kao i njihova društvena izolacija, sprečili su bilo kakav pokušaj njihovog bekstva u unutrašnjost ili u inostranstvo, kao i njihovo skrivanje u samom Beogradu.

Krajem oktobra 1941. godine, nemački vojnici, srpska žandarmerija i agenti Specijalne policije sproveli su racije u svim romskim naseljima u Beogradu (Jatagan mala, Čubura, Marinkova bara, Bulbulder, Pašino brdo) i okolini Beograda (Mirijevo, Resnik, Višnjica, Žarkovo, Obrenovac), s ciljem da uhapsu i interniraju sve romske muškarce u logor Topovske šupe. Velika hapšenja i streljanja Roma počela su već u oktobru, ali racije su imale karakter masovnog i totalnog uništenja romske muške populacije, isto kao i u slučaju jevrejskih muškaraca. Nemačke jedinice su imale zadatak da opkole određenu lokaciju, dok su srpski žandarmi i policajci išli od kuće do kuće i hapsili Rome.

Na dan 28. oktobra 1941, u četiri ujutro, nemački vojnici su opkolili Marinkovu baru, u kojoj se nalazilo jedno veće romsko naselje. Srpski žandarmi XI reona (kvarta) i policajci, obično njih trojica, počeli su da iz svake kuće odvođe romske muškarce. Kako ne bi →

## Svedočanstvo Drage Lekić

Moj muž Mika Lekić, muzikant, odveden je prilikom masovnog kupljenja cigana u Marinkovoj Bari dana 28. oktobra 1941. god. u pola četiri sata ujutru iz kuće Peke Pavlovića 32. U kuću su došla dva naša policajca, dva agenta i dva nemačka vojnika. Jedan od agenata zove se Dulić, bliže podatke ne znam, dok drugi agent mislim da se zvao Selja i za njega takođe nemam bliže podatke. Dvojicu stražara ne poznam ali se sećam da je jedan od njih bio visokog rasta, i da je imao veliki mladež više desne usne. Naredili su mome mužu da se obuče i da pođe sa njima. Moj muž se obukao, na sebi je imao novo crno odelo, nove cipele, nov zimski kaput a pored toga sobom je poneo dva para veša i jedan ćilim za pokrivanje, što je sve unapred spremio pošto smo znali da policija kupi cigane. Mog muža su stavili u autobus koji je pun cigana stajao pred kućom, i odveli ga sa ostalima u Auto komandu, gde je ostao dva dana a šta je dalje bilo sa njime ja ne znam. (...)

Moj muž je bio star 40 godina, rodom je iz Uba, vere pravoslavne a u Beogradu je bio nastanjen preko 20 godina. (...).

Svedočanstvo izneto pred DK 5. juna 1945. godine.

AJ, 110-273-132

→ došlo do uzbuđenja, govorili su im da će ih odvesti na prinudni rad na seči šume na Adi Ciganliji i da će se vratiti u roku od nekoliko dana. Ponekad su im govorili da će ih odvesti u obližnju žandarmerijsku stanicu radi saslušanja i da će ih pustiti odmah nakon toga. Međutim, mnogi su znali da će biti internirani u logor Topovske šupe: žene su zato svojim muževima, sinovima i očevima često spremale nešto obuće i hrane. Samu raciju je vodio Bora Janković, komandir lokalne žandarmerijske stanice, koja je bila smeštena u **osnovnoj školi „Branislav Nušić“**. Pored ulice Peke Pavlovića, u kojoj su živeli isključivo Romi, racija je obuhvatila i sve susedne ulice: Trubarovu, Jaše Ignjatovića, Volnikovu, Vojvode Luneta, Pavla Orlovića, Toplice Milana, Kostolačku, Đakona Avakuma, Stevana Prvovenčanog, Milutina Petrovića, Zajcovu, Kneza Pavla, Tikvešku i druge. Mnoge od njih i danas nose iste nazive, a naseljene su Romima. Svi uhapšeni odvođeni su u žandarmerijsku stanicu, gde su ostali tek sat vremena, a zatim u obližnji logor Topovske šupe. Po svedočenjima njihovih žena, njima se već trećeg dan po odvođenju gubi svaki trag, a veruje se da su streljani u Jabuci, prvih dana novembra, u okviru velikih odmazdi zbog partizanskih napada na nemačke jedinice.

Sudbina najsiromašnijih Roma iz Beograda zadesila je i Rome iz drugih delova Srbije. Dana 11. decembra 1941, u Leskovcu je streljano 300 Roma; na „**Bubnju**“, u Nišu, početkom februara 1942, streljana je grupa od 23 Roma, a godinu dana kasnije još 43. U Kruševcu je streljano 70 Roma, a u Kragujevcu, 21. oktobra 1941. godine, njih oko 250, od kojih su mnogi su bili maloletnici. U Šapcu je kaznena ekspedicija streljala 150 Roma. Procenjuje se da je tokom jeseni 1941. u celoj okupiranoj Srbiji bilo streljano oko 2.500 romskih muškaraca. Mnogi Romi su prošli i kroz druge logore. U Beogradu, pored Topovskih šupa, zabeležene su mnoge osobe romske nacionalnosti internirane u logoru na Banjici.

Nešto više od mesec dana posle odvođenja romskih muškaraca, 11. decembra 1941. godine, nemački vojnici su ponovo opkolili Marinkovu baru, a srpska žandarmerija je ponovo išla od kuće do kuće, ali sada da bi uhapsila žene i decu. Kao što je bio slučaj s muškarcima, sakupili su ih u žandarmerijskoj stanici u školi „Branislav Nušić“, da bi ih odatle prebacili kamionima na Sajmište i smestili u **paviljon broj 2**, zajedno s romskim ženama i decom iz drugih delova grada Beograda. Prema podacima koja je prikupila Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, od oko 600 romskih žena i dece interniranih na Sajmištu, najmanje →

## **Svedočanstvo Sibinke Janković**

Decembra meseca 1941. god. odveden je u logor na sajmište kao Ciganin moj unuk Mita Vasiljević, star 3 god., rođ. u Beogradu, dete iz zakonitog braka moje umrle kćeri Ružice Vasiljević i Todora Vasiljevića kočijaša, iz Beograda, koji je oteran u logor oktobra 1941. god., i čiji sam slučaj zasebno prijavila. Odveden je iz Orlovića Pavla br. 2 skupa sa babom po ocu Vukosavom Vukić (prezime iz drugog braka) stara 50 godina, rođ. u Beogradu, vere pravos., narod. srpske. Imenovani su u logoru proveli oko 2 i po meseca i tu umrli. Kako sam obaveštena od komšinica koji su skupa sa mojim unučetom i njegovom babom bili u logoru, Vukosava Vukić je umrla od posledica koje su nastupile pošto je tukao jedan Namac u logoru, a dete je umrlo od gladi i zime. (...).

Svedočanstvo izneto pred DK 30. juna 1945. godine.

AJ, 110-273-208

→ 237 je bilo pušteno do početka marta 1942. godine, jer su uspeli da dokažu da su njihovi preci nastanjeni u Beogradu od pre 1850. godine. U njihovom spasavanju, ključnu ulogu je imala sestra **Matilda**, Jevrejka koja je bila određena za nadzornicu paviljona broj 2. Ostale žene i deca umrli su tokom zime zbog hladnoće, gladi i bolesti, ili su bili pogubljeni, zajedno sa Jevrejima, tokom proleća 1942.

M.P.

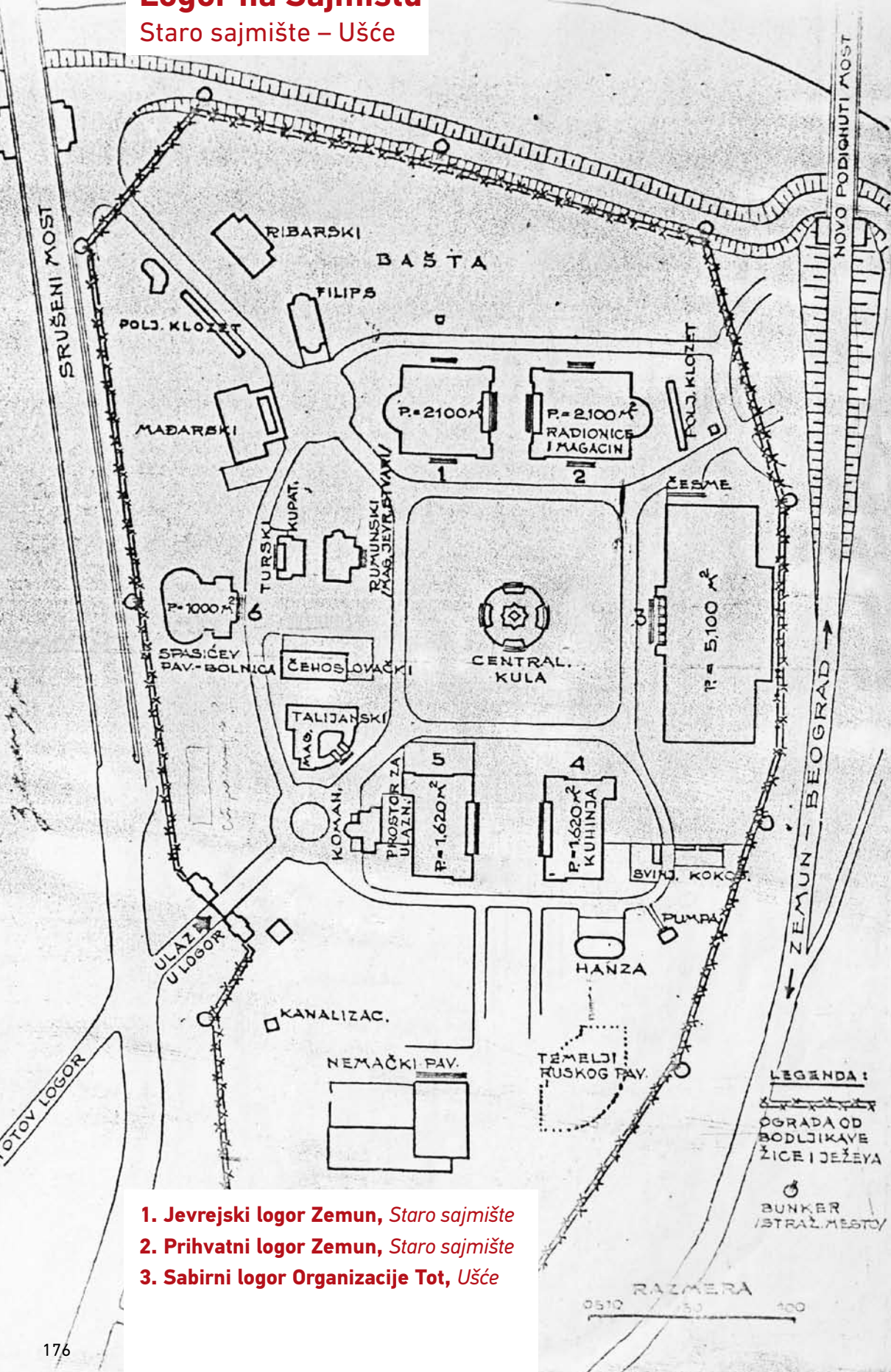
**Literatura:** Dragoljub Acković, *Romi u Beogradu*, Beograd, 2009, str. 241–300; Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941–1944*, Beograd, 1992, str. 39, 46; Danijela Jovanović, „Romi u Jevrejskom logoru Zemun 1941–1942“, *If Not Now, When...?* International Conference. *The Future of the Site of the Old Fairground Staro sajmište in Belgrade*. 10th to 12th of May 2012. An introductory Conference-Reader, str. 23–38.

**Izvori:** AJ, 110–273–71, 75, 115, 132, 189, 202, 234, 247, 262, 281, 284, 286, 288; 110–613 od 539 do 541.



## Logor na Sajmištu

### Staro sajmište – Ušće



1. Jevrejski logor Zemun, Staro sajmište
2. Prihvatni logor Zemun, Staro sajmište
3. Sabirni logor Organizacije Tot, Ušće

## **Legenda:**

### **Centralna kula**

Do jula 1942. godine komanda logora, kao i jevrejska uprava.

### **Upravna zgrada**

Komanda straže. Od sredine jula 1942. godine, u njoj se nalazila komanda Prihvatnog logora, koja je tada premeštena iz centralne kule.

### **Jugoslovenski paviljoni**

Smeštaj logoraša i kuhinja. U paviljonima broj 1 (2100m<sup>2</sup>) i 3 (najveći, 5100m<sup>2</sup>) bile su smeštene jevrejske žene i deca; u paviljonu broj 2 (2100m<sup>2</sup>) Romi; u paviljonu broj 5 (1620m<sup>2</sup>), koji je bio ograđen žicom i odvojen od drugih paviljona, jevrejski muškarci dovedeni iz Topovskih šupa; u paviljonu broj 4 (1620m<sup>2</sup>) bila je smeštena kuhinja. Između drugog i trećeg paviljona nalazili su se nužnici, odnosno nužničke jame pod vedrim nebom, ukupno 12.

### **Zadužbina Nikole Spasića** (Spasićev paviljon, paviljon Nikole Spasića)

Bolnica i apoteka.

### **Turski paviljon**

Kupatilo (ukupno deset tuševa) i mrtvačnica.

### **Mađarski paviljon**

Od maja do početka novembra 1942. godine, za vreme postojanja Prihvatnog logora, služio je kao mesto za batinanje i ubijanje zatočenika.

### **Italijanski paviljon**

Magacini za hranu i stolarska radionica.

### **Čehoslovački paviljon**

Magacin u kojem su držane lične stvari (obuća, odeća, itd.), koje su Jevreji doneli sa sobom.

### **Drugi paviljoni**

Paviljon Stefanović, Rumunski paviljon, Ribarski paviljon, Filipsov paviljon i Nemački paviljon imali su razne namene tokom postojanja Jevrejskog logora i Prihvatnog logora.

**Literatura:** Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941–1944*, Beograd, 1992; istorijske slike logora i drugi materijal mogu se naći na sajtu [www.starosajmiste.info](http://www.starosajmiste.info); snimak logorskog kompleksa u aprilu 1945. godine, [http://resources.ushmm.org/film/display/detail.php?file\\_num=3683](http://resources.ushmm.org/film/display/detail.php?file_num=3683) (od min. 4:14), poslednji pristup: 15.09.2012.



br. 62      Ulaz u logor Sajmište

br. 63      Centralna kula danas





br. 64

Porodica Demajo ispred Nemačkog paviljona 1940.godine. Ženika, Samuilo i njihovo troje dece Solomon, Jelena i Isak stradali su kao zatvorenici logora, koji će biti uspostavljen na ovom mestu krajem 1941. godine. Cela porodica je ugušena u pokretnoj gasnoj komori maja 1942, u poslednjem transportu logoraša.

## Logor na Sajmištu

### Staro sajmište

Logor Zemun, u posleratnoj literaturi i javnosti imenovan kao Logor na Beogradskom sajmištu ili Logor Sajmište, bio je, pored banjičkog, najveći logor na teritoriji Beograda za vreme Drugog svetskog rata. U toku nepune tri godine u logoru na Sajmištu je zatvoreno gotovo 40.000 muškaraca, žena i dece. U prvoj fazi postojanja, koja je trajala od 8. decembra 1941. do 10. maja 1942. godine, funkcionisao je kao Jevrejski logor Zemun. Tokom tih pet meseci, prema različitim procenama, u njega je dovedeno od 6.400 do 11.000 prevashodno jevrejskih žena i dece i 600 romskih žena i dece. Milan Koljanin koji je najpreciznije analizirao funkcionisanje logora je utvrdio da broj 6.400 predstavlja najpribližniju procenu zatočenih i stradalih Jevreja i Jevrejki na Sajmištu. Gotovo svi jevrejski zatočeni logora su ubijeni, bez obzira na starost i pol. U periodu posle maja 1942, kada je logor preimenovan u Prihvatni logor, a njegova funkcija izmenjena, dobio je centralnu ulogu u sistemu eksploatacije radne snage s cele teritorije Balkana. Utamničeni borci i civili iz ustaničkih predela sa velikog dela Balkana (Srbije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Grčke i Albanije) upućivani su iz Prihvatnog logora Zemun na prinudni rad u brojne nacističke logore od Norveške i Nemačke do Poljske i Austrije. Od maja 1944. godine logor je prešao u nadležnost Nezavisne Države Hrvatske i u septembru mesecu konačno prestao sa radom.

## 1. Jevrejski logor Zemun

Jevrejske žene i decu koji su ostali u Beogradu i gradovima Srbije posle masovnih egzekucija muškaraca u jesen i zimu 1941. godine, okupator je nameravao najpre da izoluje u geto u „ciganskoj četvrti Beograda“ ili u posebno izgrađen logor. Naime, tokom leta, te prve godine okupacije, planirana je izgradnja velikog logora na Savi u blizini Šapca, kod sela **Zasavica**. Kako se, međutim, početkom jeseni predviđeni teren pokazao kao nepodesan, zbog plavljenja reke, prihvaćena je ideja da se jevrejske žene i deca smeste u paviljone beogradskog Sajma uzoraka.

Iako je podelom Jugoslavije leva obala Save kod Beograda pripala Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, prostor Sajmišta je izdvojen iz jurisdikcije hrvatskih vlasti i predat na upravu beogradskom Gestapou. Nemačkoj **Organizaciji Tot** je krajem oktobra poveren rad na njegovom preuređenju i pripremi za prihvatanje nekoliko hiljada zatočenika. →

Povezane priče:



### Hilda Dajč

Hilda Dajč je rođena 1922. godine u Beču, u jevrejskoj aškenaskoj porodici. Za vreme Kraljevine Jugoslavije, porodica Dajč – otac Emil, majka Augusta i mlađi brat Hajnc – preselila se u Beograd. Na početku

Drugog svetskog rata, Hilda je bila studentkinja na prvoj godini arhitekture. Njen otac bio je potpredsednik Predsedništva jevrejske zajednice u Beogradu, koje su u aprilu 1941. godine uspostavile nemačke vlasti, s ciljem da sprovodi njihove naloge. Hilda je u to vreme počela da dobrovoljno radi u Jevrejskoj bolnici. Na dan 8. decembra 1941. →



## Beogradski sajam



br. 66

Sajam je bio prvi uređeni prostor na levoj obali Save i prvi „prelazak“ Beograda na prostor koji je vekovima predstavljao ničiju zemlju između Austrije i Turske, Srbije i Austro-Ugarske. Svečano je otvoren 11. novembra 1937. godine. Nacionalni paviljoni Italije, Mađarske, Rumunije, Čehoslovačke, Turske, Nemačke, kao i izložbene postavke Francuske i Holandije, trebalo je da građanima Jugoslavije prikažu najnovija privredna dostignuća evropskih država. „Filips“ (Philips) je upravo na beogradskom Sajmu emitovao prvi televizijski program na Balkanu. Tu su održavani redovni sajmovi uzoraka koji su privlačili veliki broj posetilaca iz cele Jugoslavije. Niko od posetilaca nije tih godina mogao ni da pretpostavi da će upravo velelepne sajamske paviljone okupacione vlasti iskoristiti kao prostor u koji će smestiti najveći logor u okupiranoj Srbiji.

**Literatura:** Ljiljana Blagojević, Novi Beograd, *Osporeni modernizam*, Beograd, 2007.

→ Jevreji koji su dočekali zimu u Beogradu, većinom žene, deca i stariji ljudi, dobili su 7. decembra 1941. godine pozive da se okupe ispred zgrade Specijalne policije za Jevreje, u današnjoj ulici Džordža Vašingtona 23, kako bi bili prebačeni u Logor Zemun. Napomenuto im je da ponesu najnužniju odeću i posteljinu, pribor za jelo, kao i hranu za tri dana. Posebno je naglašeno da ponesu ključeve stanova sa tačno ispisanim adresama koje će predati na odlasku.

U logoru, koji je dobio naziv Judenlager Semlin, Jevreji su smešteni u **jugoslovenske nacionalne paviljone**, koji su nosili brojeve **1, 3 i 5**, dok su romske žene i deca smešteni u paviljon broj **2**. **Turski paviljon** je pretvoren u kupatilo i mrtvačnicu, dok su u **paviljon Nikole Spasića** smeštena logorska bolnica i apoteka. Komanda logora, kao i jevrejska uprava, bili su smešteni u **sajamskoj kuli**, koja je predstavljala centralni objekat sa kojeg se vijorila nacistička zastava. Pored građana koji su se odazvali pozivu, u logor je već 9. decembra prebačena i grupa Jevrejki iz

→

→ godine, kada je počelo interniranje jevrejskih žena i dece na Sajmištu, prijavila se da krene u prvim transportima za logor, smatrajući da će tamo njen rad biti najpotrebniji. Dan pre odlaska, poslala je školskoj drugarici Nadi Novak jedno pismo, u kojem objašnjava svoju odluku. Iz logora, u kojem je radila u ambulanti kao bolničarka, poslala je još tri pisma: još jedno Nadi i dva prijateljici Mirjani Petrović. Ta četiri pisma predstavljaju najdragoceniji izvor informacija o uslovima u logoru Sajmište, ali i duboko razmišljanje o samom Holokaustu. Hilda, Mirjana i Nada susrele su se nekoliko puta u januaru 1942. godine, u jednoj kafani za obalske radnike u ulici Braće Krsmanovića, kod mosta Kralja Aleksandra (danas Brankov most). Tokom tih susreta Hilda je uspela da svojim prijate-

ljicama preda pisma (osim prvog, upućenog Nadi, koje joj je dostavio nepoznati čovek). Naime, u tom periodu, logorašice, među kojima i Hilda, morale su da pod stražom preko zaleđene Save prenose bolesnike iz logora do pomenute kafane i tamo čekaju kola iz Jevrejske bolnice, koja bi bolesnike prebacila u ulicu Visokog Stevana 2. Tokom prvog susreta, Hilda i Mirjana su mogle da razgovaraju, ali već narednog puta stražar je zabranio svaki kontakt između logorašica i osoba u kafani. Preko zaleđene Save, prenosila su se i tela mrtvih logorašica, kojih je već u januaru 1942. godine svakodnevno bilo sve više. Hilda i njena porodica ubijeni su u proleće iste godine u „dušegupki“. M.P.

**Literatura:** Jaša Almulji, *Jevrejke govore*, Beograd, 2005, str. 126 – 128.

## Kladovski transport

Nešto više od 1.200 (prema nekim istraživačima čak 1.370) Jevreja koji su izbegli sa teritorije Trećeg Rajha, krajem 1939. godine krenulo je Dunavom iz Beča i Bratislave ka Crnom moru i Palestini. Njihovo putovanje je zaustavljeno posle manje od mesec dana (sredinom decembra 1939.) na granici Jugoslavije i Rumunije, u Prahovu, nakon odbijanja Rumunije da im dozvoli prolaz bez sertifikata za useljenje u Palestinu i činjenice da je led na Dunavu u potpunosti onemogućio svaku plovidbu. Mesecima smešteni u Kladovu, oni su u septembru 1940. prebačeni u Šabac, provincijski gradić koji je brojao oko 16.000 stanovnika i u kojem je živela mala, ali ugledna jevrejska kolonija. Ironijom sudbine, isti brodovi koji su mesecima pružali utočište jevrejskim izbeglicama na Dunavu („Car Dušan“, „Kraljica Marija“ i „Car Nikola II“), iskorišćeni su za prevoz nemačkih iseljenika koji su posle nemačko-sovjetske podele interesnih sfera avgusta 1939, prebacivani iz Besarabije, severne Bukovine i Dobrudže na teritoriju Trećeg Rajha.

Neposredno pred napad Nemačke na Jugoslaviju, oko dve stotine mlađih ljudi iz „Kladovskog transporta“ (kako je u istoriografiji zapamćena ta najbrojnija grupa jevrejskih emigranata u Jugoslaviji) dobilo je potrebnu dokumentaciju i prebačeno preko Grčke za Palestinu. Većina, koja je okupaciju dočekala u Šapcu, zatvorena je 15. jula u novoosnovani „Jevrejski logor u Šapcu“. Bila je to prva grupa Jevreja koji su masovno internirani na teritoriji Srbije. Muškarci iz „Kladovskog transporta“ su streljani u okviru kaznenih mera generala Bemea 12. i 13. oktobra 1941, u blizini sela Zasavica kod Šapca, dok su žene sa decom prebačene u logor na Starom sajmištu i tamo pogubljene tokom proleća 1942.

Posmrtni ostaci nekoliko stotina Jevreja iz „Kladovskog transporta“ ubijenih kod Zasavice nisu spaljeni u akciji Sonderkommando 1005. Oni su ekshumirani posle rata i 1959. godine preneti u kosturnici na sefardskom **Jevrejskom groblju** u Beogradu.

O.M.P.

**Literatura:** Gabriele Anderl, Walter Manoschek, *Neuspelo bekstvo, Jevrejski „Kladovo transport“ na putu za Palestinu 1939–1942*, Beograd, 2004; *Kladovo transport*, Zbornik radova sa okruglog stola *Kladovo transport*, oktobar 2002, Beograd, 2006.  
<http://www.forgacspeter.hu/english/films/The+Danube+Exodus/14>, poslednji pristup: 15. avgust 2012.



→ banjičkog logora, kao i Jevreji koje su bugarske vlasti kao izbeglice vratile u Srbiju. Dva dana kasnije na Sajmište je doveženo i oko 600 Roma. Po izveštaju Opunomoćenog i komandujućeg generala u Srbiji, do 15. decembra u logor je smešteno 5.281 lice, a početkom 1942. godine još 200-300 osoba iz Topovskih šupa. Načelnik štaba raspuštene Jugoslovenske vojske Bogoljub Ilić, 31. decembra 1941. godine izvestio je Dušana Simovića i vladu u Londonu da „Jevreja više nema u Beogradu“. U toku naredna tri meseca u logor Zemun su dovedeni i Jevreji iz Šabačkog logora, Niša, Kosovske Mitrovice, Kragujevca i Novog Pazara.

**Jevrejski logor na Sajmištu** bio je sabirni, ali je, kako se navodi u literaturi, po tipu definisan kao koncentracioni logor, pod upravom Policije bezbednosti i Službe bezbednosti. Finansiran je od prodaje jevrejske imovine, kojom je raspolagao štab generalnog opunomoćenika za privredu u Srbiji, **Nojhauzena**. Upravnik i zamjenik Jevrejskog logora su bili SS podoficiri **Herbert Andorfer** i **Edgar Enge**. Pored nemačke uprave, Jevrejima je bilo prepušteno održavanje reda u logoru. Poput koncentracionih logora u Nemačkoj i Poljskoj i on je imao organizovanu „logorašku samoupravu“. Najteži i najlošiji uslovi života u logoru bili su u paviljonu u koji je smešteno oko 600 Roma. Bile su to uglavnom članovi porodica onih Roma koji su streljani tokom jeseni 1941. U prostoriji koja je prokišnjavala, gotovo bez grejanja, živele su žene sa decom koja su gladovala. Romska deca nisu dobijala ni dnevna sledovanja mleka, koja su obezbeđivana ostaloj deci u logoru. Romi u logoru nisu imali svoju samoupravu. Za njih je od strane Jevrejske uprave određena logorašica Jevrejka, čije puno ime nije na žalost zapamćeno. U svedočenjima preživelih pominje se samo kao medicinska sestra **Matilda**, žena koja se sa puno pažnje i ljubavi brinula o romskoj deci. U sećanjima logoraša je ostao zapamćen događaj kada je kumovala bebi koju je upravo donela na svet, dajući joj ime Logorka. Sestri Matildi je od januara 1942. pomagao mladić **Stevan Kostić**, koji je bio komandir paviljona zadužen za održavanje reda. Prema izveštaju koje je Gradskom poglavarstvu Beograd maja 1942 poslao v. d. Predstavnik jevrejske zajednice u logoru, tokom zime i proleća je umrlo 56 Roma, što je gotovo 10% zatočenih. Postotak umrlih Roma do početka proleća možda je bio i dvostruko veći. Romi su sahranjivani pored logorske ograde, u velikoj krečani kraj Save, ili su njihova tela predavana beogradskoj opštini, koja ih je sahranjivala na gradskim grobljima. Sestra Matilda je →

→ odigrala ključnu ulogu u puštanju Roma iz logora, jer je uspevala da nabavi potvrde o njihovom stalnom boravku, kojima je dokazivala da se nije radilo o čerгарima. Na taj način, većina zatočenih Roma je do aprila 1942. godine napustila logor.

Prema sačuvanoj dokumentaciji, 6. februara 1942. godine u logoru je bilo 76 odojčadi, 1.136 dece ispod 16 godina i 4.442 osobe preko 16 godina. Nemačke vlasti, koje su očekivale razbuktavanje ustanika, u proleće 1942. godine bile su rešene da pripreme logore u Srbiji za utamničenje više desetina hiljada ustanika. Stoga je, u skladu sa zaključcima Konferencije u Vanezeu, na kojoj je dogovoren način uništenja Jevreja u Evropi, doneta i odluka o „konačnom rešenju jevrejskog pitanja“ u Srbiji. O tome je odlučeno u samom vrhu nacističke elite u Berlinu, ali na inicijativu i uz sugestije lokalnih nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji. Prema nekim svedočenjima, general **Bader**, kao i Opunomoćenik Ministarstva inostranih poslova u Srbiji, **Feliks Bencler** (Felix Benzler), bili su odlučni da pre proleća isprazne logor na Sajmištu, tako što bi najpre rešili pitanje „relativno male“ Jevrejske populacije. Oni su predlagali preseljenje preostalih Jevreja u logore u Rumuniji ili Poljskoj, ali u Berlinu je odlučeno da se Jevreji iz Srbije likvidiraju u samom Beogradu. Kako su većinu zarobljenih predstavljale žene i deca, odlučeno je da se za egzekucije upotrebi kamion marke Zaurer, →

---

## Predstavništvo jevrejske zajednice

Kao i u Nemačkoj, gde su nacisti odmah po dolasku na vlast rasformirali postojeća jevrejska društva i organizacije, tako su i u Srbiji, po ulasku trupa Vermahta, zabranjene jevrejske institucije koje su funkcionisale u vreme Kraljevine Jugoslavije. U Beogradu je osnovano Predstavništvo jevrejske zajednice, preko kojeg je ostvarivan kontakt između jevrejskih stanovnika Srbije i novouspostavljene vlasti. Predsednik Predstavništva bio je najpre Benjamin Flajšer, a kasnije Emil Dajč, dok je sekretar bio Samuel Demajo. Članovi Predstavništva su uživali određene povlastice, ali ih nisu uvek koristili. Na primer, kćerka Emila Dajča, mlada studentkinja arhitekture, Hilda, bila je jedna od prvih koji su se prijavili na poziv vlasti 7. decembra 1941. i sa ostalim ženama i decom prebačena u logor na Sajmištu. Iako je mogla da odloži odlazak u logor, ona je smatrala svojom dužnošću da pomogne sunarodnicima u nevolji i dobrovoljno pomaže u logorskoj bolnici, čije su osoblje činili sami zatvorenici, a ne pripadnici SS-a.

→ koji je na teritoriji Poljske i Sovjetskog Saveza korišćen za likvidacije Jevreja, osoba sa posebnim potrebama i mentalno obolelih. Ubijanje ugljenmonoksidom u kamionu je, prema Himlerovim procenama, predstavljalo manji stres za egzekutore nego što je to bilo streljanja žena i dece. U Beogradu su za smrtonosnu vožnju logoraša od Sajmišta do Jajinaca bila zadužena dvojica podoficira, **Vilhelm Gec** i **Ervin Majer** (Wilhelm Götz i Erwin Meyer). Dnevno je u kamionu „dušegupki“ prevoženo od 70 do 300 zatočenika, koji su verovali da kreću put logora u Poljskoj i Rumuniji. Pošto bi kamion napustio logor i prešao reku Savu, cev auspuha je povezivana sa unutrašnjošću kamiona i tokom putovanja duž oboda Beograda, ugljenmonoksid bi ugušio ljude u kamionu. Cele porodice su se dobrovoljno javljale verujući da konačno odlaze iz pakla koji je logor Zemun za njih sigurno predstavljao. Naime, tokom izuzetno hladne zime 1941–1942, dnevno je umiralo i po 20-30 logoraša, koji su prebacivani preko zaleđene Save, kako bi njihova tela bila sahranjena na Jevrejskom groblju u Beogradu. U uslovima potpune nestašice hrane i nekvalitetne vode, hiljade žena, dece i staraca su se smrzavali i bolovali u krajnje neadekvatno uređenim paviljonima. Stoga je preseljenje dočekivano s nadom da donosi promenu na bolje. Žene i deca iz logora Zemun nisu bili prve žrtve kamiona „dušegupke“ u Srbiji. Bolesnici koji su se nalazili u Jevrejskoj bolnici u ulici Visokog Stevana, u periodu od 19. do 22. marta, ubijeni su u vožnjama koje su dva puta dnevno išle do Jajinaca. Radilo se o 700-800 Jevreja teških bolesnika i osoblju bolnice, među kojima su se nalazili i oni koji su prethodno bili smešteni u improvizovanoj bolnici u prostorijama nekadašnjeg jevrejskog kulturnog društva Oneg Šabat, u današnjoj Jevrejskoj ulici na Dorćolu. Mrtva tela bolesnika i lekarskog osoblja su zakopavali srpski zatvorenici, u unapred pripremljene rake u Jajincima, dok su nemački stražari iz Policije poretka čuvali mesto ukopa. U jesen i zimu 1943–44, njihovi leševi su spaljeni kako bi bili izbrisani i poslednji dokazi o postojanja Jevreja na ovim prostorima, ali i svaki trag o počinjenim zločinima. Neposredno po likvidiranju bolesnika iz Jevrejske bolnice, na red su došli logoraši u Zemu. U logoru se, na dan 31. marta, nalazilo 5.293 zatočenika. Šef BdS, **Emanuel Šefer** i šef Gestapo **Zatler**, upoznali su komandanta logora **Andorfera** sa planom koji je podrazumevao korišćenje „dušegupke“. Do 10. maja je ubijeno 5.200 Jevreja. Kamion je vozio svoje žrtve svakodnevno do Jajina- →

## Svedočanstvo Radisava Pavlovića

„Za vreme okupacije radio sam u fabrici Ikarus, kao mehaničar. Prelazio sam svakodnevno iz Beograda vozom, a koji put i kamionom, pošto stanujem u Beogradu. Jedno popodne u zimu 1941–1942. godine, dana i meseca se ne sećam tačno, video sam Jevreje (poznao sam ih po traci koju su nosili preko ruke) kako na nosilima prenose leševe, koji su bili uvijeni u beo čaršav preko zaleđene Save, sa logora na Sajmištu na drugu – beogradsku obalu Save. Video sam dalje da je na beogradskoj obali stajao veliki kamion u koji su već bili utovareni leševi isto tako uvijeni u belo platno. Moglo ih je biti 20-30 leševa. Prolazio sam pešice pored kamiona, propeo se na prste (nalazio sam se na jednoj maloj uzbrdici) pa sam tako mogao da opazim leševe u kamionu. Video sam isto tako na suprotnoj obali Save još izvestan broj leševa poređanih koji su verovatno takođe trebali da budu utovareni u kamion.

Svedočanstvo izneto pred DK 28. aprila 1947. godine.

AJ, 110-385-600.

→ ca, nekada i po tri puta dnevno. Deca su sa radošću dočekivala Geca i Majera, koji su im donosili bombone, sigurna da sa njima odlaze na neko bolje mesto.

Rukovodilac Jevrejskog referata u Ministarstvu inostranih poslova Trećeg rajha, **Franc Rademaher** (Franz Rademacher), 29. maja 1942. godine je zapisao je da „jevrejsko pitanje“ u Srbiji više nije aktuelno. „Sada je to samo stvar sređivanja pravnih pitanja u vezi sa imovinom.“ Dve nedelje kasnije, na sastanku sa generalom Baderom, Komandujućim i Opunomoćenim generalom u Srbiji, zapovednik Policije bezbednosti i Službe bezbednosti, Šefer, izveštio je da u Srbiji više ne postoji „jevrejsko pitanje“. Logor je bio spreman za prihvatanje novih zatočenika.

O.M.P.

**Literatura:** Milan Koljanin, *Nemački logor na beogradskom Sajmištu 1941–1944*, Beograd, 1992; *Otpor u žicama, I–II*, Beograd, 1969; Jovan Bajford, *Staro sajmište, Mesto sećanja, zaborava, sporenja*, Beograd, 2011; Danijela Jovanović, „Romi u Jevrejskom logoru Zemun“, *Balkanski književni glasnik*, broj 5, David Albahari, *Gec i Majer*, Beograd, 2008; <http://www.semmlin.info/>; <http://www.starosajmiste.info/sr2012/>, poslednji pristup 15. septembra 2012, Olivera Milosavljević, *Potisnuta istina, Kolaboracija u Srbiji 1941–1944*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2006.



br. 67

## Emanuel Šefer (Emanuel Schäfer)

Rođen 1900. godine u češkom gradu Hlučinu (nemački, *Hultschin*). Policijsku karijeru je započeo 1925. godine, u Potsdamu. Godine 1933. postaje šef policije u Breslauu, a iste godine učlanjuje se u nacionalsocijalističku partiju. Postaje tada pripadnik SA formacija a i službi bezbednosti SS (*Sicherheitsdienst des Reichsführers-SS*, ili SD). Početkom Drugog svetskog rata, Šefer je imenovan šefa Ajnsacgrupe II, tokom ratnog pohoda u Poljskoj. Kasnije, sve do kraja 1941. godine, obavlja važne policijske funkcije u Katovicama i Kelnu, gde nadgleda prve deportacije Jevreja iz tih gradova u Nisko, Loc i Rigu. U januaru 1942. godine, Rajhard Hajdrih (Reinhard Heydrich) ga postavlja

za šefa Policije bezbednosti i Službe bezbednosti u Srbiji (*Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienstes*, skraćeno *Befehlshaber Sipo und SD* ili *BdS*); bio je to period reorganizacije okupacionog aparata, u kojem će u Srbiju doći i Bruno Zatlter (Bruno Sattler), novi šef beogradskog Gestapoa, i August Mejsner (Meyszner), viši vođa SS i policije.

Šefer je na proleće 1942. godine nadgledao likvidaciju jevrejskih žena i dece interniranih na Sajmištu, posle čega je saopštio Berlinu: „Srbija je bez Jevreja!“ Zbog uloge u zločinima počinjenim nad Jevrejima u Poljskoj i Srbiji, Emanuel Šefer je osuđen u Nemačkoj na šest i po godina zatvora. Umro je 1974. godine.

M.P.

**Literatura:** Christopher Browning, *Fateful Months. Essays on the Emergence of the Final Solution* (Revised Edition), New York-London, 1991, str. 72–75; Valter Manošek, *Holokaust u Srbiji. Vajna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941–1942*, Beograd, 2007, str. 185.

## **Četvrto pismo Hilde Dajč, upućeno Mirjani Petrović, početkom februara 1942.**

Mila moja,

Nisam ni mogla da pojmem da će naš susret, mada sam te očekivala, da ostavi, načini u meni takvu buru osećanja, da unese još više nemira u ovo haotično stanje moje duše koja ne može nikako da se smiri. Svim filozofiranjima je kraj na žičanoj ogradi i realnost, kakvu vi van nje ne možete ni izdaleka da zamislite jer biste od bola urlali, pruža se u potpunosti. Ta realnost je nenadmašna, naša beda ogromna, sve fraze o jačini duha padaju pred suzama od gladi i zime; sve nade o skorom izlasku gube se pred jednoličnom perspektivom pasivnog bivstvovanja koje ni po čemu na svetu ne liči na život. To nije ni ironija života. To je njegova najdublja tragedija. Možemo da izdržimo ne zato što smo jaki, nego stoga što nismo svakog trenutka svesni svoje beskrajne mizerije u pogledu svega, svega što sačinjava naš život. Već smo tu skoro devet nedelja i još sam pomalo pismena, još umem pomalo da mislim. Svako veče, bez izuzetka, čitam tvoja i Nadina pisma i to mi je jedini trenutak kada sam nešto drugo, ne, samo Lagerinsasse. Robija je zlato prema ovome, mi ne znamo ni zašto, ni na što, ni na koliko smo osuđeni. Sve na svetu je divno, i najbednija egzistencija van logora, a ovo je inkarnacija sviju zala. Svi postajemo zli jer smo gladni, svi postajemo zajedljivi i brojimo jedan drugom zalogaje, svi su očajni – a ipak se niko ne ubija jer smo svi skupa jedna masa životinja koju prezirem. Mrzim nas sve jer smo svi jednako propali.

Blizu smo sveta, a tako udaljeni od svih. Ni sa kim nemamo veze, život svakog pojedinca napolju teče isto tako dalje, kao da se pola kilometra dalje ne odigrava klanica šest hiljada nevinih. Svi smo jednaki po svome kukavičluku i vi i mi. Dosta! Ja ipak nisam takav nejunak kao što bi po ovome mogla da sudiš. Podnosim sve što mene pogađa lako, bezbolno. Ali ta okolina. To je ono što me nervira. Ljudi mi idu na živce. Ni glad od koje plačeš, ni zima pri kojoj ti se voda u časi i krv u žilama sledi, ni smrad latrina, ni košava, ništa nije tako odvratno kao gomila koja zaslužuje sažaljenje, a ti joj ne možeš pomoći, nego se staviti iznad nje i prezreti je. Zašto taj svet →

→ govori uvek samo o onome što vređa njegova creva i ostale organe vrlo cenjenog kadavera. A propos, pre neki dan smo uređivali leševe, bilo ih je 27, u turskom paviljonu, i to sve u front. Meni ništa više nije odvratno, ni moj prljavi posao. Sve bi se moglo samo kad bi se znalo ono što se ne može saznati – kada će se otvoriti kapije milosti. Kakve li namere imaju sa nama? U stalnoj smo napetosti: hoće li nas streljati, dići u zrak, transportovati u Poljsku? To je sve sporedno! Sadašnjost samo treba preskočiti, nije nimalo prijatna, nimalo. Sada je pola tri, dežuram celu noć u ambulanti (svaku četvrtu noć) u paviljonu kašlju u horu i čuje se kloparanje kiše sa krova. Ovde u ambulanti puši se furuna dozlaboga, ali ko se dima ne nadimi...

Ovo je moj najuzbudljiviji dan u logoru. Želeti nešto toliko pa da se to ispuni više je nego sreća. Možda ćemo se jednom živi izvući odavde u jedan srećniji život, jer to tako strašno, mada već malokrvno želimo.

Mirjana, moja draga, mi smo roblje zarobljeno, mnogo manje još od toga, mi nismo ni koliko gubavci, mi smo jedna prezrena i gladna horda, a kad i pored toga čovek ugleda malo života, a to si ti, oseti toliko novih životnih sokova da struje u njemu. Samo, da, ovo večno samo – otrgnuti se posle toga od života toliko je bolno i gorko da ni more suza prolivenih nije dovoljno merilo. Kako mi je tek sada teško. Plačem i svi se smeju: „Zar ti koja vučeš kao muškarac smeš da plačeš kao sentimentalna šiparica!”

Ali šta ću kad mi je tako grozno teško pri duši. To je refren koji celu noć ponavljam. Znam da nema izgleda da ćemo skoro izaći, a napolju ste ti i Nada, jedino što me vezuje za Beograd, koji po nekoj neshvatljivoj kontradikciji istovremeno strašno mrzim i strašno volim. Ti ne znaš, kao što ni ja nisam znala, šta to znači biti ovde. Želim ti da nikad ne saznaš. Već kao dete bojala sam se da me ne zakopaju živu. I ovo je neka vrsta prividne smrti. Hoće li posle nje biti nekog vaskrsenja? Nisam nikad toliko mislila na vas dve kao sada. Stalno razgovaram sa vama i želim da vas vidim jer ste vi za mene onaj „izgubljeni raj“.

Ljubi vas vaša logorka

## Svedočanstvo Šarlote Ćosić rođ. Alfandari

(...) Sve beogradske Jevrejke sa decom kao i Jevrejke iz Banata nalazile su se u paviljonu br. 3 – tu je moglo biti oko 5.000 lica. U paviljonu br. 5 nalazile su se žene Jevrejke koje su bile dovedene iz unutrašnjosti, naročito ih je mnogo bilo iz Šapca. U tom je paviljonu moglo biti 2.000 duša. Pored toga u jednom paviljonu – broja se ne sećam tačno bile su smeštene i Ciganke koje su živele po još gorim uslovima nego mi.

15 dana posle našeg dolaska u logor hrana se naglo pogoršala. Nemci su prestali da nam izdaju hleb, već su nam izdavali proje oko 120 do 150 gr. na 24 časa. Proja je bila veoma rđava, rđavo mešana i rđavo pečena tako da se često nije mogla jesti. Česti su bili slučajevi da hranu nismo primali po 48 sati, a zatim bi obarili neki sitan promrzao krompir i svaka je od nas dobila po četiri do pet komada za ručak i večeru. Na Sajmištu nije bio sproveden beogradski vodovod. Nemci su nekim cevima crpli vodu i pili, jer druge nije bilo. Voda je bila sasvim prljava i žuta i zbog nje su bili česti slučajevi proliva. Ležaji su bili strahovito pretrpani, na svaku od nas došlo je najviše pola metra širine za ležanje. Naročito je opasno bilo peti se uskim stepenicama na drugi i treći sprat i bili su česti slučajevi da su žene naročito starije i slabe od rđave hrane padale sa stepeništa ili sa poslednjeg sprata i teško se povredile pri tome, a bilo je i smrtnih slučajeva usled pada.

Klozeti su bili ispod svake kritike. Na osam hiljada duša bilo je svega nekoliko jama tako da se uvek moralo čekati na red. (...) Najstrašnije je bilo noću kada su mala deca mučena od gladi i zime plakala i molila majke da im daju hrane, ili da ih bolje pokriju. To je trajalo cele noći i mnogi od nas nisu mogli trenuti od žalosti i bola zbog te nevine dece. Još je mnogo gore bilo majkama koje nisu bile u stanju da im pomognu. Zima je te godine bila užasna. Naročito je januar mesec bio hladan, a pored toga duvala je vrlo često košava, tako da nije bilo skoro nikakve razlike u temperaturu spoljne i one u paviljonu. Vlaga koja se nahvatala po zidovima (u paviljonu se pralo rublje, deca, kupale žene, sušilo rublje) pretvorila se u led i svi su zidovi izgledali kao da su građeni od leda. Vetar i sneg ulazili su kroz oštećene zidove u paviljon. Bilo je tri →



→ peći, ali se one uopšte nisu osećale. Često drva nije bilo, a kad su ih davali, davali su ih lošeg kvaliteta i sirova. Bili su vrlo česti slučajevi promrzavanja pojedinih delova tela, a bilo je i nekoliko slučajeva da su žene nađene promrzle – mrtve. (...) Zdravstveno stanje interniraca je bilo očajno. Od rđave hrane, zime, uzbuđenja i briga svet je naglo propadao. Ja sam za dva meseca boravka u logoru izgubila 24 kilograma težine, a tako je manje ili više bilo i sa svim ostalima. Umiralo je dnevno prosečno 5 do šest lica. Leševe su smeštali u Turski paviljon, a kada bi se nakupio izvestan broj odnosili su ih u Beograd i sahranjivali na sefardskom groblju (...).

Svedočanstvo izneto pred DK 14. maja 1947. godine.

AJ, 110-385-608, 609.

## **Svedočanstvo Natalije Obradović iz Marinkove bare**

Polovinom decembra 1941. god., datuma se tačno ne sećam, oterana sam iz Mokroluške-produžetak, bez broja, kao Ciganka u logor na „Sajmište“ sa decom i to: Javorka udata Stokić, dom. stara 23 godine, rođ. u Jagnjilu srez Smed. Palanka, i njena deca: Stojna, stara 6 god., Zagorka, stara 2 god., Radomir, star 1 god., svi rođeni u Beogradu, vere pravoslavne, narod. srpske, deca iz zakonitog braka sa Mladenom Stokićem, kovačem iz Beograda.

U logoru sam ostala 2 i po meseca, dok je moja ćerka sa decom ostala puna 3 meseca. Pored ostalog što smo u logoru trpeli ja i moja ćerka smo bile i fizičke zlostavljane od strane Krausa, nadzornika i to: mene je jednom prilikom udario pesnicom po licu i izbio mi 2 zuba kad sam čekala na sledovanje hleba a on je posumnjao da sam ja već primila, a moju ćerku je u dva maha tukao korbačem zato što se nije mogla odvojiti od dece kada je trebala da iznosi sa ostalima mrtve iz logora. Odvođenje moje i moje porodice izvršio je neki Nikola, žandar podnarednik iz XI kvarta visok, krupan, crn, star oko 30 god., sećam se da je imao veliki nos. (...).

Svedočanstvo izneto pred DK 2. jula 1945. godine.

AJ, 110-273-192.

## Svedočanstvo Leposave Ilić iz Jatagan male

Nekoliko dana posle prve racije žandarmi su ponovo došli u romske kuće u Jatagan mali. Nešto silom, nešto obećanjem da će nas decu i žene odvesti kod braće i muževa koji su navodno bili odvedeni na Adu Ciganliju da seku drva, sakupili su i nas preostale i odveli u logor na Sajmište, koji je pre toga bio namenjen samo Jevrejima. Tu su nas, žene, decu i muškarce koji su izbegli prvu raciju smestili u peti paviljon, Jevreje koji su ranije u njemu bili smestili su u šesti. Život je bio užasan, hranu smo dobijali svaki četvrti dan. Davali su nam ostatke hrane koju su jeli nemački vojnici. To sam primetila po tome što se u onom bućkurišu koji su nam davali da jedemo moglo razlikovati nekoliko jela. Kako sa sobom nismo poneli nikakve posude za jelo sipali su nam u šake. Oni koji su dobili vodnjikavu smesu, ponekad i vrelu, morali su da je popiju odjednom kako im ne bi iscurila. Komadić hleba ili proje dobijali smo svaki četvrti dan.

Skupljali smo razne otpatke hrane koji su se mogli jesti.

Jednom sam pored same žičane ograde primetila ubuđali komad hleba i ne razmišljajući o posledicama koje su nam bile predočene, a bila sam i jako gladna, prišla sam ogradi i taman kad sam htela da ga podignem zazviždao je metak. U prvom trenutku nisam ni shvatila da su na mene pucali, toliko sam se uplašila. Tek kasnije sam u cokuli osetila nešto toplo i lepljivo i shvatila sam da sam ranjena. Verovatno od straha, bol uopšte nisam osećala, ali mi se cokula i dalje punila krvlju. To ubuđalo parče hleba ostalo je da leži nedirnuto. Ranu od tog fašističkog metka imam i danas. Ne boli me, ali kad malo više pešačim ili kad će neka promena vremena osetim neki tup bol koji me podseti na to kako se nekad za buđavu koru hleba mogao izgubiti život.

Samoubistva u logoru su bila česta. Gladni, po ciči zimi, oskudno odeveni, Romi su bili prinuđeni da preko zaleđene Save nose drva za nemačku kuhinju. Sećam se da je bilo nekoliko pokušaja bekstva iz logora, koja su Nemci osujetili puščanim mecima.

**Literatura:** Dragoljub Acković, *Romi u Beogradu*, Beograd, 2009, str. 250–251.



br. 68

Staro sajmište 2011.



br. 69

Mađarski paviljon - „paviljon smrti”. U njemu su komandant logorske policije Borisav Bane Veličković i starešina logora Radivoje Kisić mučili i ubijali zatvorenike.

br. 70



Bane Veličković, Radivoje Kisić i Milan Vukasović, zločinci sa Sajmišta.

Komanda Prihvatnog logora: Upravnik logora Ernest Beker (1) i Sulcer (5) igraju šah ispred zgrade uprave. Ostali na slici su Karlo (2), zamenik komandanta Rajcig (3) i Štefan Karković (4).

## 2. Prihvatni logor Zemun

Posle ubijanja jevrejskih zatočenika, nova funkcija Logora Zemun bila je prikupljanje radne snage za uspešno funkcionisanje nemačke privrede. Istovremeno, logor je trebalo da služi i kao stalni izvor talaca koji bi bili streljani u akcijama odmazdi i zastrašivanja civilnog stanovništva. Tokom proleća i leta 1942. godine, u akcijama smirivanja ustanka na tromeđi Srbije, Bosne i Crne Gore, kao i na Kozari, Kordunu i Baniji, ustaše su nastavile sa politikom masovnog ubijanja i progona srpskog stanovništva, dok su nemački okupatori interniranjem radno sposobnog stanovništva akumulirali sveže snage za svoju privredu. Stoga je zahtevano da se hitno isprazne postojeći logori u Beogradu, kako bi bili u mogućnosti da prime nove zatočenike. Iz logora na Banjici 1.700 logoraša je prebačeno na radu u Norvešku, dok su jevrejski zatočenici logora na Sajmištu ubijani u kamionu „dušegupki“.

U skladu sa potrebama industrije Trećeg Rajha za radnom snagom, tokom 1942. godine došlo je do promene strategije nacista na Balkanu u odnosu prema ustanicima. Odlučeno je, naime, da se streljaju samo oni zarobljenici koji su uhvaćeni sa oružjem u ustaničkim akcijama, dok su svi ostali prebacivani u lokalne sabirne logore, a odatle dalje u Nemačku i pripojena područja na rad. Ta promena je direktno uticala i na funkcionisanje logora u Zemunu. Prvi zatočenici sa ustaničkih teritorija dovedeni su u logor 4. maja 1942, dok su poslednji Jevreji još uvek bili živi i ograđeni žicom u paviljonu broj 5. Tokom narednih meseci, povećanje broja logoraša je uslovalo uspostavljanje saradnje sa sistemom ustaških logora →



→ **Jasenovac**, koji je preuzimao radno nesposobne, stare i iznemogle robijaše i likvidirao ih u **Donjoj Gradini**, neposredno po prispeću. Istovremeno su radno sposobni logoraši iz ustaških logora preko Sajmišta prebacivani u koncentracione logore u Trećem Rajhu i samoj Srbiji (u rudnike u Trepči i Boru, kao i na poljoprivredna dobra Organizacije Tot, u Banatskom Brestovcu, Banatskom Vlajkovcu i na adi Ostrovo kod Kličevca na Dunavu).

Pored pripadnika Narodno-oslobodilačkog pokreta sa teritorije NDH i partizanskih odreda iz Srbije, u logoru su se u tom periodu našli i pripadnici četničkih jedinica, koje su Nemci smatrali za nepouzdanе i probritanski orijentisane. U jednom trenutku, u avgustu 1942. godine, general August fon Majsner Viši vođa SS-a i policije je čak izvestio da je logor na Sajmištu zatvoren zbog pretrpanosti. Ogroman broj zatočenika sumorno je delovao na građane Beograda. **Milan Nedić** se žalio generalu **Baderu** i generalu **Leru** (Lehr) krajem leta 1942. godine, da na stanovnike Beograda veoma mučno deluju krici zarobljenika iz logora. Kako je istakao, posebno su uznemirujuće bile glasine, inače lažne, da se svake večeri Srbi iz logora „dušegupkom“ odvoze u Jajince. Predsednik vlade narodnog spasa nije, međutim, ni jednom rečju reagovao nekoliko meseci ranije, kada je kamion prevezio jevrejske građane Beograda i Srbije, koji su mahom bili žene i deca.

Na čelu Prihvatnog logora najpre se nalazio SS kapetan **Ferster** (Förster, kasnije streljan zbog korupcije), koga je zamenio SS kapetan **Majneke** (Meinecke). Logorska komanda je bila u nadležstvu zapovednika Policije bezbednosti i Službe bezbednosti BdS u Srbiji, SS pukovnika Emanuela **Šefera** odnosno šefa beogradskog Gestapoa, SS majora Bruna **Zatlera**. Stražu u logoru su i dalje vršili pripadnici Vermahta, koje je na kraće vreme 1942. zamenio **Ruski zaštitni korpus**. →

---

## Ruski zaštitni korpus

Pripadnici ruske emigracije koji su se otvoreno stavili na stranu nemačkih nacista, formirali su tokom Drugog svetskog rata Ruski zaštitni korpus, čija je aktivnost bila usmerena na pomaganje nacistima u borbi protiv antifašista. Pored kolaboracionističkih policijskih snaga i institucija folksdojčera, kao i Srpskog dobrovoljačkog korpusa i Srpske državne straže, Ruski zaštitni korpus je predstavljao jednu od najznačajnijih vojnih formacija na teritoriji Srbije koje su se stavile u službu okupatora.

O.M.P.

**Literatura:** Aleksej Timofejev, *Rusi i Drugi svetski rat u Srbiji, uticaj SSSR-a i ruskih emigranata na događaje u Jugoslaviji 1941–1945*, Beograd, 2011.

→ Održavanje reda u logoru je povereno samim zatvorenicima. Starešine logora najčešće su bile osobe iz redova Jugoslovenske vojske koji su se priključili četničkom pokretu, dok su logorsku policiju činili mahom zatvoreni kriminalci. Uslovi života u logoru bili su tako teški da je u jednom izveštaju izneta tvrdnja da je u određenim periodima na Sajmištu dnevno umiralo i do 100 osoba. Mučenja i batinanja su bila svakodnevna, a Mađarski paviljon tada je prozvan „paviljon smrti“. U njemu su komandant logorske policije **Borisav Bane Veličković** i starešina logora **Radivoje Kisić** mučili i ubijali zatočenike. Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača je neposredno po završetku rata sakupila veliki broj svedočenja o mučenju u logoru i ulozi koju su pripadnici logorske policije imali u njima.

Prihvatni logor Zemun je predstavljao jednu od ključnih tačaka u transportu zatvorenika sa Balkana u druge logore u Evropi. Izvestan broj zatočenika je prebačen u **logor Mauthausen**, dok su grupe partizana zarobljene posle IV i V neprijateljske ofanzive preko Sajmišta transportovane u logor Aušvic. Sećanja preživelih, koji su, uglavnom sa teritorije Bosne, Hercegovine i Dalmacije, prebacivani na Sajmište govore o strašnoj gladi i torturi kojima su svakodnevno bili izloženi. Profesor Jakov Salečić je svedočio o grupi logoraša koji su posle bitke na Sutjesci upućeni najpre u Prihvatni logor Zemun, a odatle u Aušvic. Od oko šest stotina zarobljenih ranjenika i bivših tifusara, rat su preživela samo šestorica. U februaru 1944, Prihvatni logor Zemun je postao deo nemačkog represivnog aparata u NDH, mada je to neformalno bio još od januara 1943, kada se našao pod komandom Opunomoćenog nemačkog generala u Hrvatskoj. Kraj rata je bio sve bliži, a posebno mučno na logoraše je delovalo bombardovanje saveznika, u kojem je poginulo 190 ljudi. Bombardovanja Beograda 16–17. aprila 1944. godine, koje je imalo je za cilj uništavanje mostova na Savi i Dunavu u Beogradu, zbog nepreciznosti bombardera dovelo je do tragičnih posledica. Mesec dana posle tog događaja, nemačka uprava je logor predala hrvatskoj policiji, koja ga je napustila u septembru 1944. Utvrđeni broj žrtava Prihvatnog logora Zemun, u koji su uključeni i umrli i ubijeni u **logoru Organizacije Tot** na Ušću i na adi Ostrovo, iznosi 12.884 ljudi.

Prvo spomen obeležje žrtvama logora na Sajmištu je podignuto 7. jula 1951. godine na **Bežanijskoj kosi**, na mestu na kojem je ekshumirano 3.600 leševa. Na spomen ploči je zapisano: „U vreme od 1941. do oslobođenja Beograda, fašistički okupator je na ovom mestu, posle zverskog mučenja u logoru na Sajmištu, streljao preko 8.000 najboljih sinova i kćeri našeg naroda.“ Tada je na Jevrej- →



→ skom groblju u Zemunu, na mestu ukopa 6.500 ubijenih logoraša Prihvatnog logora Zemun, podignuto još jedno spomen obeležje. Na **Jevrejskom groblju u Beogradu** je 1952. godine podignut imponantni spomenik Bogdana Bogdanovića, Jevrejima ubijenim u Drugom svetskom ratu, koji je finansirala Jevrejska opština, u isto vreme kada su otvorena još četiri spomen obeležja u Jugoslaviji (u Zagrebu, Sarajevu, Đakovu i Novom Sadu). Na taj način su komemorirana mesta na kojima su vršena pogubljenja, odnosno na kojima su sahranjena tela ubijenih logoraša. Na mestu samog logora, prva spomen ploča je postavljena na zid jedne od zgrada, na tridesetogodišnjicu oslobođenja Beograda, 1974. Deceniju kasnije, ploča je uklonjena prilikom postavljanja nove, koja i danas stoji na mestu nekadašnjeg Rumunskog paviljona. Podigli su je Predsedništvo Mesnog odbora SUBNOR-a i Mesna zajednica Staro sajmište, a otkrio tadašnji gradonačelnik Beograda, Bogdan Bogdanović. Ploča sadrži informaciju o 40.000 ubijenih logoraša. Skupština grada Beograd je 1987. donela odluku da se prostor uredi kao kulturno dobro „Staro sajmište – Logor Gestapoa“ i da svedoči o vremenu kada je u Beogradu postojao jedan od najsurovijih logora na ovim prostorima. Poslednja intervencija na prostoru Starog sajmišta bilo je podizanje spomenika Miodraga Popovića, 22. aprila 1995. U kontekstu ratova koji su vođeni na teritoriji socijalističke Jugoslavije tokom devedesetih godina, ostalo je nejasno kojim je žrtvama taj spomenik posvećen.

O.M.P.

**Literatura:** Milan Koljanin, *Nemački logor na beogradskom Sajmištu 1941–1944*, Beograd, 1992; *Otpor u žicama, I–II*, Beograd, 1969; *Informacija o spomeniku kulture – „Staro sajmište – Logor Gestapoa“*, Beograd, avgust 2010; Jovan Bajford, *Staro sajmište, Mesto sećanja, zaborava, sporenja*, Beograd, 2011; <http://www.semmlin.info/>; <http://www.starosajmiste.info/sr2012/>, poslednji pristup 15. septembra 2012, Olivera Milosavljević, *Potisnuta istina, Kolaboracija u Srbiji 1941–1944*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2006.

## Novi početak

Po završetku Drugog svetskog rata, Staro sajmište je delimično obnovljeno i u njegove zgrade su useljene omladinske radne brigade, koje su radile na izgradnji Novog Beograda. Međutim, od 1950. godine, prostor je predat na upotrebu umetnicima. U nekadašnjim logorskim zgradama učinjen je pokušaj da se vezivanjem tog prostora za umetnost prevaziđe njegova tragična prošlost. Tada su ateljee na Sajmištu dobili Mića Popović, Vera Božičković, Lazar Vozarević, Nebojša Vuković, Olga Jevrić i mnogi drugi. U ateljeu Miće Popovića 1954. godine odigrana je i prva predstava „Čekajući Godoa“ u Jugoslaviji, pošto je zvanično izvođenje u Beogradskom dramskom pozorištu zabranjeno. U kontekstu Novog Beograda, koji je u ideološkoj matrici socijalizma označen kao prostor novog početka i jedan od centralnih simbola

socijalističke Jugoslavije, umetnička kolonija je trebalo da donese novi smisao traumatičnom istorijskom nasleđu.

Kao grad koji je označio početak nove ere u istoriji jugoslovenskih naroda, Novi Beograd je postao reprezentativni prostor na kojem su locirane najvažnije institucije države – palata Saveznog izvršnog veća i zgrada Društveno-političkih organizacija, ali i posebno značajna institucija Muzeja savremene umetnosti. U kasnijim planovima, upravo je prostor u blizini nekadašnjeg logora predlagan za mesto podizanja Vojnog muzeja, Opere ili neke druge institucije, sa ciljem da svedoči o autentičnom kulturnom konceptu na kome je formirana Jugoslavija. Bilo je to prostorno ostvarenje lekorbizijeovske ideje o revolucionarnoj ulozi arhitekture, koja aktivno menja društvo i pojedinca u njemu. Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija, formirana kao država pomirenja, koja je nastala na tragičnom iskustvu Drugog svetskog rata, pokušavala je da kroz komemorativnu praksu usaglasi tragična sećanja i osigura perspektivu zajedničke budućnosti. Upravo stoga su neki od najznačajnijih projekata memorijalizacije prošlosti postali i ključna mesta sukobljavanja tokom poslednje decenije postojanja zemlje.

O.M.P.

**Literatura:** Jovan Bajford, *Staro Sajmište, Mesto sećanja, zaborava i sporenja*, Beograd, 2011; Aleksandar Ignjatović, Olga Manojlović Pintar, „Prostori selektovanih memorija: Staro sajmište u Beogradu i sećanje na Drugi svetski rat“, *Kultura sjećanja: 1941, Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, (ur. Sulejman Bosto, Tihomir Cipek, Olivera Milosavljević) Zagreb, 2008, str. 95–113. Pavle Ugrinov, *Tople pedesete*, Beograd, 1990.

## Spomenik žrtava Genocida

Spomenik žrtava genocida je otkriven 22. aprila 1995. godine između kompleksa nekadašnjeg logora i reke Save, a povodom proslave pedesete godišnjice oslobođenja od fašizma. Izveden je prema zamisli vajara Mi-odraga Popovića. Reč je o bronzanoj apstraktnoj kompoziciji iz dva dela, visokoj 10 metara.

**Literatura:** Информација о споменику културе Старо Сајмиште - Логор Гестапо-а, приредио Завод за заштиту споменика културе града Београда, Београд 2010, без стране (тачка 1.6)



# Србци!

ступајте  
у службу обнове  
ваше отаџбине



*стипујајте као радници*

## У ОРГАНИЗАЦИЈУ ТОТ!

Пријаве и обавештења код најближе БЕРЗЕ РАДА

br. 73

Plakat Organizacije Tot



br. 74

Logoraši u logoru Organizacije Tot

### **3. Sabirni logor Organizacije Tot**

**Ušće**

Na ušću Save u Dunav, u neposrednoj blizini Gestapovog zloglasnog logora Zemun, tokom Drugog svetskog rata je funkcionisao i logor Organizacije Tot (Organisation Todt), u kojem je bilo zatočeno više hiljada ljudi. Formiran je 1942. godine i zatvoren posle savezničkog bombardovanja Beograda, 16–17. aprila 1944. godine.

Na teritoriji okupirane Srbije, Organizaciji Tot su već tokom 1941. povereni neki od najznačajnijih projekata. Naime, očekujući široki →

Pogled sa Kalemegdana na logor OT

br. 75



→ otpor svih slojeva stanovništva, nacisti su već tokom leta 1941. započeli sa izradom planova o formiranju logora, koji bi primio sve sumnjive, nepodobne i one koji su se oružjem suprotstavljali novom režimu. Prvi planovi za izgradnju većeg logora u Srbiji polazili su od ideje da se na obali Save kod sela Zasavica, u blizini Šapca, podigne sabirni logor, koji je trebalo je da primi 50.000 do 500.000 zatočenika (prema nekim izvorima plan je podrazumevao izgradnju čak dva logora, jednog za Jevreje i Rome i drugog za Srbe). Organizaciji Tot je poverena izgradnja logora kod Zasavice, koja je, međutim, veoma brzo stopirana. Teren izabran za podizanje logora pokazao se kao nepodesan zbog plavljenja Save, te su nemačke okupacione vlasti bile prinuđene da traže novo rešenje. Opunomoćeni i Komandujući general u Srbiji Beme je 28. oktobra 1941. naredio obustavu radova na izgradnji logora u Zasavici i istovremeno započinjanje radova na preuređenju beogradskog Sajma u Logor Zemun. Bio je to prvi angažman OT u Beogradu. Tokom novembra meseca na Sajmištu su delimično popravljena oštećenja nastala prilikom dizanja u vazduh mosta kralja Aleksandra, od strane jugoslovenske vojske u povlačenju, i izrađeni boksovi, odnosno kreveti na tri do četiri sprata. Tokom novembra i prvih dana decembra 1941, na realizaciji projekta su radili i jevrejski logoraši →

---

## Organizacija Tot

Neposredno po dolasku nacista na vlast u Nemačkoj, započeo je proces jačanja vojno-inženjerske organizacije zadužene za velike projekte izgradnje zemlje, koja je vremenom preuzimala sve značajniju funkciju u ratnoj industriji. Organizacija je dobila ime po svom osnivaču dr Fritzu Todtu i u godinama pred izbijanje rata regrutovala je preko 1.700.000 Nemaca u vojno-civilnim poslovima. Predstavljala je veoma važnu kariku u lancu prinudnog rada. Po načinu organizacije, hijerarhizacije, pa čak i same reprezentacije, odnosno načinu obeležavanja ranga i pozicije svojih pripadnika, OT se gotovo nije razlikovala od ustrojstva vojske, za koju je vremenom sve više radila. Pošto je njen osnivač poginuo u avionskoj nesreći 1942. godine, centralna ličnost je postao Albert Šper. Tokom naredne dve godine Organizacija je zapošljavala gotovo milion i po ljudi, pri čemu je procenat strane radne snage, a posebno ratnih zarobljenika stalno rastao. Oni su bili angažovani na poslovima utvrđivanja vojnih objekata, kao i na poljoprivrednim dobrima. Na okupiranim teritorijama OT je radila na projektima izgradnje velikih objekata. Prisilni rad je u ratnim godinama postao osnov privredne proizvodnje i stoga je pozicija ove organizacije bila od izuzetnog značaja.

→ iz Topovskih šupa, koji nisu likvidirani u masovnim streljanjima krajem jeseni iste godine.

Nepunih godinu dana kasnije, OT je u neposrednoj blizini logora Zemun formirala svoj logor, adaptacijom prihvatnog logora koji je 1940. podignut za smeštaj nemačkih izbeglica. Naime, pred izbijanje Drugog svetskog rata, u vremenu velikih migracija stanovništva Evrope, brojni transporti su prevozili putnike koji su bežali od nacističkog režima u potrazi za sigurnošću. Uporedo sa Jevrejima, koji su masovno napuštali Treći Rajh, posle septembra 1939. je tekao proces useljavanja Nemaca sa istoka. Odredbe Sporazuma o nenapadanju između Sovjetskog Saveza i Nemačke omogućavale su, naime, preseljenje nemačkog stanovništva posle pripajanja Besarabije i Bukovine Sovjetskom Savezu. Njihovo putovanje Dunavom je prekidano kod Kladova i Beograda, gde su na ušću Save u Dunav nemački iseljenici provodili izvesno vreme. Kraljevina Jugoslavija je na ušću Save u Dunav omogućila izgradnju prihvatnog logora za smeštaj nemačkih izbeglica, koje su dalje putovanje nastavljale brodovima ili vozovima iz Zemuna.

Na istom prostoru u kojem su bile smeštene nemačke izbeglice dve godine ranije, Organizacija Tot je tokom prve polovine 1942. uredila logor koji je funkcionisao nezavisno od Gestapovog Prihvatnog logora Zemun. Sistem drvenih baraka, sa centralnim prostorom za smotre i okupljanja logoraša, koji je podsećao na koncentracione logore podignute u Nemačkoj i Poljskoj, bio je predviđen za smeštaj prinudnih radnika. U njega su prvo zatvoreni partizani iz Dalmacije i Bosne, kao i uhapšeni komunisti. Kao fizički najsnažniji i najizdržljiviji, oni su podvrgnuti režimu lekarskog nadzora i donekle boljoj ishrani nego što je to bilo u Prihvatnom logoru Zemun, kako bi se pripremili za rad. Prvih 2.500 ljudi je prebačeno u logor Organizacije Tot 25. i 31. avgusta 1942. Odatle je trebalo da budu upućeni na rad u Nemačku. Nepuna dva meseca kasnije, oni su u dva velika transporta upućeni u Norvešku, 19. oktobra 1942. i 19. januara 1943. Posle toga, *Sammellager*, kako je bilo zvanično ime logora, rasformiran je na neodređeno vreme.

Po zatvaranju logora na Ušću, tokom 1943. godine, barake su poslužile za privremeni smeštaj vojnika 13. oružane brdske SS divizije Handžar. Posle kraćeg vremena, isti prostor je ponovo pretvoren u zarobljenički logor, u koji su zatvoreni pripadnici Narodno-oslobodilačkog pokreta sa teritorije NDH, koji su dobili status ratnih zarobljenika. U narednim mesecima, *Durchgangslager Semlin* (Prolazni logor Zemun) je menjao ime: Dulag 413, →

→ Dulag 420, Dulag 172. Tu su, pored ostalih, bili smešteni i italijanski i sovjetski ratni zarobljenici, kao i partizani iz Bosne. (Partizani koji su uhvaćeni van teritorije NDH u prvo vreme nisu imali status ratnih zarobljenika i stoga su smešteni u logor Semlin.)

Pored logora na ušću Save u Dunav, Organizacija Tot je rukovodila i logorom na Ostrovačkoj adi. Nekoliko stotina logoraša sa Sajmišta (u svedočenjima očevidaca se pominje brojka od 800 ljudi) upućeno je tamo na seču šume. Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača prikupila je svedočanstva o prevoženju šleperom logoraša iz Zemuna na Ostrovačku adu. Posle obavljenog posla, u Zemun je, po jednom svedočenju, vraćeno samo 200 ljudi, dok je po drugom preživelo samo 86 zatočenika. Ostali su umrli od difterije i iscrpljenosti, ili bili ubijeni. Prema svedočenjima logoraša, na ostrvu kod Dubovca, na seču šume su dovođeni i Jevreji koji su tu likvidirani i potom sahranjivani u masovnim grobnicama. Kao komandant logora na Dunavu pominjao se izvesni Najster, esesovac iz Kovina. Na Ostrovačkoj adi ljudi su spavali pod nadstrešnicama, ograđenim bodljikavom žicom. Na dva kraja logora nalazile su se mitraljeska gnezda visoka 4 metra. Pored partizana dovedenih iz logora u Zemunu i Petrogradu, u posebne barake su bili smešteni crnobertzijanci. Ljudi su bili prinuđeni da pod strogim režimom torture rade bez prestanka i piju vodu iz Dunava. Prema sećanjima preživelih, od iscrpljenosti, difterije i torture dnevno je umiralo i do 20-30 zarobljenika, koji su sahranjivani u masovnim grobnicama. Smatra se da je u „filijalama“ logora na Sajmištu (logoru Organizacije Tot na Ušću i na adi Ostrovo) život izgubilo ukupno 2.248 zatočenika.

O.M.P.

**Literatura i izvori:** Milan Koljanin, *Nemački logor na beogradskom Sajmištu 1941-1944*, Beograd, 1992; Organizacija Tot, *Vojna enciklopedija*, VI, Beograd, 1973, str. 442; AJ, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, AK Vojvodine, Banat II grupa – „Logori“ 110-667; 110-668-719.

## Logor Milišića ciglana

Prilikom savezničkog bombardovanja Beograda aprila 1944. godine, teško su oštećena oba nacistička logora koja su se nalazila na levoj obali Save. U Prihvatnom logoru Zemun, koji je bio pod nadležnošću Gestapo-a, kao i logoru Organizacije Tot, koji je u tom trenutku nosio naziv Dulag 172, poginulo je više stotina zarobljenika. U narednim mesecima preživeli zatočnici logora Zemun (logor na Sajmištu) prebačeni su u logor na Banjici, dok su zatočnici Dulaga 172 prebačeni u novoformirani prihvatni logor u Beogradu, na Bulbuderu, u ciglani Ilije Milišića. Do kraja maja 1944. godine logor je postojao s donekle promenjenim imenom, Dulag 172 Beograd. Bio je to poslednji logor koji je u toku rata funkcionisao na teritoriji grada. Nalazio se u **Ulici Svetog Nikole** iznad današnje Gradske bolnice. U njemu je, prema podacima Istorijskog arhiva Beograda, bilo nekoliko hiljada zatvorenika, uglavnom partizana iz Dalmacije i Bosne. Oko pet stotina ih je umrlo u samom logoru.

O.M.P.

**Literatura:** Milan Koljanin, *Nemački logor na beogradskom Sajmištu 1941–1944*, Beograd, 1992; Organizacija Tot, *Vojna enciklopedija*, VI, Beograd, 1973, str. 442.



Povezano mesto:  
**Ulica Svetog Nikole,**  
Milišića ciglana



# **TREĆI KRUG TERORA**

## Mere odmazde

Masovna ubijanja civila koja su u Srbiji nastavljena tokom leta i jeseni 1941. godine, bila su usklađena s naredbom generala Kajtela (Wilhelm Keitel), vrhovnog komandanta oružanih snaga Trećeg rajha, od 16. septembra 1941. godine. Kajtelova naredba je upućena komandama na Istočnom frontu i Balkanu i njome je, „kao primer-no pokajanje“, za život jednog ubijenog nemačkog vojnika bila određena smrtna kazna za 50–100 komunista, u cilju suzbijanja „komunističkog pokreta u zauzetim oblastima“. Posebno je naglašeno da „način izvršenja mora da poveća zastrašujuće dejstvo“. Nekoliko dana kasnije, 28. septembra 1941, Kajtel je proširio naređenje, apostrofirajući kao moguće grupe talaca i političke grupacije oko nacionalističkih i demokratsko-građanskih krugova. Kako je priznao na suđenju u Nirnbergu, smatrao je da na istoku (na teritoriji Sovjetskog Saveza) i Balkanu život ne znači ništa i da samo najteža kažnjavanja mogu da proizvedu prave efekte.

Novopostavljeni vojni zapovednik u Srbiji, general Franc Beme, proširio je Kajtelovu razmeru „sto za jednog ubijenog nemačkog vojnika“, predviđajući sankcije za ubistvo ne samo vojnika, već i folksdojčera. O surovom odnosu prema stanovnicima okupirane Srbije, najbolje svedoče odredbe sledeće naredbe:

„1) U Srbiji je, na osnovu 'balkanskog mentaliteta' i proširenosti komunističkog i prikrivenog nacionalnog ustaničkog pokreta, potrebno naredbe OKW sprovesti u najoštrijem obliku. Brzo i bezobzirno savlađivanje srpskog ustanka prilog je koji ne treba potcenjivati za nemačku konačnu pobedu.

2) U svim mestima razmeštaja vojske u Srbiji udarnim akcijama i bez odlaganja, uhapsiti kao taoce sve komuniste i kao takve sve sumnjive muške stanovnike, sve Jevreje, i određeni broj nacionalistički i demokratski nastrojenih stanovnika. Taocima i stanovništvu objasniti da će pri napadima na nemačke vojnike ili na folksdojčere, taoci biti ubijeni. (...)“

Beme je naredio da egzekucije talaca, svuda gde je to moguće, sprovede „delovi trupa koje su imale gubitke“. Za mesta koja su pružala otpor predviđeno je spaljivanje, a za uhvaćene komuniste momentalno vešanje ili streljanje.

General Beme je kao Glavnokomandujući Vermahta i Vrhovni zapovednik u Srbiji, dopunio Kajtelovu naredbu i u pogledu izbora talaca, a u skladu s merama koje su u Srbiji već propisali Turner i Dankelman. Prema mišljenju istoričara Valtera Manoška (Walter Manoschek), on je „bez izričitog naređenja pretpostavljenih, uzeo Jevreje, neovisno od njihovog političkog opredeljenja, kao svoju 'grupu talaca', iako o njima nije bilo govora u naređenjima o prikupljanju i streljanju talaca generala Kajtela niti Lista“.

Označeni kao unutrašnji neprijatelji i remetioći reda i mira, oni su monstruošnom zamenom teza okrivljeni za represalije koje su usledile. Sam Milan Nedić je u brojnim govorima pozivao građane da ustanu u odbranu svojih ognjišta od „komunističkih pljačkaša, razbojnika i odmetnika“. Iako su saslušavanja i zatvaranje političkih protivnika, Jevreja i Roma započela i pre kapitulacije jugoslovenske vojske, kolaboracionistička vlada je kroz snažan propagandni aparat masovna ubijanja predstavila javnosti kao odmazdu zbog razvoja ustanka u Srbiji i kao meru zaštite. Bio je to i način da se diskredituju ideje internacionalizma, koje su identifikovane sa delovanjem komunista, masona i Jevreja. Istovremeno je nemačkim vojnicima koji su se dobrovoljno prijavljivali za streljačke vodove i ubijali na stotine, čak i hiljade civila, njihovo zaduženje predstavljano kao nužna osveta i, shodno tome, kao deo redovnih vojničkih aktivnosti. U svedočenju jednog od učesnika streljanja civila u Srbiji 1941, datom 1962. godine, stoji: „Bilo mi je već tada jasno da je kod delinkvenata bilo reči o Jevrejima i Ciganima, ali koji su morali da budu streljani, da bi se suprotstavilo partizanskoj aktivnosti. Ova mera je s jedne strane trebalo da deluje zastrašujuće, a s druge strane, da bude odmazda za već učinjene zločine partizana. (...) O svim tim zbivanjima zaključujući mogao bih da izjavim sledeće: ja tada nisam bio svestan da sam u sprovođenju ovog naređenja činio nešto nečovečno ili nepravedno. Bio sam vas-pitan da izvršavam naređenja i prema tadašnjem shvatanju nisam imao pravo da ova naređenja odbijem.“

Isticanje veze komunista i Jevreja, kao glavnih protivnika nacionalsocijalizma, u vreme napada na Sovjetski Savez je vojnicima Vermahta bilo predstavljeno kao svojevrsno objašnjenje nužnosti otvaranja Istočnog fronta.

Istovremeno su kroz sistem nedićevske propagande, kreiranjem predstave o judeo-komunističkoj zaveri, građani Srbije postavljeni u direktnu opoziciju prema sugrađanima Jevrejima, Romima i komunistima koji su označeni kao pokretači ustanka. Kriminalizaci-

ja Jevreja, Roma i komunista je trebalo da u javnosti „normalizuje“ sistematsko ubijanje i zastrašivanje.


Atmosfera straha i beznađa, koja je zavladała u Srbiji posle masovnih ubistava civilnog stanovništva u jesen 1941, stalno podgrevana od strane nedićevskog propagandnog aparata, proizvela je muk u zemlji. Glavnina partizanskih snaga je krajem 1941. godine prešla u Bosnu i Crnu Goru, gde su u toku naredne tri godine vođene glavne akcije protiv okupatora i njihovih saveznika. Aktivnosti lokalnih partizanskih odreda, posebno na jugu Srbije, kao i diverzantske akcije u gradovima, održavali su plamen antifašističke borbe posle poraza ustanka u decembru 1941, ali nisu uspevale da angažuju znatne nemačke vojne snage.

O.M.P.



# Stratišta

Okolina Beograda



**4. Trostruki surduk**  
*Jevrejsko groblje, Ledine*



**1. Stratište kod sela Jabuka**  
*Put Pančevo-Jabuka*



**3. Mesto streljanja  
Marinkova bara**  
*Centralno groblje*



**5. Rakovica i  
ostala stratišta**  
*Patrijarha Dimitrija,  
Zelenjak*



**2. Stratište Jajinci**  
*11. km Avalskog puta*





br. 76

Razgovor o rasističkim napadima na romsko stanovništvo u selu Jabuka tokom 2010. godine. Memorijalni kompleks stratišta kod Jabuke.

## 1. Stratište kod sela Jabuka Put Pančevo -Jabuka

Prve egzekucije civilnog stanovništva na teritoriji današnje Srbije započele su u Banatu još u toku Aprilskog rata, odnosno i pre kapitulacije jugoslovenske vojske. U Alibunaru, Petrovgradu i Pančevu folksdobjčeri su u periodu od 12. do 23. aprila ubili preko 90 ljudi. Najstrašnije je svakako bilo vešanje i streljanje 36 građana koje je sprovedeno na gradskom groblju u Pančevu, 22. aprila 1941. Posle streljanja na pančevačkom groblju, u grupnim i pojedinačnim egzekucijama su ubijene hiljade Srba, Jevreja i Roma iz Banata – kako lokalnog stanovništva, tako i logoraša iz **Topovskih šupa** i banjičkog logora. Masovna ubijanja civila su nastavljena tokom leta i jeseni 1941. godine, ali su, za razliku od zločina u Pančevu, sprovedena daleko od očiju javnosti. Upravo je u Banatu u tom periodu postojalo jedno od najvećih stratišta civila u celoj Srbiji. Nalazilo se u neposrednoj blizini sela Jabuka, kod Pančeva, i prema procenama Državne Komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, tu je streljano više od deset hiljada ljudi. U izveštaju koji je nemački **poručnik Valter** (Walther) podneo 1. novembra 1941. godine, opisano je jedno od nekoliko masov-

Neprikladno korišćenje  
memorijalnog kompleksa.  
Redovno takmičenje  
lovačkih društava Srbije,  
fotografisano jula 2011.  
godine



br. 77

nih streljanja kod Jabuke (tada pod imenom Apfeldorf), koje se dogodilo 27. ili 30. oktobra. Prema Valterovim rečima, odabrano je veoma pogodno mesto za egzekucije, jer je blizina Dunava onemogućavala bežanje talaca, ravnica je osiguravala dobar pregled, a peščani teren relativno lako kopanje raka za masovne grobnice. Stratište su za vreme ubijanja obezbeđivala 3 mitraljeza i 12 strelaca. Kako bi se zadržala tajnost operacije, u vreme streljanja zatvoren je saobraćaj na putu Pančevo-Jabuka. Prema Valterovom izveštaju, streljanje je obavljeno relativno brzo: „Najveći deo vremena otpada na kopanje grobova, dok se samo streljanje vrlo brzo svršava (100 ljudi za 40 minuta).“ Čvrsto uveren u potrebu da što jasnije dokaže predanost poslu koji je obavio, Valter je pokušao da svojim opservacijama unapredi metodologiju posla kojim se bavio: „Streljanje isprva nije ostavilo utisak na moje vojnike. Ali, drugog dana već se moglo primetiti da pojedinci nemaju nerava da vrše streljanja duže vreme. Moj lični utisak je da se za vreme streljanja ne javlja nikakav duševni otpor, ali se to javlja kasnije kada čovek uveče na miru o tome razmišlja.“

U leto 1944. ekshumirani su leševi ljudi streljanih tri godine ranije i tako je onemogućena dalja istraga po završetku rata. Tela streljanih su spaljena u akciji uništavanja dokaza o masovnim pogubljenjima pod nazivom „**Specijalna komanda 1005**“.

Na mestu masovnih egzekucija u blizini Jabuke neposredno po završetku rata je podignuta spomen piramida. Prema zamisli arhitekta Nebojše Delje, 1981. godine je uređen memorijal koji je postao jedno od centralnih mesta obeležavanja žrtava fašističkog terora u Banatu. Na spomen ploči postavljenoj u okviru memo-



rijalnog kompleksa upisani su stihovi Vaska Pope: „Zvezda je na početku, zvezda je na kraju, crvene naše brazde.“

O.M.P.

**Literatura:** Milan Koljanin, *Nemački logor na beogradskom Sajmištu 1941–1944*, Beograd, 1992; Sima Begović, *Logor Banjica 1941–1944, 1-2*, Beograd, 1989; *Mesta stradanja žrtava fašističkog terora na području grada Beograda*, (elaborat), Beograd, april 2008; Milan Todorović, Ladislav Feldeši, *Stratište kod Pančeva, grobnica deset hiljada rodoljuba*, Pančevo, 1985; Srđan Božović, *Divizija „Princ Eugen“*, Pančevo, 2011.



br. 78

## Franc Beme (Franz Böhme)

Rođen je u austrijskom gradu Celtveg (Zeltweg) 1885. godine. Postao je oficir u austrougarskoj vojsci tokom Prvog svetskog rata i služio u austrijskoj vojsci do Anšlusa, kada postaje visoki oficir Vermahta i učestvuje u invaziji Poljske i Francuske. U činu generala 18. Armijskog korpusa, Franc Beme je upućen 16. septembra 1941. u Srbiju,

s posebnim ovlašćenjima, dobijenim od Hitlera lično, u gušenju borbe protiv Nemaca, koja je tada bila u punom jeku. Beme je imao svu izvršnu vlast, odnosno potpunu moć nad nemačkim vojnim i civilnim ustanovama u Srbiji. Posle njegovog naređenja o streljanju 100 civila za svakog ubijenog i 50 za svakog ranjenog nemačkog vojnika, i to prvenstveno Jevreja i komunista, sledile su masovne odmazde: više od 1.000 talaca je bilo streljano krajem septembra u Mačvi, zatim 2.200 Jevreja i Roma u prvoj polovini oktobra, zbog napada u Topoli, 2.200 Jevreja i Roma krajem oktobra i početkom novembra, zbog napada kod Valjeva, i oko 4.500 krajem oktobra u Kraljevu i Kragujevcu. U samom Beogradu je tokom oktobra 1941. godine streljano 4.750 lica. Franc Beme je ostao u Beogradu sve do početka decembra 1941. godine, kada na njegovo mesto dolazi general Pol Bader (Paul Bader). Kraj rata je dočekao u Norveškoj, gde je bio na čelu svih nemačkih vojnih snaga. Tada je uhapšen od strane saveznika i uvršten među optužene Nirnberškog suda, zbog zločina počinjenih u Srbiji. Izvršio je samoubistvo u zatvoru, 29. maja 1947. godine. General Beme je najodgovorniji za masovne zločine koje je Vermaht počinio u jesen 1941. u Srbiji, uključujući i istrebljenje muških Jevreja i Roma.

O.M.P.

**Literatura:** Christopher Browning, *Fateful Months. Essays on the Emergence of the Final Solution* (Revised Edition), New York – London, 1991, str. 45–56; Muharem Kreso, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941–1944*, Beograd, 1979, str. 166; Valter Manošek, *Holokaust u Srbiji. Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941–1942*, Beograd, 2007, str. 21.

## **Egzekucije u Pančevu**

Surovo smaknuće 36 ljudi izvedeno je teatralno pred okupljenim građanima. Sačuvan je veći broj fotografija i dokumentarni film, koji je snimio kameraman Gotfrid Kesel (Gottfried Kessel), na kojima je zabeleženo vešanje i streljanje na Pravoslavnom groblju. Cela akcija je javnosti predstavljena kao kazna zbog pogibije nemačkog vojnika (mada je prema tumačenjima svedoka, smrt vojnika prilikom proslave Hitlerovog rođendana dva dana ranije bila posledica nesrećnog slučaja). Kako su prva saslušavanja i hapšenja učesnika i organizatora demonstracija od 27. marta u Pančevu započela nekoliko dana ranije, jasno je da se nije radilo o odmazdi, već o smišljenom kažnjavanju političkih neprijatelja, odnosno o zastrašivanju stanovništva. Sećanje na demonstracije od 27. marta, u kojima je demoliran izvestan broj nemačkih radnji i jasno iskazan odijum javnosti prema pristupanju Trojnom paktu, kod dela folksdojčera je iskorišćeno kao povod za ubijanja civilnog stanovništva. Centralna ličnost javne egzekucije bio je lokalni limar Herman Brum, koji se dobrovoljno javio da izvrši vešanje svojih sugrađana.

O.M.P.

Dokumentarni film Gotfrida Kesela (Gottfried Kessel), o streljanju u Pančevu 22. aprila, dostupan je na internet adresi: <http://www.youtube.com/watch?v=Fj24C962oX8&feature=related>, poslednji pristup: 12. septembra 2012.

## „Puške na gotovs – osvetite se!“

Jedan od načina da se prevlada otpor strelaca prema činu koji su izvršili predstavljala je „podela plena“. Prema izjavi jednog od austrijskih stražara, koji je učestvovao u streljanju izvršenom 9. oktobra 1941, vojnici koji su učestvovali u egzekucijama su kasnije danima pozivani da za svoje supruge ili verenice uzmu nešto od nakita koji je sakupljen posle streljanja talaca.

Akciju streljanja 9. oktobra, detaljno je opisao u svom izveštaju poručnik Lipe. Najpre je konstatovao da su zatvorenici „izdavanjem ašova i drugih alata za rad obmanuti da idu na rad (...)“ i istakao da je „Raspoloženje zatvorenika za vreme prevoza i pripreme, bilo dobro. Radovali su se odlasku iz logora, jer im smeštaj nije bio po volji. Zatvorenici su bili zaposleni 8 km od mesta streljanja, te su docnije dovođeni prema potrebi.“ Poručnik Lipe je svoj izveštaj završio rečima: „Streljanje se završilo u 18.30 časova. Ništa naročito nije se tada dogodilo. Jedinice su se zadovoljno vratile u svoje kvartire.“ Navedena konstatacija postaje jasnija kada se ima u vidu da su se vojnici za streljačke vodove dobrovoljno javljali i da su jedni drugima postavljali pitanje: „Ideš li na streljanje Jevreja?“ Poručnik Lipe je izdavanjem naredbe za pucanje: „Puške na gotovs – osvetite se!“, kod vojnika podsticao osećaj opravdanosti i nužnosti streljanja civila.

O.M.P.

**Literatura:** Valter Manošek, *Holokaust u Srbiji, vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941–1942*, Beograd, 2007.

## Svedočanstvo Jovana Šajna

O berbi kukuruza 1941. g. jednoga dana datuma se ne sećam pozvali su nas u gradsku policiju sa naređenjem da idemo da kopamo rake. Odveli su nas toga dana nas 36 Cigana na jabučki put i tu nam zapretili da nikoma ništa ne govorimo jer ćemo biti streljani. Naredili su da kopamo jamu koja je bila od prilike 15-20 koraka dugačka i 3-4 koraka široka i duboka oko 1 metar. Oko 10 časova nemačka vojska dovela je na tri kamiona oko 100–120 lica među kojima Srba, Cigana i Jevreja a žrtve su dovedene iz pravca Beograda. (...). Žrtve su postrojene po 20 od prilike licem okrenute prema raci pa pošto su boljima skinuta odela i obuća to je jedan od nemačkih vojnika svakome na leđa stavljao neki krug u koji su posle vojnici gađali. Kad su postreljali sve dovedene žrtve onda su nam naredili da ih složimo jedne pored druge u dva ili tri reda pa smo ih onda zatrpali. Od prisutnih izvršilaca ovog zločina poznao sam jedino jedno lice, (...). Ovaj policajac je svojeručno ubio jednoga od žrtava, koji mu se obratio sa molbom da ga ne strelja navodeći da se oni poznaju i da ima petoro ili šestoro dece (...). Streljanje ostalih žrtava izvršila je nemačka vojska. Mi smo svaki dan kopali samo po jednu jamu i to onoliko koliko su nam naredili obzirom na broj žrtava, koje se imaju da streljaju. U pojedinoj jami bilo je vode zbog blizine Tamiša pa su izvršioc i zločina poređane žrtve posuli krečom našto smo mi posle iste zakopali. Da li je pre mog prvog izlaska neko kopao jame ja to ne znam. Ja sam bio jedno 6-7 puta u razmacima i računam da je za to vreme pobijeno oko 1500-1600 žrtava (...). Znam da su izvršioc i zločina stvari – odelo i obuću skinute sa žrtava – donosili u opštinu i delili ove ovdašnjim Nemcima. (...).

Svedočanstvo izneto pred DK, 22. januara 1945. godine.

AJ, 110-691-106.



br. 79

Streljanje na vojnom strelištu u blizini  
sela Jajinci

## 2. Stratište Jajinci

### 11. km Avalskog puta

Neposredno po zatvaranju prvih talaca, nemačke okupacione vlasti u Srbiji su odredile posebna i izolovana mesta za egzekucije civila. Sistematske akcije odmazde i kontinuirani rad dva logora na teritoriji Beograda uticali su, međutim, na donošenje odluke o izdvajanju jednog centralnog mesta za pogubljenja talaca i zatočenika u okolini grada. Bivše vojno strelište u blizini sela Jajinci, ispod Avale, izabrano je kao najpodesniji prostor kako za pogubljenja desetina hiljada ljudi, tako i za sahranjivanja onih koji su ubijeni ugljenmonoksidom u kamionu „dušegupki“. Okolna gusta šuma i postojanje nasipa i grudobrana, činili su ceo prostor adekvatnim za neometana streljanja. U periodu od jeseni 1941. do jeseni 1943. godine, Jajinci su postali sinonim za najveće stratište na teritoriji okupirane Srbije, na kojem je, prema zvaničnim, iako najverovatnije nepreciznim podacima, ubijeno i sahranjeno 80.000 muškaraca, žena i dece. Na stratištu u Jajincima streljani su ljudi zbog svoje nacionalne, etničke i religijske pripadnosti, oni koji su nacističkim zakonima obeleženi da kvare „čistotu rase“, kao i ideološki nepri-



jatelji fašizma. Tokom zime 1943/1944 njihova tela su ekshumirana i spaljena. Na taj način, nacisti su pokušali da uklone tragove svog krvavog boravka na ovim prostorima i izbrišu materijalne dokaze o postojanju ljudi koje su ubili.

Zarobljenici osuđeni na smrt dovođeni su u Jajince Avalskim drumom iz beogradskih zatvora i logora. Po izlasku iz kamiona, žrtve su, uskom, krivudavom stazom, sprovedene do mesta egzekucije. Na putu do stratišta nekada bi satima čekali ispod nadstrešnica improvizovanih baraka, do trenutka kada bi došao red za njihovo pogubljenje. Streljanja su vršili vojnici Vermahta, dok je posao kopanja raka u koje su sahranjivana tela streljanih i ugušenih ugljenmonoksidom prepušten radnicima Novog i Centralnog groblja. Masovne grobnice su kopane za sto do tri stotine (nekada i više) leševa. Prema svedočenjima datim posle rata, Nemci su spuštali tela u rake i posipali tankim slojem zemlje, da bi posao zakopavanja dalje nastavljali beogradski grobari. Beživotna tela je pre ukopa pregledao lekar gestapovac **Herbert Jung** (u literaturi naveden i kao Ervin Jung), koji je izdavao naredbe za ubijanje preživelih, koje je nekada i sam likvidirao. Komandant stratišta u Jajincima je bio pripadnik Gestapoa, izvesni folksdojčer po imenu

**Eugen.** Pored vojnika Vermahta, streljanja u Jajincima je vršio 64. policijski rezervni bataljon, koji je bio zadužen i za čuvanje logora Banjica, kao i za izvršavanje masovnih egzekucija na mestima u okolini Beograda. Posebno važno mesto u hijerarhiji 64. policijskog bataljona imali su upravo folksdojčeri, koji su uzeli aktivno učešće u svim akcijama policijskih jedinica.

Od 8. novembra 1943. do 2. aprila 1944. godine, u iste barake ispred kojih su zatočnici čekali trenutak pogubljenja, smešteni su logoraši koji su određeni da izvrše ekshumacije i spaljivanja leševa streljanih. Njihov rad je predstavljao deo operacije iskopavanja i uništavanja tela ubijenih „**Sonderkommando 1005**“, koju su u celoj istočnoj Evropi, od maja 1942. godine, vršile specijalne jedinice SD, pod komandom SS Standartenführera **Paula Blobela** (Paul Blobel). U skladu sa **Hajdrihovim** (Reinhard Heydrich) planom o prikrivanju zločina i brisanju tragova masovnih ubistava, sve do kraja rata trajala je organizovana akcija spaljivanja leševa miliona ubijenih ljudi u istočnoj Evropi. Organizacija cele akcije je poverena Blobelu – jednom od najodgovornijih za masakr u Babi-jem Jaru kod Kijeva, kada je za samo dva dana, krajem septembra meseca 1941, ubijeno 33.771 jevrejskih muškaraca, žena i dece. Paul Blobel je zbog svojih zločina osuđen na Nirnberškom suđenju i obešen 1951. godine.

Prvo spomen obeležje kojim su komemorirane žrtve ubijene i sahranjene u Jajincima postavljeno je 7. jula 1951. godine, u okviru obeležavanja desetogodišnjice ustanka. Obeležje su činili reljef vajara Stevana Bodnarova i osnova čije je idejno rešenje uradio arhitekta Leon Kabiljo. Okolni prostor je uređen po projektu arhitekta Branka Bona i Brane Mirkovića i svečano otvoren 20. oktobra 1964. godine, u vreme proslave dvadesetogodišnjice oslobođenja Beograda. Spomen park u Jajincima je postao jedno od centralnih mesta komemoracije žrtava Drugog svetskog rata u Socijalističkoj republici Srbiji i Beogradu. Preuređen je 1988. godine, kada je u njegovom centralnom delu, na mestu najveće grobne rake, postavljen spomenik Vojina Stojića.

Krajem osamdesetih godina 20. veka, Srpska pravoslavna crkva je pokrenula inicijativu da se na prostoru memorijalnog parka Jajinci podigne crkva. Neka od objašnjenja nužnosti njenog podizanja polazila su od tvrdnje da selo Jajinci nema svoju crkvu, dok su druga isticala da je upravo podizanje hrama jedini način da se sačuva sećanje na žrtve koje su tu ubijene tokom rata. Iako je ova ideja →

→ naišla na neodobranje nadležnih institucija za zaštitu spomenika kulture, 1993. godine je projekat dobio potrebne dozvole za početak gradnje. Izgradnja crkve Svetog Kirila i Metodija započela je 2002. godine po nacrtima arhitekata Borisa Podreke i Branislava Mitrovića. To je jedan od prvih objekata koji nije predstavljao kopiju srednjevekovnih crkava, već originalan arhitektonski izraz. Do danas crkva nije završena.

O.M.P.

**Literatura:** Milan Koljanin, *Nemački logor na beogradskom Sajmištu 1941–1944*, Beograd, 1992; *Mesta stradanja žrtava fašističkog terora na području grada Beograda*, Beograd, april 2008; Nenad Žarković, *Spomen park „Jajinci“ / Memorial Park „Jajinci“*, Beograd, 2009.

---

## Sonderkommando 1005

U Beogradu je akcijom uništavanja tela ubijenih rukovodio Gustav Wilhelm Templ (Gustav Wilhelm Tempel), u koordinaciji sa SS majorom Brunom Zatlerom. Prema svedočenju koje je Državnoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača dao Momčilo Damjanović iz sela Vrhovca, koji je bio prinuđen da radi na iskopavanju leševa, u Jajincima su svakoga dana formirane po dve „kamare“ na kojima je spaljivano najpre 700, a kasnije i do 1.200 tela. Zatvorenicima je naređeno da sve pronađene dragocennosti u toku rada obavezno predaju nemačkim vojnicima. Posebne grupe logoraša su određene da raspu pepeo spaljenih po okolnim poljima, pošto bi ga prethodno pregledali, kako bi sačuvali eventualne ostatke plemenitih metala. **Momčilo Damjanović** je uspeo da pobegne sa trojicom zatočenika posle 36 dana rada na monstruoznom poslu spaljivanja leševa ubijenih u Jajincima. Ostali zatvorenici koji su činili „nebeski odred“ (pored petorice logoraša sa Banjice, sa kojima je doveden Damjanović, činilo ga je 55 Jevreja i 35 Roma) ubijeni su kada su u Jajincima „lomače pogašene“.

O.M.P.

**Literatura:** Sima Begović, *Logor Banjica 1941–1944*, 1-2, Beograd, 1989; Milan Koljanin, *Nemački logor na beogradskom Sajmištu 1941–1944*, Beograd, 1992.

---



## **Svedočanstvo Hedvige Schönhein**

(...) Transporti su odlazili jednim ogromnim automobilom potpuno zatvoreni, sive boje. U automobilu je moglo stati po 100 lica – 10 redi po 10 lica. U njemu nije bilo sedišta. Auto je stajao uvek ispred zemunskog ulaza u logor – nije nikad ulazio u sam logor. Nismo mogli da utvrdimo u kom pravcu odlazi. Onima koji su bili određeni za transport naređeno je – ili bolje ljubazno savetovano – da najvrednije stvari ponese sa sobom, a da sve ostalo brižljivo upakuju i na paketu stave svoju tačnu adresu. Te upakovane stvari internirci su neposredno pred odlazak donosili do pred sam kamion, koji je uvek išao iza velikog sivog automobila, i SS-ovci su ubacivali te pakete u kamion. Odmah posle toga naređeno je internircima da uđu u automobil, pa su se i automobil i kamion zajedno krenuli u nama nepoznatom pravcu. Tako su ti transporti odlazili skoro svakog dana. Obično nedeljom i praznicima nije bilo transporta, ali je bilo dana kada je automobil dolazio dva puta. Šofer sivog automobila ulazio je često u sam logor, skupljao decu oko sebe, milovao, uzimao u naručja i delio im bombone. Deca su ga veoma volela i uvek kad bi on došao trčala su mu u susret po bombone. Niko u logoru nije slutio da ljudi odlaze u smrt. Čvrsto se verovalo da se radi o preseljenju u neki radni logor. (...).

Svedočanstvo izneto pred DK 19. aprila 1947. godine.

AJ, 110-385-396

## **Svedočanstvo Momčila Damnjanovića**

Čim smo došli u Jajince nas su okovali i jedan nemački poručnik održao nam je kao jedno malo predavanje, rekavši nam: da mi radimo jedan posao koji je koristan za Nemački Rajh i da ćemo za to biti nagrađeni, ali ako ko od nas pokuša da beži biće odmah streljan. Kako je već bilo veče, to su nas zatvorili u jednu sobu, gde je bilo 90 lica od kojih 55 Jevreja i 35 Cigana. Od njih smo saznali da ćemo raditi na iskopavanju i spaljivanju leševa lica streljanih u Jajincima.

Sutradan smo bili izvedeni iz sobe i počeli smo da radimo, pod nadzorom i uputstvom Nemaca. Naš posao se sastojao u tome što smo iskopavali rake i iz raka vadili leševe. Leševe smo stavljali na kameru kao što se ređaju drva, t.j. prvo jedan red, pa onda popreko drugi i tako redom. Do večera smo uspeli da napravimo kameru koja je bila široka 4 metra, jer su bila stavljena dva leša jedan do drugoga obično glava do glave, a dugačka 7 do 8 metara, dok je bila visoka oko 2 do 3 metra. Na kameru je stalo oko 700 leševa. Ovako veliki broj leševa mogao je da stane na tako malom prostoru, jer su leševi bili suvi.

Sama kamera, lomača, bila je podignuta od zemlje za jedno pola metra i mi smo tu stavljali drva a preko drva posipali motorsko ulje; kada je to bilo gotovo onda smo lomaču potpaljivali. Ulje smo dosipali sve dotle, dok se vatra ne razgori. Pošto je lomača počela da gori nas prebroje i tada smo išli na večeru. Večeru smo dobijali iz samog logora na Banjici i nju su donosili Nemci pošto niko drugi nije imao pristupa.

Kako je verovatno Nemcima izgledalo da posao ne ide brzo to su nam sutradan naredili da napravimo dve lomače. Isto smo ovako postupili i radili i trećeg dana po mome dolasku u Jajince.

Četvrtoga dana Nemci su bili doneli jedan vagonet. Na tome vagonetu su bila postavljena četiri stuba, koji su otprilike na sredini spajali u jedan visok oko metar i po; na tome stubu je bila postavljena jedna gvozdена poluga dugačka oko 6-7 metara, pa na njenom prednjem delu nalazila se jedna veća lopata. Ova poluga mogla je i da se okreće levo i desno.

Kada su doneta ova kolica onda je prvo napravljena manja lomača i na nju su ovim kolicima stalno donošeni leševi i bacali na lomaču. Ovaj je posao obavljan na ovaj način: na 3 do 4 metra od same lomače bile su postavljene šine, na koje je bio postavljen vagonet sa napravama kako sam već rekao. Tada bi se gornja poluga spuštala napred i na lomaču bi bila stavljena po dva leša. Pošto bi se poluga ispravljala leševi bi bili podignuti i tada bi se vagonet približio lomači pa bi se lopata okrenula i leševi bi padali na vatru. Na ovaj način je posao išao mnogo brže, tako da je moglo dnevno da se spali po 1200 leševa. Ovako smo radili sve do moga bekstva a ja sam pobe-  
gao posle 36 dana. (...)

Svedočanstvo izneto pred DK 1945. godine.

Spomenik na  
Centralnom  
groblju



br. 81

### 3. Streljanja u Marinkovoj bari

Centralno groblje,  
Zaplanjska ulica 47/a

U delu Voždovca poznatom kao Marinkova bara, u kojem se danas nalazi Centralno groblje, od sredine 1943. godine vršena su streljanja logoraša iz logora Banjica. U to vreme prestala je praksa streljanja u Jajincima, da bi nešto kasnije započeo proces ekshumiranja tela ubijenih i njihovog spaljivanja. To, međutim, nije značilo da je okupator, uz svesrdnu pomoć kvislinškog aparata, prestao sa masovnim egzekucijama. Streljanja su nastavljena u Marinkovoj bari i na **Novom groblju**. Pogubljenja u Marinkovoj bari su, prema podacima iz izvora, vršena od 27. jula 1943. do 2. oktobra 1944. godine. Izvršena su 11 puta, nad grupama koje su brojale od 8 do 27 ljudi.

Streljanja u Marinkovoj bari nisu vršili pripadnici Vermahta, kao na ostalim stratištima, već pripadnici beogradske Specijalne policije, odnosno Srpske državne straže. Pokušavajući da prikriju svoje zločine, izbegavali su da angažuju radnike sa groblja i primoravali zatvorenike da sami kopaju rake, u koje su kasnije zakopavana njihova tela. Nadzor nad pogubljenjima u Marinkovoj bari vršili su nemački oficiri i upravnik logora na Banjici, **Svetozar Vujković**. Na **Centralnom groblju** je 1973. godine postavljen spomenik streljanima u Marinkovoj bari, autora Momčila Krkovića. Spomenik istog autora podignut je i kod sela **Mali Požarevac**, kao obeležje mesta na kojem je ubijeno 129 logoraša sa Banjice. Spomenik Svetovid je podignut 1969. godine, ali je izmešten 1983, zbog izgradnje autoputa Beograd-Niš. Interesantno je da su oko centralnog spomenika porodice streljanih vremenom podizale individualne spomen ploče svojim ubijenim rođacima.

O.M.P.

**Literatura:** Sima Begović, *Logor Banjica 1941–1944*, 1–2, Beograd, 1989; *Mesta stradanja žrtava fašističkog terora na području grada Beograda*, Beograd, april 2008.

## 4. Trostruki surduk

### Jevrejsko groblje, Ledine

Na obodu današnjeg naselja Ledine na Novom Beogradu, na mestu koje je za vreme rata bilo poznato pod imenom Trostruki surduk, u ranu jesen 1941. izvršeno je streljanje 240 civila, koji su na istom mestu i sahranjeni. Istraživači dovode u vezu ovo mesto između Bežanije i Surčina sa sudbinom 187 Jevreja koji su upisani u knjige Banjičkog logora i, prema zvaničnoj dokumentaciji, 14. septembra odvedeni u „jevrejski logor Zemun“ (koji u to vreme još uvek nije počeo sa radom). Kako je, po sećanjima dr Stefana Đelinea, ta grupa u nemačkoj kartoteci dobila oznaku „Crni jahač“, što je bila šifra za smaknuće, jasno je da su svi ljudi iz nje ubijeni.

Prve podatke o zločinu je u martu 1945. godine prikupila specijalna Anketna komisija koja je istraživala zločine počinjene u logoru na Sajmištu, u okviru Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, na čelu sa sudijom Milanom Gavrićem. Komisija je ekshumirala grobnicu i pronašla ostatke 240 muškaraca srednjih godina. Dve decenije po završetku rata, na Dan oslobođenja Beograda 20. oktobra 1964, mesto monstruoznog zločina je obeleženo skromnom spomen pločom, na kojoj je ispisan sledeći tekst: „Na ovom mestu, februara 1942. godine, okupator je streljao 350 rodoljuba Jevreja. Među streljanima je najviše žena i dece, koji su pali kao žrtve fašističkog zločina. Udruženje boračkih organizacija NOR-a Opštine Novi Beograd, 20. oktobar 1964.“ Javnosti su tako predočene netačne informacije o broju žrtava, njihovoj polnoj pripadnosti i starosti, kao i datum pogubljenja. Skupština grada Beograda je 1992. proglasila mesto streljanja na Ledinama za Jevrejsko groblje, koje je dobilo status kulturnog dobra.

O.M.P.

**Literatura:** Jovan Bajford, Propuštena prilika, *Peščanik*, <http://pescanik.info/content/view/2476/130/>; Milan Koljanin, *Nemački logor na beogradskom Sajmištu 1941–1944*, Beograd, 1992; Sima Begović, *Logor Banjica 1941–1944*, 1–2, Beograd, 1989; *Mesta stradanja žrtava fašističkog terora na području grada Beograda* (Elaborat), Beograd, april 2008.

## 5. Rakovica i ostala stratišta

Patrijarha Dimitrija, Zelenjak

Pored navedenih glavnih stratišta, u Beogradu i okolini postoje još neka mesta na kojima su Nemci vršili masovna streljanja. Reč je o lokacijama koje historiografija još nije obeležila, i koja su vezana prvenstveno za likvidaciju Jevreja i Roma zatočenih u **logoru Topovske šupe**. Fragmentarna građa o njima, koju čine prvenstveno svedočanstva očevidaca, potvrđuje važnost tih lokacija za istoriju i sećanje na stradanja u Beogradu i ukazuje na potrebu daljih istraživanja.

Početkom oktobra 1941. godine, između osam i devet sati ujutro, osam nemačkih kamiona je stiglo do lugarske kuće na mestu zvanom **Čardak**, oko pet kilometara posle **Deliblata**, u pravcu Vršca. Pet kamiona, nakon što su iz njih iskrcani civili, vratilo se u Beograd; u ostala tri kamiona nalazili su se nemački vojnici, oružje, municija i razne vrste alata. Tada su vojnici odvojili „mlađe i fizički sposobnije“ i naredili im da iskopaju velike rupe, u jednoj dolini udaljenoj stotinjak metara od lugarske kuće, rekavši im da će one poslužiti za izgradnju zemunica u kojima će boraviti tokom seče šume, zbog čega su ih i odvezli tamo. Oko 12 časova, i ostali civili su odvedeni u istu dolinu i počelo je njihovo streljanje „iz puškomitraljeza i drugog ručnog oružja“. Posle izvršenog zadatka, nemački vojnici su ručali i odmorili se oko lugarske kuće, čekajući nova naređenja. Pauza nije dugo trajala: oko 17 sati, stiglo je još pet kamiona punih Jevreja, i vojnici su izvršili još jedno streljanje. Tri dana posle streljanja, pošto je jedan lugar prijavio prisustvo leševa u dolini, mesna policija je naredila nekolicini Roma da zakopaju leševe. Prvi dan su angažovana dvojica, a već drugi i treći dan četvorica. Prema njihovim svedočenjima, bilo je ukupno dvanaest raka, veličine 2 x 2 x 2 m, a streljani su uglavnom muškarci između 20 i 40 godina starosti. Tokom zakopavanja, dvojica policajaca koji su vršili nadzor naredili su da se skinu satovi sa ruku streljanih. U junu 1944. godine, grupa Roma iz **Sonderkommanda 1005** je u roku od nekoliko dana morala da iskopa i spali leševe.

Poznato je da je u blizini **Deliblata**, u pravcu **Kovina**, izvršeno streljanje 180 Jevreja, koje se pominje u citiranom izveštaju poručnika Lipea. Tačna lokacija nije nikad utvrđena. Iako postoje neke indicije da je ovo streljanje izvršeno u Čardaku, što bi značilo da je reč o istom streljanju o kojem su prikupljena gore navedena svedočanstva, ne može se utvrditi radi li se o istom događaju ili ne. Takođe, neke druge indicije ukazuju na to da su u pitanju dva potpuno različita streljanja.

Svedočanstva govore da je tokom masovnih streljanja na putu Pančevo-Jabuka, u septembru ili oktobru 1941, kad je u roku od

nedelju dana streljano od 1.200 do 1.300 ljudi (od kojih, prema svedočenjima, oko 600-700 Jevreja i pripadnika „druge narodnosti“, najverovatnije romske), nekoliko streljanja izvršeno i u blizini sela **Mramorak**, desetak kilometara severozapadno od Deliblata.

Mnogo bliže gradu Beogradu, izvršeno je još jedno masovno streljanje o kojem postoje svedočanstva očevidaca. 14. oktobra 1941. godine, oko šest ujutro, nemački vojnici su opkolili mesto zvano **Zelenjak**, ispod kamenoloma udaljenog oko 150 metara od manastira u **Rakovici**. Mesto su od ranije poznavali, jer su ga u leto 1941. desetak dana koristili kao streljište. Naredili su radnicima u kamenolomu, kao i seljacima koje su zatekli na njivama, da se vrate svojim kućama i da iz njih ne izlaze, niti da gledaju kroz prozor, jer će u protivnom biti streljani.

Oko podneva streljana je prva grupa Jevreja. Očevidac koji je iz stanice Jajinci, udaljene oko 150 metara od Zelenjaka, gledao taj prizor, posvedočio je da je grupa koju je video brojala oko 10-15 ljudi i da su se plotuni ponovili tokom tog dana ukupno 27 puta. Nemački streljački vod bio je postrojen prema raci, prethodno iskopanoj od strane samih žrtava, koje su tokom streljanja bile okrenute prema brdu. Na određeni znak – kad bi vojnik koji je stajao po strani spustio crveni barjak – tri vojnika bi pucala u jednu osobu. Žrtve su padale u raku, koja je bila „duga oko 15 metara, na lakat iskopana, a široka po krajevima 3 do 4 metra, a po sredini 8 metara“. Streljanje se završilo oko 16 časova, a do 18 zakopani su svi leševi (njih oko 400). Posle nekoliko dana, ljudi iz obližnjeg Resnika, radnici iz kamenoloma, kao i svedoci čija su svedočanstva ovde navedena, otišli su na lice mesta i videli hrpu zemlje, visine oko 25 centimetara, iz koje su izranjali delovi odeće, ali i delovi ljudskih tela. Naime, kako potvrđuju svedoci, do tada su psi već počeli da vade iz rake delove leševa žrtava.

U martu 1944. godine, ovde, kao i na svim drugim lokacijama, leševi su iskopani i spaljeni od strane Sonderkommanda 1005. Svedočanstva govore da je u istom periodu izvršeno makar još jedno masovno streljanje, u okolini „potoka **Buban**j, iza Kumodraža“.

M.P.

**Izvori:** AJ, 110-908-771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778; AJ, 110-384-625, 110-593-161,162, 177.

Železnička stanica Jajinci, iz koje je očevidac posmatrao streljanje u Rakovici.



# OSLOBOĐENJE BEOGRADA

## Kontinuitet borbe

Građani nedićevske Srbije su tokom tri ratne godine bili izloženi nizu stereotipnih predstava, u kojima su proskribovani svi vidovi internacionalizma: od jugoslovenstva i komunizma, do masonerije i kapitalizma. Žalost zbog raspada Jugoslavije, koja je jasno ispoljavana tokom prvih meseci okupacije, odbačena je u delu javnosti pod uticajem snažne indoktrinacije kvislinškog režima. Saveznička bombardovanja Beograda (njih ukupno jedanaest, od aprila do septembra 1944. godine), u kojima je stradalo gotovo 1.200 građana, a preko 5.000 povređeno, iskorišćena su kao „krucijalni dokazi“ ispravnosti saradnje s nacistima. Posledice okupacije su se posebno teško osetile na selu, gde su borbe partizanskih i četničkih snaga vođene gotovo svakodnevno. Upravo je tu postalo jasno da je snažni antikomunizam ključno definisao heterogeni četnički pokret i odveo u saradnju sa deklarisanim kvislinzima i okupatorima.

Povratak partizanske, tada već Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije u Srbiju, usledio je u septembru 1944. godine, kada

je započela Beogradska operacija. Naime, tokom boravka Josipa Broza Tita u Moskvi, od 21. septembra 1944. godine, dogovoreno je zajedničko vojno napredovanje jedinica Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije i Crvene armije kroz Srbiju. Štaviše, dozvola Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije i Vrhovnog štaba izdata Vrhovnoj komandi Crvene armije, da privremeno boravi na teritoriji Jugoslavije, predstavljala je jedan od najvažnijih konstitutivnih događaja buduće države. Bio je to dalekosežan politički potez, koji je povučen u cilju priznanja NKOJ kao nove jugoslovenske vlade. Istovremeni povratak Narodnooslobodilačke vojske i ulazak Crvene armije, bili su ključni faktori uključivanja Srbije u socijalističku Jugoslaviju, u situaciji kada su se i posle priznanja AVNOJ-a na Teheranskoj konferenciji i dalje javljale ideje o podeli Jugoslavije i povratku monarhije. Beogradska operacija je objedinila dve vojske 10. oktobra, kod Velike Plane. Odlučna bitka je započela dva dana kasnije i trajala do 20. oktobra 1944. godine, kada je Beograd konačno oslobođen. U toku Beogradske ofanzive poginulo je približno 3.000 vojnika NOVJ i 1.000 crvenoarmejaca. Posle 1.287 dana okupacije grad je započeo novi period svoje istorije.

Danas, posle gotovo sedam decenija od završetka Drugog svetskog rata, u individualnom i kolektivnom pamćenju on i dalje predstavlja jedan od centralnih činilaca identiteta. Način vrednovanja ratnih događaja i njegovih učesnika snažno definiše političke stavove, ideološke okvire i etičke principe društva. Stoga sećanje na herojstva i tragedije koji su obeležili ratne godine, predstavlja naj snažniju branu od relativizacije i rehabilitacije zločina i zločinaca.

O.M.P.



A stylized map of the Palilula and Stari Grad districts in Belgrade. The map features a network of grey lines representing streets and a prominent, thick red shape that highlights a specific area, likely a park or a significant urban feature. The red shape is irregular and occupies a large portion of the right side of the page. The text is positioned on the left side of the map.

## **Borbe u centru**

*Palilula – Stari Grad*

**2. Teror nad civilnim stanovništvom**  
*Vase Čarapića 22*

**7. Zauzimanje palate „Albanija“**  
*Kneza Mihaila 2*

**6. Zauzimanje Osnovne škole „Kralj Aleksandar“**  
*Dečanska 6*

**5. Borba u Kosovskoj**  
*Ugao Kosovske i Nušićeve*

**1. Groblje oslobodilaca Beograda, Jevrejsko Groblje i Novo Groblje**  
*Mije Kovačevića 1/ Ruzveltova 50*

**4. Zauzimanje hotela „Splendid“**  
*Dragoslava Jovanovića 5*

**3. Zauzimanje bloka zgrada ministarstava**  
*Nemanjina 22-26*

●  
●  
●  
Povezano mesto:  
**Ruzveltova 35**  
diverzija u garaži „Ford“

## 1. Groblje oslobodilaca Beograda, Jevrejsko Groblje i Novo Groblje

Mije Kovačevića 1 / Ruzveltova 50

**Groblje oslobodilaca Beograda** je formirano 1954. godine, preko puta ulaza u Novo groblje. U njega su položeni posmrtni ostaci boraca NOVJ i Crvene armije, koji su oktobra 1944. godine poginuli u borbama za oslobođenje Beograda. Većina njih je prvobitno bila sahranjena u blizini mesta pogibije, da bi kasnije bili preneti na ovo groblje. Autori projekta groblja su arhitekta Branko Bon i inženjer hortikulture Aleksandar Krstić. U groblje se ulazi kroz kapije koje se nalaze na istočnoj strani. One su deo zida, koji na sebi, sa spoljne strane, ima reljefe sa scenama borbi. Autor reljefa je vajar Radeta Stanković. Sa unutrašnje strane zida nalaze se ispisana imena jedinica koje su učestvovala u oslobođenju Beograda i brojevi poginulih i sahranjenih boraca NOVJ i Crvene armije. Groblje je uređeno parkovski, sa pojedinačnim i grupnim grobnicama, obeleženim pločama sa imenima sahranjenih ili njihovim poznatim podacima. U dnu parkovskog dela groblja, gde su uređeni grobovi poginulih crvenoarmejaca, nalazi se figura crvenoarmejca koju je izradio vajar Antun Augustinčić. Godine 1988, ispred spomen groblja je postavljena skulptura partizana, koju je izradio vajar Radeta Stanković.



U okviru **sefardskog jevrejskog groblja**, 1952. godine je podignut spomenik Jevrejima iz Srbije stradalim tokom Drugog svetskog rata. Te godine je Jevrejska zajednica uz finansijsku pomoć države organizovala podizanje pet spomenika Jevrejima žrtvama fašističkog terora (u Zagrebu, Đakovu, Sarajevu, Novom Sadu i Beogradu). Pored desetak spomen obeležja koja su do tada podigle lokalne jevrejske zajednice u Jugoslaviji, navedeni spomenici su predstavljali retke primere zvaničnog obeležavanja jevrejskih žrtava u celoj Evropi tokom prvih posleratnih godina.

Autor spomenika u Beogradu je Bogdan Bogdanović, a tekst na njemu (na srpskom i na hebrejskom jeziku) glasi: „Jevrejskim žrtvama fašizma i palim borcima iz Narodne Republike Srbije 1941–1945“. Forma centralnog dela spomenika direktno asocira na Mojsijeve tablice, dok su u njegove pristupne zidove doslovno ugrađeni delovi porušenih jevrejskih kuća sa Dorćola i fragmenti nadgrobnih ploča sa starog jevrejskog groblja na Paliluli. Ovaj spomenik je prvo ostvarenje Bogdana Bogdanovića, a značajno je i pošto predstavlja zaokret memorijalne jugoslovenske skulpture od socrealizma ka socijalističkom estetizmu. U podnožju spomenika je 28. septembra 2010. položena urna Bogdana Bogdanovića.

Na beogradskom **Novom groblju** je 1959. godine uređeno Spomen groblje boraca poginulih u okupiranom Beogradu 1941–1944. go-

Spomenik jevrejskim žrtvama fašizma i palim borcima

br. 84



dine. Projekat su uradili arhitekta Bogdan Bogdanović i Svetislav Ličina. Zamisao je bila da se na jednom mestu nađu borci streljani, ubijeni ili umrli mučeničkom smrću za vreme okupacije u Beogradu. Sakupljeni su posmrtni ostaci iz **Marinkove bare**, zajedničkih grobnica na Novom groblju i sa drugih mesta. Prostor je uređen parkovski. U centralnom delu se nalazi masovna grobnica, u koju su smešteni posmrtni ostaci 1057 boraca. Nad njom je travnata humka u obliku piramide, na čijem vrhu se nalazi bakarna buktinja. Ispred humke se nalaze dve velike spomen ploče, koje svedoče o samom kompleksu i palim borcima, a na celom prostoru su raspoređene mermerne pločice sa imenima palih boraca. U jednom delu kompleksa nalazi se i spomenik rodoljubima obešenim na Terazijama 1941. godine.

O.M.P. i N.L.

**Literatura:** Б. Костић, *Ново гробље у Београду*, Београд, 1999, стр. 22–24; *Београд се сећа: споменици и спомен-обележја Народно-ослободилачког рата*, (пр. Д. Баста), Београд, 1964, стр. 27–28, 49; *Меморијали ослободилачких ратова Србије*, Књига II, Београд 2005, стр. 35–37. Olga Manojlović Pintar, Aleksandar Ignjatović „Prostori selektovanih memorija: Staro sajmište u Beogradu i sećanje na Drugi svetski rat“, *Kultura sjećanja: 1941, Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, (ur. Sulejman Bosto, Tihomir Cipek, Olivera Milosavljević) Zagreb 2008, str. 95–113.

## Spomenik austrijskim Jevrejima stradalim u Kladovskom transportu

Beograd ima mnogo spomen obeležja različitih vrsta i oblika kojima je obeležio događaje koji su se u njemu dešavali tokom Drugog svetskog rata. Kao prestonica, dobio je i nekoliko obeležja opšteg značaja, koji nisu vezani samo za njegovu prošlost, već i za širi prostor, čak i za događaje koji se nisu odigrali u njemu.

Jedno od takvih spomen obeležja nalazi se na **Sefardskom jevrejskom groblju** u Beogradu. Reč je o kosturnici u koju su 1959. godine preneti posmrtni ostaci oko 800 jevrejskih žrtava, većinom pripadnika takozvanog Kladovskog transporta. Spomenik i kosturnicu je podigla Jevrejska opština iz Beča, prema projektu arhitekta Anrija Mešulama.

Kladovski transport je naziv za grupu Jevreja koja je iz Beča, preko Jugoslavije, pokušala da ode za Palestinu, ali ih je rat zatekao u Srbiji. Muškarci su streljani 12. i 13. oktobra 1941. godine u Zasavici kod Šapca i tamo su prvobitno sahranjeni, dok su žene i deca stradali kasnije na Sajmištu (odnosno u „dušegupki“).

N.L.

**Literatura:** M. Rajner, „Jevrejska groblja u Beogradu“, Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja, 6 (1992), str. 214.

br. 85



## „Ratujem.“



br. 86



br. 87

Fotografije Viktora Zavaruhina, vojnika Crvene armije, iz 1941. i 1944. godine.

U prvim posleratnim danima na nekoliko beogradskih trgova obeležena su mesta na kojima su sahranjeni vojnici Crvene armije. Pored prvog spomen obeležja podignutog na mestu sahrane crvenoarmejsaca na tadašnjem Pozorišnom trgu, danas Trgu Republike, 28. oktobra 1944, skromni spomenici su podignuti i na Slaviji i Autokomandi. Nekoliko zgrada obeleženo je spomen pločama koje su svedočile da su se upravo u tim delovima grada vodile odlučne borbe. Spomenici su sjedinjavali krst i petokraku i predstavljali prve primere prostornih znamenja socijalizma u Srbiji. Ti spomenici su mapirali pejzaž sećanja, u kojem su pali borci Crvene armije, proglašeni za heroje i mučenike socijalističke zajednice u nastajanju. Poginuli vojnici Crvene armije su svečano sahranjivani u prisustvu građana, uz opela sveštenika Srpske pravoslavne crkve i govore političkih komesara.

Na Groblje oslobodilaca Beograda, koje je svečano otvoreno na desetogodišnjicu oslobođenja, 1954. godine, preneti su tela vojnika Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i vojnika Crvene →

→ Armije koja su se nalazila u brojnim grobnicama po celom gradu. Među njima su bili i posmrtni ostaci vazduhoplovnog majora Viktora Zavaruhina, koji je sa snagama Crvene armije i Narodnooslobodilačke vojske učestvovao u oslobađanju Beograda. Dva meseca kasnije on je poginuo pri oslobađanju Budimpešte. Po sopstvenoj želji, sahranjen je u Beogradu, u januaru 1945, u grobnicu sovjetskih vojnika kod Vukovog spomenika. Pisma koje je Viktor Zavaruhin slao sa fronta, a koje i danas čuvaju članovi njegove porodice u Rusiji, malo govore o teškom životu crvenoarmejaca. Kratke rečenice koje je ispisivao odražavale su njegovu želju da sazna kako izgleda život u pozadini. Gotovo sve su bile napisane u formi pitanja. O svojim iskustvima i razmišljanjima nije pisao. Sve ih je sažeo u jednu reč: „Ratujem“.

O.M.P.

**Literatura:** Olga Manojlović Pintar, „Široka strana moja rodnaja“ Spomenici sovjetskim vojnicima podizani u Srbiji 1944–1954, Tokovi istorije, 1–2/2005, str. 134–145. Olga Manojlović Pintar, „(Ne)vidljiva mesta sećanja, spomenici crvenoarmejcima u Srbiji“, Oslobođenje Beograda 1944, Zbornik radova, Beograd, 2010, str. 545–553.

Povezane priče:



## Diverzija u garaži „Ford“

U leto 1941. pripadnici udarnih grupa beogradskih komunista izazvali su dvadesetak požara u objektima koji su služili kao servis okupatora. Najveći broj požara podmetnut je u objektima za održavanje, parkiranje i popravku automobila okupacionih oružanih snaga. Najpoznatija takva diverzija izvršena je 16. jula 1941. u garaži „Ford“, u **Ruzveltovoj 35** (tada, Grobljanska), u kojoj se nalazio nemački armijski automobilski park. U garaži u Ruzveltovoj obavljani su servisni pregledi,

zamena delova, podmazivanje i punjenje automobila gorivom. Odluku o diverziji doneo je Mesni komitet KPJ, a izvršilac je bila partijska organizacija na Bulbulderu, koju su mahom činili radnici u fabrici tekstila „Moravija“. Udarnu grupu predvodio je firmopisac **Dragutin Lenard**. Akcija je izvedena tako što su pripadnici udarne grupe iznenadili nemačke stražare oko objekta i potom zapalili cisterne sa gorivom. U požaru je izgorelo 25 automobila i 10 autobusa, dok je veći broj vozila bio oštećen. Potpuno su izgoreli radionica za opravke, skladište rezervnih delova i veća količina goriva. Plamen koji se uzdigao nad zapaljenom garažom mogao se videti iz svih delova grada. Istog dana podmetnut je požar i u privatnoj garaži Ljubivoja Perišića, koja je radila za potrebe →





br. 88

Firmopisačka radionica  
Ljubomira Lenarda, drugi zdesna.

→ okupatora, u Kneza Miloša 1. Nedugo potom, 20. jula, zapaljeno je nekoliko nemačkih vozila parkiranih ispred autoservisa „Škoda“, u Vukice Mitrović 34, dok je 22. jula ubačena bomba u garažu u Zahumskoj 26. Nakon nekoliko dana, 26. jula, podmetnut je požar u drugom objektu garaže „Ford“, u Admirala Geprata 35, kada je izgorelo 18 automobila nemačke vojske. Sledećeg dana zapaljena je garaža u Masarikovoj 3. Većina učesnika akcije paljenja garaže u **Ruzveltovoj 35**, uhapšena je 1941, nedugo nakon neuspelog pokušaja paljenja takozvane **„Antimasonske izložbe“**. Vladimir Rajković, učesnik pokušaja diverzije na „Antimasonskoj izložbi“, iako ranjen tom prilikom, uspeo je da se domogne stana porodice Lenard, u ulici Vojvode Brane 10 na Bulbulde-

ru. Nedugo potom, na putu ka lekaru, uhapšen je Rajković, koji je prilikom policijske istrage odao sve učesnike paljenja garaže „Ford“ i pokušaja diverzije na „Antimasonskoj izložbi“, za koje je znao, među njima čak i svoju suprugu Radmilu. U noći između 4. i 5. septembra 1941, policija je u stanu porodice Lenard uhapsila braću Dragutina i Ljubomira Lenarda, kao i aktivistkinje Cvijetu Milošević i Mariju Pajić, koje su se zadesile u njihovoj kući. Svi oni će potom postati zatočnici logora Banjica. Iste noći uhapšena je i **Radmila Rajković**. Nekoliko aktivista KPJ na Bulbulderu uspeo je da pređe u ilegalnost, među njima i Vojislav Crnjanski. Međutim, Specijalna policija je privela majku Crnjanskog, koja je živela u porodičnoj kući u Rtanjskoj 9.

**Ljubomir Lenard** (rođen 1913. u Segedinu) streljan je 16. septembra 1941, samo jedan dan nakon dolaska na Banjicu. **Dragutin Lenard** (rođen 1918. u Mukačevu) obešen je u krugu Banjičkog logora, 20. novembra 1941, zajedno sa sedmoricom logoraša zbog pokušaja organizovanja bekstva iz logora. Na zidu nekadašnjeg objekta garaže u Ruzveltovoj 35, tokom pedesetih godina prošlog veka postavljena je mermerna spomen ploča koja je komemorirala braću Lenard. Spomen ploča uklonjena je tokom devedesetih, u vreme rekonstrukcije prethodnog objekta.

M.R.



Dragutin Lenard

br. 89

## Stradanje Radmile Rajković

Radmila Rajković uhapšena je kao bremenita. Dovedena je u logor Banjica iz zatvora Specijalne policije, 15. oktobra 1941. Prema podacima iz arhive Banjičkog logora, odvedena je zbog porođaja u pritvoreničko odeljenje Glavne vojne bolnice, 20. maja 1942, gde je rodila kćer Dušicu. Vraćena je u logor 16. oktobra 1942. Njena kćerka je odlukom Specijalne policije prebačena u sirotište. Od svih banjičkih logoraša i logorašica upravo je Radmila najduže boravila u tom logoru: ukupno 1.062 dana. Radmila Rajković (rođena 1918. u Belici) streljana je 11. septembra 1944, na **Jevrejskom groblju** u Beogradu, u poslednjoj grupi od 26 banjičkih zatočenica.

Tom streljanju prethodi jedan od najupečatljivijih događaja iz prošlosti logora Banjica. Naime, Radmila i druge zatočenice, znajući da ih vode na streljanje, odlučile su da goloruke pruže otpor stražarima i upravi logora, u hodniku, nakon što budu izvedene iz sobe 38. Iako su znale da taj čin neće rezultirati bekstvom, zbog činjenice da je nemoguće pobeći iz same zgrade logora, ove hrabre žene odlučile su da pruže otpor njihovim ubicama i mučiteljima. Ovaj događaj moguće je rekonstruisati na osnovu sećanja nekadašnje zatočenice Anke Kumanudi, koja je preživela rat i koja tom prilikom nije bila određena za streljanje, na osnovu sećanja Petra Nikezića, oca Marka Nikezića, koji je kao talac boravio u logoru, kao i na osnovu lapidarnih policijskih izveštaja. Kada su zatočenice bile prozване, u sobi →



br. 90

Radmila Rajković

→ je odjeknuo snažan uzvik: „Živela komunistička partija Jugoslavije!“ Čuli su se i drugi poklič i žandar-ske psovke. Odmah su izvedene u hodnik na vezivanje. I tada su se složno bacile na pripadnike logorske uprave, Petera Krigera i Radomira Čarapića, kao i na logorske stražare koji su pokušali da ih vežu i sprovedu u kamione u logorskom dvorištu. Nekoliko zatočenica je oborilo Krigera i počelo da ga dave, a ostale su s porcijama u rukama počele da udaraju agente Specijalne policije i žandarme. Ubrzo su se začuli pucnji stražara. Radomir Čarapić, zamenik upravnika logora Svetozara Vujkovića, ubio je iz revolvera četiri zatočenice na licu mesta. Ostale su bile ranjene, pretučene i izbodene noževima koje su nosili stražari (oni tom prilikom nisu bili naoružani vatrenim oružjem), a zatim potrpane u kamion i sprovedene na **Jevrejsko**

**groblje**, gde su ih streljali pripadnici kvislinške Srpske državne straže. Ulica Radmile Rajković na Paliluli, od 1970. do 2004. je nosila naziv po ovoj komunistkinji i antifašistkinji. Ovoj ulici je vraćen prethodni naziv, Ulica Nikodima Milaša.

M.R.

**Literatura:** Тома Расулић, *Хроника Звездаре, 1941–1944*, Београд, 1971, стр. 252–256; *Београд у рату и револуцију 1941–1945, I–II*, Београд, 1984, стр. I/162, 238, 240, 293; *Београд се сећа: споменици и спомен обележја Народно-ослободилачког рата*, (пр. Даница Баста), Београд, 1964, стр. 27.



Povezano mesto:

**Ruzveltova 35**,  
diverzija u garaži „Ford“

## 2. Teror nad civilnim stanovništvom

### Vase Čarapića 22

Pretposlednjeg dana prisustva nemačkih vojnika na hrbatu beogradskog brega, 18. oktobra 1944, kada je već bilo očigledno da je okupator uzalud branio mostobran na Savi, očekujući proboj nemačke vojske iz pravca Smedereva i Grocke (koja je u međuvremenu razbijena na prilazima Beogradu), kada su pripadnici NOVJ i Crvene armije zauzeli desnu stranu Terazija i Ulicu braće Jugovića, nemački vojnici su primorali stanovnike zgrade u **Ulici Vase Čarapića 22** da siđu u podrum, nakon čega su minirali zgradu. Tom prilikom ubijeni su 21 stanovnik ove zgrade i 2 prolaznika koji su se sklonili u nju. O tom zločinu objavljen je tekst u *Politici*, u jednom od prvih izdanja nakon oslobođenja. „Petospratna zgrada u Vasinoj ulici broj 22 do Klasne lutrije je zgrada pod čijim ruševinama leže 23 nevine žrtve kojima nacistički zlikovci, upadajući u zgradu da je miniraju, nisu dali da izađu iz podruma, nego su ih odgurnuli u stranu, postavili mine i digli kuću u vazduh.“

Na osnovu saopštenja Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača poznata su imena 21 stanara zgrade (od 6 do 49 godina starosti) stradalih u miniranju ovog stambenog objekta. Takođe, u saopštenju komisije pominje se da su „u istoj zgradi poginule jedna žena i njena kćerka od tri godine. One su se u podrumu našle slučajno, sa ulice, te ih niko nije znao po imenu. Jedino se doznalo da je muž te žene bio poslastičar, a da je i on nastradao negde prilikom borbi za oslobođenje grada.“ U saopštenju se ističe da su nemački vojnici „sa uperenim revolverima oterali u podrum“ stanare zgrade, „zatvorili i zaključali podrumski kapak i nakon toga minirali zgradu“.

Na Studentskom trgu (tada, Kraljev trg), u produžetku Ulice Vase Čarapića, nemački okupator je poslednjih dana okupacije zapalio nekoliko stambenih i javnih zgrada. U saopštenju Državne komisije ističe se kako su nemački vojnici 18. oktobra 1944. zapalili stambenu zgradu na **Studentskom trgu 20**, „dok su se stanari nalazili u podrumu, pa su ostali živi samo zahvaljujući tome što su na vreme osetili da kuća gori, te izleteli kako je ko stigao na ulicu pod paljbom mitraljeza i bacača. Tom prilikom između ostalih stvari mnogobrojnih stanara ove kuće, izgoreli su i razni umetnički predmeti kao i zbirka umetničkih slika Blagoja A. Panića, sopstvenika

kuće, najveća privatna zbirka umetničkih slika na Balkanu (po rečima pokojnog profesora Bogdana Popovića).“

Isto tako, nemački vojnici su 18. oktobra 1944. zapalili ili minirali stambene zgrade na **Studentskom trgu 22, 6 i 8**. „Pre nego što će minirati zgrade 6 i 8, nemački vojnici su obili zaključanu kapiju kuće br. 8, gde su se bili sklonili stanari susedne prizemne kuće br. 6, upali unutra sa dva velika sanduka mina koje su počeli odmah montirati, a stanarima naredili da siđu svi u podrum. Tek na molbe nekih stanara, koji su znali nemački, zločinci su odveli ove ljude – oko 70 lica – u Feldkomandu, gde su ih zadržali izvesno vreme, a potom oterali prema Savskoj padini. Jedno lice zadržali su u Feldkomandi i za njegovu sudbinu se ne zna. Zgrade su porušene do temelja.“ Zgrada na Studentskom trgu 8 imala je šest spratova i bila je u vlasništvu Srpske pravoslavne crkve.

Takođe, okupator je poslednjih dana okupacije minirao i stambenu zgradu na **Studentskom trgu 9** i zapalio zgradu Univerziteta (današnja zgrada Filološkog fakulteta) na **Studentskom trgu 3**, kao i zgradu Kolarčevog narodnog univerziteta na **Studentskom trgu 5**. U ovom delu grada, okupator je planirao da izvrši miniranje i drugih zgrada, ne štedeći živote stanara koji su se našli zatečeni između dve vatre. U pomenutom tekstu u *Politici*, navodi se kako je berberin Đura Petrović iz **Ulice kralja Petra 54** „spasio oko 250 osoba iz susedne zgrade u Ulici Zmaja od Noćaja.“ Na inicijativu berberina Petrovića „hrabri ljudi (su) probijali zidove između pojedinih zgrada, prenosili žene i decu preko dasaka postavljenih na prozorima kuća pod kišom kuršuma i eksplozijom granata, izlažući svakog trenutka svoj život opasnosti i tako uspeli da ih spasu iz podruma i zgrada koje su gorele.“ Okupator je u ovom navratu zapalio i šestospratnu zgradu u **Ulici Zmaja od Noćaja 11**.

Na osnovu saopštenja Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača, doznajemo da su nemački vojnici 15. oktobra 1944. namerno granatirali zgradu u **Ulici cara Uroša 6**. U saopštenju se ističe da su nemački vojnici „došli kod sopstvenika zgrade i naredili mu da sa svim stanarima ide u podrum iz koga niko ne sme izlaziti. Naredba je odmah izvršena. Celog tog dana, kao i naredna dva dana, više puta su u kuću dolazile slične patrole i pretresale kuću od podruma do tavana. I kad su se uverili da su u zgradi samo žene, deca i starci, ispalili su na kuću devet granata iz topa na Kalemegdanu.“



Zgrada Beogradskog univerziteta na Studentskom trgu,  
zapaljena 18. oktobra 1944

br. 91

U **Ulici cara Uroša 20** zapaljena je **sinagoga Bet Jisrael**, podignuta 1908. Takođe, nemački vojnici su zapalili stambenu zgradu u **Ulici cara Uroša 24**, i minirali još jednu u **Ulici cara Uroša 54**. Ipak, najveći broj civilnih zgrada, koje su namerno minirane ili zapaljene poslednjih dana okupacije, nemački okupator je uništio u Ulici Tadeuša Košćuška (tada, Maršala Pilsudskog) na Kalemegdanu. Nemački vojnici su, kako se navodi u izveštaju Državne komisije, zapalili zgrade u **Ulici Tadeuša Košćuška 24 i 25**, nakon što su isterali stanare ovih zgrada na ulicu, tvrdeći da je na njih pucano iz ovih zgrada. Kada su provalili u zgradu na broju 25, nemački vojnici su „tvrđili da je iz ove kuće takođe na njih pucano, pa su sve stanare izveli na Kalemegdan da ih, kako su govorili, streljaju. Stanari su preklinjali i molili da ih poštede, (govoreći) da su to sve neborci, većinom žene i deca, te su ih na jedvite jade Nemci pustili da se vrate kući po stvari. Ali, kada su stigli iz zgrade iz koje su malopre izvučeni, videli su na najveće uživanje nemačkih vojnika da iz njihovih stanova na sve strane liže plamen i proždire njihovu imovinu.“ Na ovaj način je 15 porodica ostalo bez krova nad glavom.

Nemački vojnici su 17. oktobra 1944. provalili u zgradu u Ulici **Tadeuša Košćuška 26**. „Kapija je bila zaključana kad su se čuli jaki udarci. Pre nego što je nastojnik zgrade Milenko Antonijević stigao da otvori kapiju nemački banditi su je već sekirama razvalili i jurnuli uz stepenište. Vikali su da je iz kuće pucano na njih. Nare-

dili su ukućanima da niko ne sme izaći na ulicu jer će u suprotnom odmah biti streljan. Na ovo su se stanovnici zgrade malo umirili, misleći da je opasnost prošla, jer su se zločinci uverili da iz kuće nije pucano. Međutim, malo posle toga, iz stana u parteru počeo je da liže plamen uz stepenište i požar se naglo širio. Svet se našao u neprilici i očajanju: ako izađe na ulicu biće streljan, ako ostane u kući naći će smrt u plamenu. Iz zapaljene zgrade razleteli su se krici i dozivanja u pomoć. Srećom, stanovnici susedne zgrade pri-tekli su u pomoć: iz dvorišta su namestili neke stepenice i stolove, te kroz prozore, uz najveću opasnost, izvukli nesrećne susede iz zapaljene kuće.“ U istoj ulici, na broju 31, takođe je zapaljena stambena zgrada. U izveštaju Državne komisije navodi se paljenje zgrade u **Ulici Tadeuša Koščuška 32**. „U podrumu velike, masivne zgrade u Maršala Pilsudskog 32 bilo je sakupljeno na dan 17. oktobra mnogo žena, dece i muškaraca iz iste zgrade kao i iz najbližih okolnih zgrada. Oko podne u kuću je upala jedna veća grupa razjarenih nemačkih bandita. Nastojnika kuće, Nikolića, koji je izašao pred njih, ubili su iz pušaka, a ženama i deci naredili su da napuste zgradu. Svet iz podruma je morao da gazi preko samrtnika.“  
M.R.

**Izvori:** „Избезумљени Немци рушили су и палили без обзира најлепши део Београда“, Политика, XLI, 11802, Београд, 25. 11. 1944, стр. 3; Саопштења. Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, 7–33, Београд, 1945, стр. 210–218.

### 3. Zauzimanje bloka zgrada ministarstava Nemanjina 22-26

Na području glavne železničke stanice, u bloku zgrada ministarstava u Nemanjinoj ulici i na Čukarici, istovremeno su se odvijale žestoke borbe jedinica NOVJ (6, 16. i 28. divizija) i Crvene armije (4. mehanizovani korpus, 73. gardijska i 236. divizija) protiv nemačkih snaga. Borci 6. proleterske i 28. udarne divizije osvajali su sprat po sprat u zgradama ministarstava, da bi 18. oktobra saterali neprijateljske vojnike u zgradu Ministarstva saobraćaja. Navodimo deo sećanja **Bude Ninkovića**, učesnika ovih borbi. „Dva sovjetska tenka naišla su Nemanjinom ulicom od Slavije prema železničkoj stanici. Nemci su još držali stanicu i sve zgrade



br. 92

Sarajevska ulica, 12.oktobar 1944.

do ugla Ulice Miloša Velikog i Nemanjine, a naročito su bili dobro utvrđeni u bivšem Ministarstvu saobraćaja, ogromnoj zgradi na uglu ovih dveju ulica. Pored toga, Nemci su u pomenutim ulicama zaposeli duboke rovove. Prvi od ova dva sovjetska tenka skrenuo je u Ulicu Miloša Velikog prema Mostaru, ali Nemci su iz zgrade Ministarstva saobraćaja bacili na njega boce sa zapaljivom smesom i zapalili ga. Tenk je planuo, a zatim eksplodirao. Ispod zapaljenog vozila počeli su da izlaze crvenoarmejci, koji su sačinjavali posadu. Prvi koji je izašao bio je poliven benzinom. Planuo je kao buktinja i potrčao prema drugom tenku koji je zastao u Nemanjinoj ulici. Nemci su s prozora velike zgrade pripucali iz mitraljeza. Crvenoarmejac je pao pogođen, ali je i dalje goreo. Drugi tenk je uništen topovskom granatom. Mitraljeski rafal oborio je i drugog tenkistu koji je pokušao da se spase.“ Jedinice NOVJ i Crvene armije su 19. oktobra zauzele zgradu Ministarstva saobraćaja, nastavljajući borbu u pravcu reke Save.

M.R.

**Literatura :** Đorđe J. Orlović, *Šesta lička proleterska divizija „Nikola Tesla“*, Beograd, 1990, str. 441.



## Beograđani u borbama za oslobođenje

U literaturi se najčešće navodi da je oko 2.000 stanovnika Beograda, pripadnika ilegalnih grupa u okupiranom gradu, uzelo učešća u borbama za oslobođenje grada. Najveći broj njih naoružan je neposredno nakon što bi u kvartove i ulice u kojima su živeli prodrli pripadnici NOVJ i Crvene armije. Ipak, nekoliko stotina njih, koji su bili naoružani, neposredno su sadejstvovali sa jedinicama NOVJ i crvenoarmejcima u toku njihovog prodora ka utvrđenim neprijateljskim tačkama u centru grada. Nemali broj pripadnika ovih ilegalnih grupa stradao je tokom teških uličnih borbi u Beogradu, 14–20. oktobra 1944.

O značaju njihovog borbenog angažmana svedočio je nekadašnji borac 6. ličke proleterske divizije, Lazo Radaković. „U svim tim borbama ginuli su i starešine i borci, ali brojno stanje kao da se nije menjalo. Čak je u nekim jedinicama i raslo. Često se događalo da u ravnopravnoj borbi neke naše i nemačke grupe, koja traje već satima, odjednom dođe do preokreta. Iznenađeno, iza leđa Nemaca, odjeknuli bi pucnji. Otpor Nemaca bio je savladan, a iz podruma ili kuća izlazila bi trojka skojevaca naoružana puškama, automa- tima pa čak i mitraljezima. Istog dana bi se svrstala u jedinicu kojoj su pomogli da slomi otpor neprijatelja. Čak ih niko nije popisivao. Kratko upoznavanje i odmah nastavljajanje borbe. Često se dešavalo da omladinac iskoči pred prednje delove naših jedinica, govoreći: 'Ne tamo, drugovi, tamo su se utvr- dili, imaju mitraljez, idemo sa ove strane pa ćemo ih napasti s leđa.' Uloga →



→ članova Partije, skojevaca, omladine i većine Beogradana u borbama za oslobođenje Beograda bila je veoma velika i značajna. Pokazivali su gde se kriju Nemci, bili su nam vodiči, nosili su ranjenike, donosili municiju, uključivali se u borbene redove naših jedinica. Pomagali su uništavati grupe Nemaca koje su ostale skrivene po podrumima, tavanima i u raznim skloništim. Bilo ih je koji su istog dana poginuli.“

**Literatura:** Лазо Радаковић, „Борбе за ослобођење Београда“, *Трећа личка пролетерска бригада*. Сећања бораца, Београд, 1991, стр. 272.

Povezane  
priče:



## Spasavanje Savskog mosta

U noći između 19 i 20. oktobra, jedinice 1. proletherske divizije i 4. gardijskog motorizovanog korpusa započele su borbe za Kalemegdansku tvrđavu, gde su se utvrdili ostaci nemačke vojske izmešteni iz dela grada koji gravitira ka Dunavu. Posle artiljerijske pripreme, u kojoj su učestvovali i brodovi rečne flotile Crvene armije, zajedničkim jurišima jugoslovenskih i sovjetskih boraca osvojeno je nemačko uporište na Kalemegdanu. Nemački vojnici (oko 1.600) povukli su se u odsudnom trenutku sa tvrđave i savskog pristaništa na levu obalu Save. Iako je nemački pukovnik Jungenfeld naredio da se Savski most poruši odmah po prelasku poslednjih nemačkih tenkova, posle uključivanja električnih vodova, do eksplozije nije došlo, čak ni u drugom pokušaju, iz neobjašnjivih razloga. Učitelj **Miladin Zarić**, koji je stanovao u blizini mosta, u Karadorđevoju 69, presekao je provodnike nakon

što su nemački vojnici pričvrstili eksploziv na stubove mosta, i time spasao most od uništenja. Nemački inženjerci, koji su se nalazili na suprotnoj obali, verovatno su smatrali da je Zarić jedan od njihovih минера, tako da je on neometano ostvario svoju zamisao.

Nekoliko časova nakon toga, inženjersko-minerska četa 13. gardijske brigade Crvene armije razminirala je most, pa su se preko mosta prebacile jake snage NOVJ, pod snažnom neprijateljskom vatrom. Nemci su i dalje nastojali svim snagama da ugroze most. U suton 20. oktobra, uputili su kamion natovaren eksplozivom, koji je bio zaštićen od strane četiri samohodna artiljerijska vozila, ka početku mosta sa zemunske strane. Međutim, i ovaj pokušaj je propao. Kamion i dva samohodna oruđa uništeni su direktnim pogocima sovjetskih topova, dok su se ostala dva samohodna vozila povukla ka Zemunu.

M.R.

**Literatura:** *Београд у рату и револуцији 1941–1945*, I–II, Београд, 1984, стр. II / 619–620; *Београдска операција*, (пр. Д. А. Волкогонов, Секунла Јоксимовић), Београд, 1989, стр. 304.



br. 94

Smotra na Trgu Republike,  
20. oktobar 1944.

## 4. Zauzimanje hotela „Splendid“

Dragoslava Jovanovića 5

Borci Prvog bataljona Osme crnogorske brigade, 17. oktobra 1944. dobili su zadatak da zauzmu blok zgrada u Ulici Dragoslava Jovanovića (tada, Dvorska), kako bi se omogućilo zauzimanje neparne strane Terazija (desna strana Terazija ka Kolarčevoj ulici). Prethodnog dana jedinice NOVJ i Crvene armije zauzele su zgradu Glavne pošte i Skupštinu. Dotadašnji prodori oslobodilačkih snaga prema jezgru grada bili su umnogome uslovljeni učešćem sovjetskih tenkova u borbama, da bi za dalji tok borbi za oslobađanje najstarijeg dela grada bile karakteristične ulične borbe za svaku zgradu. U završnoj fazi uličnih borbi, u centru grada, primat preuzimaju jedinice NOVJ.

Potpomognuti sa nekoliko sovjetskih tenkova T-34, borci Prvog bataljona Osme crnogorske brigade uspeali su da se probiju do bloka zgrada u Ulici Dragoslava Jovanovića i da potisnu nemačke vojnike prema zgradama na desnoj strani Terazija. Iz zgrade Starog dvora, koju su zauzele jedinice NOVJ, nije bilo moguće preći u zgradu agencije „Putnik“, u Ulici srpskih vladara 37, jer su, kako svedoči Pero Raičević, borac Osme crnogorske brigade, „Nijemci bili zazidali i utvrdili sve ulaze i kapije“, dok je prodor preko Tera-

zija i neoslobođenim delom Bulevara kralja Aleksandra (od Skupštine do palate Igumanova) bio nemoguć, jer su Nemci ovaj potez tukli žestokom vatrom.

Nakon toga doneta je odluka da se po svaku cenu zauzme desna strana Terazija, sve do Igumanove palate i dalje prema Kolarčevoj. Svedočenje o ovim borbama ostavio je **Novo Matunović**, borac Osme crnogorske brigade. „Zahvaljujući pozadinskim radnicima iz bloka u Ulici Dragoslava Jovanovića, mi smo na zgradi hotela 'Splendid' prebacili osam redova konopaca u širini od četiri metra, na koje smo postavili daske i tako napravili viseći most, preko koga su prešla sva tri naša voda, jačine oko sto boraca. Oni su, pored ostalog, nosili i oko petnaest kilograma eksploziva.“ Preko spojenih krovova hotela „Splendid“ i zgrade agencije „Putnik“, borci Osme crnogorske dospeli su do zgrade u Ulici srpskih vladara 41, u kojoj sa danas nalazi Ministarstvo rada i socijalne politike, a kojoj se tada, prema svedočenju Matunovića, nalazilo preko stotinu nemačkih vojnika. „Kad su došli na krov te zgrade, drugovi su zapalili štapin u koji je bio montiran eksploziv i pustili kantu s eksplozivom niz krov. Kanta je u momentu pala u dvorište i eksplodirala. Zaglušujuća eksplozija uništila je nemački štab sa mnoštvom vojnika.“

M.R.

**Literatura:** Пeрo Paичeвић, „Бeогpaђaни cy нaс oдушeвљeнo дoчeкaли и y свeмy пoмaгaли. Бoрбe I бaтaљoнa“, *Осмa црнoгoрскa НOУ бригaдa. Збoрник сјeћaњa*, Бeогpaд, 1978, стр. 216; *Бeогpaд у рaтy и рeвoлyцији 1941–1945*, I–II, Бeогpaд, 1984, стр. II/619.



## 5. Borba u Kosovskoj

### Ugao Kosovske i Nušićeve

Pošto je prodor ka Terazijama u pravcu palate „Albanija“ bio zaustavljen kod Starog dvora i nemoguć iz pravca Skupštine, duž Bulevara kralja Aleksandra, kao što je bio nemoguć i prodor prema Nušićevoj, a potom prema Terazijama, iz pravca Dečanske – budući da je i Dečanska bila izložena snažnoj nemačkoj vatri, kao i nezauzeti deo Bulevara kralja Aleksandra – odlučeno je da Treći bataljon Osme crnogorske brigade prodre u pravcu Nušićeve zauzimanjem Kosovske ulice. U visini Vljakovićeve neprijatelj je dočekao vatrom borce Trećeg bataljona, koji su nadirali Kosovskom ulicom iz pravca Glavne pošte.

Svedočenje o zauzimanju Kosovske ulice ostavio je Jovo Kasalica, borac 2. čete 1. bataljona Osme crnogorske brigade. „Zauzimali smo ulaz po ulaz, zgradu po zgradu. U tome su nam pomagali hrabriji stanovnici ulice, koji su sprovođili borce i odeljenja kroz dvorišta i podrume zgrada. Tako smo izbjegli vatru duž ulice i približavali se neprijatelju. Mnogo su nam pomogli i u otkrivanju neprijateljskih vojnika skrivenih u podrumima zgrada.“

O nastavku borbi svedočio je **Milan Pavlović**, komandant 1. bataljona Osme crnogorske brigade. „Tako smo u toku noći 16–17. oktobra izbili na ugao Kosovske i Pašićeve. Iz zgrade br. 1 reljefno smo osmotrili cio sistem neprijateljske odbrane duž Pašićeve ulice, sve do Terazija. Na samoj raskrsnici bio je protivtenkovski top kojim su Nijemci kontrolisali Dečansku ulicu u pravcu Bulevara kralja Aleksandra. Duž čitave Pašićeve ulice, od Terazija do Ulice majke Jevrosime, bili su iskopani rovovi za stojeći stav. Rovovi su bili načičkani neprijateljskim vojnicima.“

Istovremeno kada je prethodnica 1. bataljona doprla do Nušićeve ulice iz pravca Kosovske, borci 4. bataljona Osme crnogorske brigade probili su se do Ulice majke Jevrosime. Desno od njih, jedinice Prve proleterske brigade zauzele su prostor do zgrade „Politike“.

Milan Pavlović se sa još dvojicom boraca prebacio iz Kosovske 1 u zgradu prekoputa, u Kosovskoj 4. Prethodno je sugerisao da se na krov zgrade u Kosovskoj 1 dovede jedno mitraljesko odeljenje, koje bi dejstvovalo po posadi topa na raskršću Nušićeve i Dečanske.

Prešavši ulicu, trojica partizanskih boraca su se popeli na vrh zgrade u Kosovskoj 4 i osmotrili nemačke položaje u rovovima. Sače-

kali su da se na vrhu Kosovske 1 pojavi mitraljesko odeljenje i onda otvorili vatru na nemačke vojnike u rovovima duž Nušićeve ulice. „Nijemci su se, vukući mrtve i ranjene, rovom povlačili prema Terazijama. Ubrzo je na raskrsnicu, kod onog topa, došla tanketa koja je sipala vatru na sve strane. Iz nje je pogoden i naš nišandžija na šarcu u Kosovskoj 1 (Šćepan Pavićević). Neprijatelj je uspio da povuče top sa raskrsnice, a zatim se u pravcu Terazija povukla i tanketa. (...) U međuvremenu je Petar Pejović otišao iz zgrade i, pored onih rovova, Pašićevom ulicom, krenuo prema Terazijama, bez mog znanja. U situaciji u kakvoj sam bio mogao sam u tom trenutku komandovati samo neposredno glasom. Preglednost je inače bila izvanredna. Kada sam ugledao Pejovića da stoji nasred Pašićeve ulice, u neposrednoj blizini Terazija, i razgovara s nekim civilom ispred jedne višespratnice, povikao sam da se skloni s ulice i odmah vrati. U tom času čuo sam samo jedan pucanj, od Terazija. Pejović je pao kao pokošen. Istog trenutka pored mene je udarila topovska granata u betonsku ogradu, ne znam odakle, i ranila me. U nekoj od susjednih zgrada komesar bataljona pronašao je civilnog ljekara koji me je previo.“

Borac Osme crnogorske brigade, **Pero Perović**, opisao je posljednje časove **Milisava Đurovića**. „Još od svanuća 17. oktobra peo se na visoke zgrade na uglu Kosovske, iznad raskrsnice, da osmotri dejstvo neprijatelja i sklop blokova zgrada, ulica i raskrsnica. Silazio je brzo i, sa uglova ulica, posmatrao, čas dvogledom, čas golim okom, navraćao u štab na kraće konsultacije pa opet silazio i vraćao se. Uspeo je da dođe i do 2. čete koja se po delovima iz zauzete škole „Kralj Aleksandar“ (Dečanska 6) probijala dalje ka 'Albaniji' – da bi sa prve linije ocenio neprijateljska dejstva i podstakao 2. četvu na dalje prodiranje. Vratio se u štab bataljona, kratko zadržao i, poslednji put, nešto posle 11 časova, izašao na ugao Kosovske i Dečanske ulice. Nemački snajperista nije propustio priliku. Ranjen u čelo pao je naš komandant. Još dok je davao znake života, preneli smo ga u prizemlje zgrade iza ugla Kosovske ulice i odmah pozvali lekara iz obližnjeg sanatorijuma u Pašićevoj ulici. Ali, sve je bilo uzalud... Pomoći više nije bilo. Dok se kratko vreme komandant borio sa smrću, iz podruma i stanova dolazili su građani iz Kosovske i Kondine ulice, donosili zavoje i drugi sanitetski materijal. A kad smo mrtvog komandanta stavili na nosila, okitili su ga cvećem, iz vazni i saksija, i suzama ga otpratili.“

Milisav Đurović (rođen 1912. u Zagradu pokraj Nikšića), borac Osme crnogorske brigade Prve proleterske divizije, učesnik mno-

gih značajnih partizanskih bitaka 1941–1944, uključujući Bitku na Neretvi i Bitku na Sutjesci, proglašen je za narodnog heroja decembra 1951.

**Ulica Milisava Đurovića** na Voždovcu, od 1989. nosi naziv po ovom narodnom heroju.

M.R.

**Literatura:** Милан Павловић, „Трећи батаљон у борбама за ослобођење Београда“, *Осма црногорска НОУ бригада. Зборник сјећања*, Београд, 1978, стр. 225–226; Перо П. Перовић, „Застава слободе на палати Албанија. Четврти батаљон у борби за ослобођење Београда“, *Осма црногорска НОУ бригада. Зборник сјећања*, Београд, 1978, стр. 232–238; Јово Касалица, „Најмања неопрезност доносила је жртве“, *Осма црногорска НОУ бригада. Зборник сјећања*, Београд, 1978, стр. 251–252.

## 6. Zauzimanje

### Osnovne škole „Kralj Aleksandar“

Dečanska 6,

danas Muzička škola „Mokranjac“

Poslednjih časova 16. oktobra, Četvrti bataljon Osme crnogorske brigade prešao je Nušićevu ulicu. Porušivši nekoliko dvorišnih zidova, borci 4. bataljona izbili su na Dečansku ulicu (od 1957–1997, Ulica Moše Pijade), naspram Osnovne škole „Kralj Aleksandar“.

U ranim jutarnjim časovima 17. oktobra, borci 2. čete krenuli su u juriš ka zgradi škole, na opšte iznenađenje neprijatelja.

„Raskrsnica Dečanske i Nušićeve ulice, tučena jakom nemačkom vatrom, izjutra 17. oktobra delila je naš 4. bataljon na odvojenu 2. četvu koja je prodrla u školu „Kralj Aleksandar“ i na glavninu bataljona, zaustavljenu jakom neprijateljskom vatrom. Prva i prateća četa zaustavljene su u Kosovskoj ulici, a 3. četa u Ulici majke Jevrosime, odakle se upadima preko Pašićeve, probijala kroz dvorišta, istim pravcem kojim je prethodne noći prodrila 2. četa do škole „Kralj Aleksandar“. Odmah po svanuću, 17. oktobra, prateća četa je postavila teške mitraljeze na visoke zgrade iznad raskrsnice, za dejstvo duž Dečanske ulice u pravcu bioskopa 'Balkan' i Ratničkog doma. Desno smo se naslanjali na jedinice Prve proleterske brigade koje su prodirale ka zgradi 'Politike'.“

Oko 15 časova istog dana, iz pravca Skupštine, Kosovskom ulicom pristigla su dva tenka Crvene armije. Sa raskršća Dečanske i Nušićeve tenkovi su neutralisali nemačke položaje sa leve strane →

→ Dečanske ulice. To su iskoristili su borci 3. čete, kako bi pretrčali Dečansku ulicu i pridružili se saborcima iz 2. čete, koji su se nalazili u školi preko puta. Nakon što je pao mrak, intenzivirani su napori za prodor ka Terazijama i Kolarčevoj, kako bi borci 4. bataljona Osme crnogorske brigade izbili naspram palate „Albanija“. Borci 2. i 3. čete dočekani su nemačkom vatrom iz pravca Terazija, u dva pasaža koji povezuju slepu Čumićevu ulicu sa Terazijama. „Obilaskom branjenih pasaža, borbene grupe i odeljenja prodirali su kroz dvorišne zgrade, preko pregradnih zidova, probijanjem zidova i tavana, uz stalno penjanje, silaženje i pentranje. Mnogo prepreka u toj dugoj noći borci su uporno savlađivali, i tek u svanuće 18. oktobra, obe čete su izbile na suprotnu stranu bloka zgrada, na Terazije, tamo gde red zgrada savija ka Kolarčevoj.“

M.R.

**Literatura:** Пeрo П. Пeрoвић, „Зaстaвa слoбoдe нa пaлaти Aлбaниja. Чeтвeрти бaтaљoн у бoрби зa oслoбoђeњe Бeoгрaдa“, *Осмa црнoгoрскa НOУ бригaдa. Збoрник сјeћaњa*, Бeoгрaд, 1978, стр. 232–238.

## 7. Zauzimanje palate „Albanija“ Ulica kneza Mihaila 2

Završno sa 19. oktobrom 1944, neprijateljske formacije, braneci savski mostobran, kontrolisale su deo grada koji gravitira ka Savi: Čukaricu, železničku stanicu, blok zgrada ministarstava u Nemanjinoj, Savamalu, Terazijsku padinu, Zeleni venac, Varoš kapiju i Kalemegdansku tvrđavu. U centralnom delu grada krajnje uporišne tačke koje je držala nemačka vojska bile su hotel „Moskva“, hotel „Balkan“, leva strana Terazija u pravcu Kolarčeve, palata „Albanija“ i Ulica kneza Mihaila. Jedinice NOVJ i Crvena armija kontrolisale su područje između trga Slavija i Ulice kneza Miloša, desnu stranu Terazija, Narodno pozorište i Ratnički dom na Trgu Republike.

Pred kraj dana, jedinice 6. proleterske divizije i 21. slavonske brigade 28. udarne divizije NOVJ, sa snagama 13. gardijske mehanizovane brigade Crvene armije, uspele su da unište preostala neprijateljska uporišta u bloku ministarstava, hotelima „Moskva“ i „Balkan“. U noći između 19. i 20. oktobra zauzeto je i nemačko uporište u palati „Albanija“, koje je dominiralo gradom, budući da je bilo smešteno u tada najvišoj zgradi u Beogradu, visokoj 53 metra (13 nadzemnih spratova), izgrađenoj 1939.

→





br. 96

Uništen tenk ispred palate Albanija,  
oktobar 1944.

→ Koristeći vatru i pritisak jedinica Prve proleterske brigade sa desne strane, kao i prodor nekoliko tenkova Crvene armije na Terazije, prvi proboj u palatu „Albanija“, s leve strane, izvršila je grupa boraca 4. bataljona Osme crnogorske brigade, na čelu sa komandirima 2. čete, Momom Jokićem i desetarima Milanom Božovićem, Mladom Cimbaljevićem i puškomitraljescem koji je ostao upamćen pod imenom Miladin Petrović. Oni su prodrli u palatu kroz ulaz iz Ulice kneza Mihaila 2, nakon čega je ubrzo, kroz isti ulaz, prodrli i druga, nešto brojnija grupa. Gotovo istovremeno u zgradu je prodrli i grupa boraca 4. (kraljevačkog) bataljona Prve proleterske brigade kroz ulaz iz Kolarčeve, iz pravca zgrade „Jugoexporta“. Pri prebacivanju boraca 2. čete 4. bataljona Osme crnogorske brigade, na brisanom prostoru, ranjena su tri borca, a po ulasku u zgradu, na stepeništu, još dvojica. „Nemci su napadali kroz oba ulaza. Nastala je ogorčena borba bombama i bliskim rafalima na stepeništima i kroz sobe, od sprata do sprata. Preko nemačkih leševa, stepeništem su grabile borbene grupe 2. čete ka ravnom krovu zgrade, na kojoj su likvidirali poslednju nemačku posadu, koja je uporno branila visoku zgradu.“ (Pero Perović)

**Ilija Prelević**, borac 4. bataljona Osme crnogorske brigade ostavio je kratak opis borbi u zgradi. „Nijemci se žilavo brane, sobu po sobu, sprat po sprat. Na ulazu, pored lifta koji ne radi, leže dva mrtva Nijemca, a na stepeništu, oslonjen na gelender, još jedan. Svuda gomila čaura i tragovi borbe. Negdje između trećeg i četvrtog sprata borci me opominju da ima još Nijemaca koji, skriveni, pucaju u leđa naših boraca. Tako su iz prostorija na trećem spratu, koje gledaju prema Kolarčevoj, iznenadili naše drugove: trojicu su ubili, a četvrtog ranili. Na četvrtom su se iz jedne prostorije pojavili njemački puškomitraljezac i njegov pomoćnik. Predali su se.“

O prodoru 3. bataljona Prve proleterske brigade u palatu „Albanija“ svedočio je **Jagoš Žarić**: „Naš bataljon bio je već odavno posjeo red zgrada u istočnom dijelu Kolarčeve ulice i nekoliko puta je pokušavao da pretrči ulicu i upadne u palatu. Međutim, svaki put je bio odbijen preciznom mitraljeskom vatrom. Sada je, pod snažnom vatrom sovjetskih tenkova, bataljon u jednom skoku pretrčao Kolarčevu ulicu, uhvatio se zgrade „Albanije“ i započeo borbu prsa u prsa sa njemačkim braniocima. Događalo se da se naši borci nalaze na petom ili na trećem spratu zgrade, a Nijemci na drugom ili na četvrtom spratu. Za likvidaciju pojedinih dijelova zgrade borci su pijucima probijali međuzidove, ubacujući ručne bombe kroz napravljene rupe. Borbe su se vodile i po stepeništima. Najjača odbrana zgrade bila je u prizemlju.“

→

→ Na zgradi je nakon neutralisanja nemačkog mitraljeskog gnezda bila istaknuta jugoslovenska zastava, što je bio znak da je Beograd slobodan. Ovaj smeli poduhvat, koji je označio da je Beograd oslobođen, izvršila su trojica boraca 2. čete 4. bataljona 8. crnogorske brigade 1. proleterske divizije, na čelu sa, kako se obično navodi, Miladinom Petrovićem, koji su se probijali kroz zgradu, neutrališući neprijateljske vojnike. Do vrha zgrade Petrović je ostao sam, jer su njegovi pratioci bili pogođeni. U literaturi se ističe kako je Miladin Petrović nakon isticanja zastave bio ubijen od strane jednog ranjenog nemačkog vojnika. Takođe, u literaturi se njegovo ime navodi kao Mladen Petrović. Postoje i utemeljenije tvrdnje, po kojima Miladin Petrović nije poginuo prilikom zauzimanja palate „Albanija“, već „na Sremskom frontu, ali ga se njegovi ratni drugovi s ponosom sjećaju i dobro pamte njegov podvig“ (Jokaš Brajović).

Međutim, prema tvrdnjama Miodraga Petrovića iz Beograda, pravo ime borca koji je neutralisao neprijateljski položaj i istakao zastavu na vrhu „Albanije“ bilo je Dobrivoje, a ne Miladin (iako čak i na spomen ploči, koju su 1990. podigli borci Osme crnogorske brigade na palati „Albanija“ u Kolarčevoj ulici, stoji „Miladin Petrović“). Dobrivoje Petrović, rođen 1925. u selu Paljuvi pokraj Uba, priključio se Osmoj crnogorskoj brigadi 1944, i poginuo je 1945. na Sremskom frontu, u blizini sela Čakovci.

Vredi napomenuti da je u borbama oko Trga Republike i palate „Albanija“ od strane Nemaca uništio nekoliko sovjetskih tenkova sa posadama.

Tokom iste noći zauzeti su i hoteli „Moskva“ i „Balkan“, kao i padina koja gravitira ka reci Savi (Terazijska padina, Zeleni venac, Savamala), dok se neprijatelj povukao ka Savskom mostu, prešavši na levu obalu reke.

**Literatura:** Пeрo П. Пeрoвић, „Зaстaвa слoбoдe нa пaлaти Aлбaнијa. Чeтвeрти бaтaљoн у бoрбe зa oслoбoђeњe Бeoгpaдa“, *Осмa црнoгoрскa НОУ бригaдa. Збoрник сјeћaњa*, Бeoгpaд, 1978, стр. 241; Илијa Прeлeвић, „Бoрбe зa ‘Aлбaнијy’ и збoр у ‘Бaлкaну’“, *Осмa црнoгoрскa НОУ бригaдa. Збoрник сјeћaњa*, Бeoгpaд, 1978, стр. 262; Jokaš Brajović, „Osmo crnogorska u Beogradskoj operaciji“, *Za pobedu i slobodu: Beogradska operacija. Učesnici govore*, Okrugli sto, 18. oktobar 1984, (ur. Ivan Matović), Beograd, 1985, str. 114; Јaгoш Жaрић, „Првa прoлeтepскa у бeoгpaдскoј oпeрaцији“, *Првa прoлeтepскa бригaдa. Сeћaњa бoрaцa*, (ур. Вeљкo Милaдиновић), I–IV, Бeoгpaд, 1986, стр. III/289; *Бeoгpaд у рaтy и рeвoлyцији 1941–1945*, I–II, Бeoгpaд, 1984, стр. II/619; *Beogradska operacija*, (pr. D. A. Volkogonov, Sekula Joksimović), Beograd, 1989, str. 301.





br. 97

Oslobodenje Beograda





br. 98





# Apendix

## Osnovne odrednice o fašizmu i antifašizmu

Petar Atanacković

**Antifašizam 265**

Ilija Malović

**Fašizam 278**

Nataša Lambić

**Pravne mere prema fašističkim zločincima i njihovim žrtvama 290**

**Skraćenice 300**

**Indeks mesta 302**

**Indeks ulica 304**

**Indeks fotografija 306**

**Biografije 308**

## Antifašizam

Petar Atanacković

Antifašizam spada među ključne istorijske pojmove XX veka. Njegova borba na život i smrt sa fašizmom, koja je trajala više od 20 godina, mobilisala je desetine miliona ljudi i ostavila dubokog traga u društvima na svim kontinentima. Iako je antifašizam u tom sukobu odneo pobjedu, zbog čega se i može tvrditi da istorijske forme fašizma (to jest, fašizam u onom obliku u kojem je postojao pre 1945) nemaju budućnost, to ne znači da je pretnja od fašizma nestala i da se, samim tim, antifašizam može prepustiti ropotarnici istorije. Ako bi se pokušalo na jednostavan način pružiti određenje antifašizma, moglo bi se reći da taj pojam obuhvata sve one pokrete, organizacije i grupe, kao i ideologije – dakle, i prakse i teorije – koje se suprotstavljaju fašizmu i nacizmu, (neo)fašističkom i (neo)nacističkom pokretu i njihovim ideološkim obrascima. Istorijski posmatrano, antifašizam se javlja u periodu između dva svetska rata, kao odgovor na pretnju od fašizma. Budući da se fašizam odlikovao militarizmom i ekspanzionizmom, antifašizam je u svojim počecima istupao kao izrazito antiratni, to jest, pacifistički pokret, ali je od vremena Španskog građanskog rata (1936–1939), a naročito sa izbijanjem Drugog svetskog rata, antifašistički pokret zauzeo borbenu poziciju: iz tog vremena je ostala poznata rečenica iz deklaracije francuskog Komiteta intelektualaca antifašista (*Comité de vigilance des intellectuels antifascistes*), osnovanog posle sukoba fašista i levičara 6. februara 1934. u Parizu: „Mir će biti totalan ili ga neće biti.“ Zauzimanje borbenog stava prema fašizmu imalo je veliku važnost, jer je polovinom tridesetih godina postalo

jasno da se fašizam ne može pacifikovati i da ga izostanak otpora na njegovom trijumfalnom putu samo hrani i osnažuje. Španija 1936. bila je prva tačka na kojoj je antifašistički pokret demonstrirao svoj otpor: iako se ta dramatična epizoda završila porazom antifašista, ona je ostala inspirativan primer celom antifašističkom bloku u njegovim kasnijim, u početku takođe neuspešnim, ali zatim sve uspešnijim borbama protiv fašizma. U Jugoslaviji je, zahvaljujući velikom broju sporova sa tadašnjom italijanskom državom, fašizam od samog njegovog početka bio manje ili više pažljivo praćen i od njega je već tokom dvadesetih godina prošlog veka postojala izvesna bojazan. Savremenici su pisali da su duboka društvena i politička kriza u toj zemlji („socijalno bespuće“), kao i slabost radničkog pokreta, doveli na vlast jedan marginalni pokret, finansiran od strane krupnog kapitala i organizaciono potpomognut od strane vojske. Tu analizu upotpunjavala je i ocena posmatrača da fašistički pokret predstavlja mračnu pojavu, što se ogledalo i u činjenici da je omogućavao „društvenom talogu“ („fukari“) da izbije u prvi plan. Međutim, opasnost od fašizma pre svega je viđena u njegovom društveno homogenizujućem uticaju i ekspanzionističkom karakteru, u čemu se, naravno, i ogledala pretnja za tadašnju jugoslovensku državu. Pratilo se i delovanje italijanskog antifašističkog pokreta, pre svega onih grupa koje su delovale u emigraciji, kao što su bile *Concentrazione antifascista* (osnovana u Parizu), *Giustizia e libertà* i druge. Međutim, nakon 1933. godine i dolaška nacionalsocijalista na vlast u Nemačkoj, pažnja jugoslovenske javnosti sve više je okrenuta Nemačkoj, dok se Italiji i italijanskom fašizmu posve-

ćuje daleko manja pažnja. Razlozi za takav odnos javnosti verovatno leže u shvatanju savremenika da bi, bez trijumfa nacista u Nemačkoj, fašizam ostao samo italijanski fenomen i da se „ideja fašizma kao univerzalnog pokreta, neke vrste desničarskog ekvivalenta međunarodnom komunizmu, sa Berlinom kao svojom Moskvom, ne bi razvila“. Od tog vremena zapaža se politička polarizacija, to jest, podela na antifašiste i fašiste i u Jugoslaviji: levičarski krugovi (od KPJ, preko drugih levih političkih grupa, do nezavisnih intelektualaca) bili su od samog početka antifašistički orijentisani i to su često i jasno manifestovali, dok je u takozvanim građanskim krugovima antifašizam bio uglavnom slabašan, tih, često neprepoznatljiv, svodeći se na moralno, ali ne i političko opredeljenje. Neretko se to antifašističko opredeljenje u građanskim krugovima povlačilo pred glasnim komunističkim ispoljavanjem antifašizma, pre svega usled bojazni od samog komunizma. Širenju svesti o opasnosti koju nosi fašizam, to jest, svesti o značaju antifašizma, u Jugoslaviji je, kao i u drugim delovima Evrope, najviše doprinelo izbijanje građanskog rata u Španiji. Ipak, prema oceni istoričarke Olivere Milosavljević, ni jedan događaj nije različitije interpretiran i o njemu nije različitije pisano, nego što je to bio slučaj sa Španijom. Prema ideološkim razlikama su ocenjivani i uzroci građanskog rata, njegov tok i konačni rezultati: leвица je nastupala u borbenom tonu, uviđajući istorijski značaj tog sukoba, građanski krugovi su događaj ispratili sa izvesnom dozom bojazni, razočarenja i defetizma, dok su fašistički krugovi u svemu videli boljševičku zaveru protiv španskog naroda i utoliko su slavili konačni trijumf španskih fašista.

Upravo u takvom odnosu različitih društvenih grupa prema građanskom ratu u Španiji, mogu se tražiti osnove budućih odnosa prema okupaciji Jugoslavije i pitanju antifašističkog otpora. Naime, nije dugo prošlo, a to pitanje opredeljenja za jednu ili drugu stranu postalo je od presudne važnosti za sve političke aktere u zemlji. Posle kratkotrajnog Aprilskog rata, Jugoslavija je bila okupirana od strane sila Osovine, a različiti delovi njene teritorije postavljeni su u neke nove, međusobno često različite kontekste; ipak, bez obzira na to koji je bio status tih oblasti, njima je bila namenjena vrlo slična sudbina u okviru novog nacističkog i fašističkog poretka na jugoistoku Evrope. Srbija je u tom smislu trebala da bude po svaku cenu pacifikovana i da kao zemlja od drugorazrednog značaja bude integrisana u nemački privredni prostor. Za pomoć u realizaciji tog plana okupacione vlasti su u Srbiji našle određen broj raspoloženi saradnika, većinom svojih ideoloških istomišljenika i predstavnika starih struktura moći, koje su sa manjim ili većim uspehom, ali jednako oduševljeno, služile ideji uklapanja Srbije u novi evropski poredak. S druge strane, okupacija je izazvala i otpor, koji je nakon napada nacističke Nemačke na SSSR i proglašenja KPJ od 4. jula 1941. dobio organizovanu formu. Svega tri dana nakon poziva na ustanak protiv okupatora u Srbiji je došlo do prvih borbi, koje su se zatim u toku leta i jeseni proširile i rezultirale oslobađanjem velikog dela zemlje. Tek je velika ofanziva okupatorskih i kvislinških snaga u novembru iste godine uspela da slomi otpor. Zbog toga se više od dve i po godine (od kraja 1941. do leta 1944) Srbija nalazila u drugom planu antifašističkog

pokreta otpora u Jugoslaviji – epicentar borbe protiv okupatora od tada se nalazio u Bosni i graničnim delovima Hrvatske i Crne Gore. Ipak, otpor se u Srbiji nikada nije u potpunosti ugasio: na području istočne i južne Srbije delovale su partizanske jedinice, a u gradovima, naročito u Beogradu, brojne grupe ilegalaca, koje su svojim odvažnim aktima (sabotažama, diverzijama, likvidacijama, produkovanjem propagandnog materijala u ilegalnim štamparijama, itd.) neprestano uznemiravale okupatora i kolaboracionističke snage.

U jesen 1944. centar borbi prenet je konačno na područje Srbije, a zatim je zajedničkim dejstvom Narodno-oslobodilačke vojske i Crvene Armije oslobođena cela njena teritorija. Kao i u drugim delovima Jugoslavije, nosioci otpora bili su pretežno radnički slojevi i komunisti – takozvano građanstvo, iako možda nezadovoljno, većinom je ćutke i pasivno posmatralo razvoj događaja. Iako je među građanstvom, kao i u članstvu građanskih političkih organizacija, postojao znatan broj antifašista, tek je manjina uzela aktivnog učešća u pokretu otpora. Zato se i može reći da su se pre rata izražena pasivnost i rezignacija razvojem događaja u Evropi, jasno ispoljile i u toku samog rata.

Nakon okončanja rata došlo je do obnavljanja jugoslovenske države, iako je pod vođstvom KPJ nova zajednica dobila potpuno novi izgled. Nova Jugoslavija, kao i svaka druga država uostalom, izgradila je posebnu (novu) legitimacijsku osnovu, budući da je

ona u svakom pogledu predstavljala nedvosmislen prekid u odnosu na pređašnju (što srpsku, što jugoslovensku) tradiciju. Utemeljenje, to jest, ishodišnu tačku te nove legitimacije predstavljala je upravo antifašistička borba 1941–1945 godine: ona je činila „građu kojom se predstavljala i pravila komunistička istorija uspeha“. Stoga je iskustvo antifašističke borbe iz Drugog svetskog rata, njegovo neprestano isticanje i negovanje sećanja na njega, postalo deo državne politike i dominantne kulture sećanja u Jugoslaviji posle 1945. godine.

**Literatura:** Wolfgang Šider, „Fašizam“, *Istorija: leksikon pojmova*, (pr. Rihard van Dilmen), Beograd, 2010, str.192; Marko Ristić, *Intelektualci pred problemom rata*, Pravna misao, april 1936; Olivera Milosavljević, *Savremenici fašizma. 1. Percepcija fašizma u beogradskoj javnosti 1933–1941*, Beograd, 2010, str. 33; Ivo Andrić, *Radanje fašizma*, Beograd, 1995; Erik Hobsbaum, *Doba ekstrema*, Beograd, 2002, str. 92; Marie-Janine Calic, *Geschichte Jugoslawiens im 20. Jahrhundert*, Bonn, 2010, str. 137; Holm Zundhausen, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, Beograd, 2009, str. 371; Heike Karge, *Steinerne Erinnerung – versteinerte Erinnerung. Kriegsgedenken in Jugoslawien (1947–1970)*, Wiesbaden: Harrassowitz, 2010; Gal Kirn, Robert Burghardt, „Jugoslovenski partizanski spomenici. Između revolucionarne politike i apstraktnog modernizma“, *Jugolink*, 2/2012, str. 7–20.

## Anti-antifašizam

Političke  
promene

nakon kraja Hladnog rata dovele su i do promene odnosa prema Drugom svetskom ratu, fašizmu i antifašizmu u svim evropskim državama. Do tada dominantni narativ o antifašizmu bio je uzdrman, dok je u bivšim socijalističkim zemljama počelo njegovo prilagođavanje nacionalno obojenoj politici novih režima. Takva prerađivanja prošlosti, inspirisana namerom pravdanja nekih užih nacionalnih ili političkih ciljeva, naziva se istorijskim revizionizmom. Jedan od glavnih alata kojima operiše istorijski revizionizam jeste anti-antifašizam.

Anti-antifašizam je termin kojim se označava negiranje i/ili odbacivanje antifašističke tradicije Drugog svetskog rata i antifašističkih vrednosti uopšte, i kojim se vrši prerada prošlosti u skladu sa potrebama novih političkih elita. Termin „Anti-Antifa“ se prvi put javlja 1972. u *Nation Europa*, časopisu osnovanom od strane bivšeg pripadnika SS, Artura Erharta (Arthur Ehrhardt), u pokušaju da se antifašizam diskredituje kao represivna ideologija i politika represije. Zato je taj izraz, u užem smislu, svojstven za neonacistički pokret u Evropi, dok se, u širem smislu, njime označava specifična državna (ili od strane državnih struktura potpomognuta) istorijsko-revizionistička politika prerade sećanja u evropskim zemljama, nakon sloma blokovske podele sveta 1989–1990 godine. Anti-antifašizam u osnovi predstavlja mešavinu političkih impulsa i pseudonaučnih pokušaja diskreditovanja antifašističkih vrednosti i tradicije antifašizma, po čemu anti-antifašizam stoji u uskoj vezi sa teorijom o totalitarizmu. Njime se relativizuju fašistički zločini, rehabilituju kolaboracionisti i vrši

prevrednovanje žrtava i počinitelaca iz vremena Drugog svetkog rata, čime se zapravo rehabilituju fašistički pokreti i njihove ideologije. Ključni element anti-antifašizma jeste izraženi antikomunizam. Njime se, s jedne strane, u potpunosti izjednačavaju antifašizam i komunizam, dok se, s druge strane, odbacuju sve vrednosti socijalističkog društvenog uređenja. Na taj način se uskraćuje svaki legitimitet socijalističkoj epizodi u istoriji zemalja istočne i jugoistočne Evrope, čime se nastoji diskreditovati i odbaciti i sam antifašizam.

U Srbiji je anti-antifašistička politika deo opštih istorijsko-revizionističkih tendencija, koje su počele da se ispoljavaju sredinom osamdesetih godina prošlog veka, postale su opšteprisutna pojava u toku devedesetih, ali snažan zamajac dobile su tek nakon političkih promena 2000. godine. Njega odlikuju, s jedne strane, pokušaj diskreditovanja Narodno-oslobodilačke borbe, partizanskog pokreta i vrednosti antifašizma, kao pogubnih po srpsku naciju i državu, kao i prateće brisanje javnog sećanja na antifašističku borbu u Drugom svetskom ratu. S druge strane, anti-antifašistička politika vodi rehabilitaciji ratnih zločinaca, fašista i saradnika okupatora. Tokom devedesetih godina došlo je do „tihe“ rehabilitacije četničkog pokreta, koji je počeo da se prepoznaje kao „drugi antifašistički pokret otpora“, a ta politika se nastavila još intenzivnije nakon 2000. godine. Anti-antifašistički diskurs postao je dominantan kako u javnoj sferi (medijima, politici, itd.), tako i u nastavi i udžbenicima istorije. Rehabilitacija je kulminirala 2004, kada su izmenama zakonskih okvira četnici pravno izjednačeni sa pripadnicima partizanskog pokreta, nakon čega je usledilo pokretanje niza

revizija sudskih presuda iz perioda 1945–1946 godine. Pored toga, politika anti-antifašizma u Srbiji otvoreno nastoji da prevrednuje i rehabilituje kvistlinški režim Milana Nedića, kao i fašistički pokret Zbor Dimitrija Ljotića, nastojeći da ih prikaže kao žrtve komunističkog terora ili žrtve istorijskih okolnosti, stradalnike za „nacionalnu stvar“, praktično kao heroje jednog vremena, kojima treba odati priznanje za njihovu žrtvu. Anti-antifašizam u Srbiji ima podršku u dominantnim političkim i kulturnim krugovima, među različitim strankama, u krugovima naučnika, među književnicima, novinarima i drugim javnim ličnostima.

**Literatura:** Todor Kuljić, „Anti-antifašizam“, *Antifašizam pred izazovima savremenosti*, (ur. Milivoj Bešlin, Petar Atanacković), Novi Sad, 2012, str. 55–68; Todor Kuljić, „Istoriografski revizionizam u poslesocijalističkim režimima“,

*Balkanski rašomon. Istorijsko i literarno viđenje raspada SFRJ*, Beograd, 2002; Todor Kuljić, *Prevladavanje prošlosti: uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, Beograd, 2002; Srđan Milošević, „O antikomunizmu kao izvoru legitimacije i ideološkom sadržaju tranzicionih društava“, *Antifašizam pred izazovima savremenosti*, (ur. Milivoj Bešlin, Petar Atanacković), Novi Sad, 2012, 71–78; Milan Radanović, „Zakonodavna politika Vlade Republike Srbije (2004–2011) u službi revizije prošlosti. Zakon o rehabilitaciji i njegova primena kao paradigma istorijskog revizionizma u Srbiji“, *Antifašizam pred izazovima savremenosti*, (ur. Milivoj Bešlin, Petar Atanacković), Novi Sad, 2012, 81–110; Milan Radanović, „Istorijska politika u Srbiji nakon 2000. godine“, *Izgubljeno u tranziciji. Kritička analiza procesa društvene transformacije*, (ur. Ana Veselinović, Petar Atanacković, Željko Klarić), Beograd, 2011, 258–303; Dubravka Stojanović, *Ulje na vodi. Ogleđi iz istorije sadašnjosti Srbije*, Beograd, 2010.

**Antifašistički front Žena (AFŽ)** Antifašistički front žena je organizacija formirana 6. decembra 1942, u Bosanskom Petrovcu, sa ciljem da intenzivira uključivanje ženskog dela jugoslovenske populacije u Narodno-oslobodilačku borbu, kao i da bolje organizuje njihove aktivnosti u pokretu otpora u Jugoslaviji. Delatnosti AFŽ su se kretale od prikupljanja različitih vrsta pomoći za partizanske jedinice, organizovanja analfabetičkih, higijenskih i drugih kurseva za stanovništvo, do obuka za bolničarke u borbenim jedinicama. Delujući na taj način, AFŽ je izrastao u jednu od najsnažnijih organizacija u okviru Narodno-oslobodilačkog pokreta, budući da je u partizanskim

odredima i jedinicama Jugoslovenske armije u toku Drugog svetskog rata učešća uzelo oko 100.000 žena (od kojih je 25.000 poginulo), dok je preko 2 miliona žena bilo na druge načine uključeno u pomaganje pokreta otpora. Među najistaknutijim predstavnicama AFŽ su bile Spasenija Cana Babović, Vida Tomšić, Mitra Mitrović i druge. AFŽ je posle rata odigrao značajnu ulogu u različitim oblastima delovanja, od zakonodavne politike (učešća u izradi zakona koji su se ticali porodičnog prava, prava žena i dece, itd.), preko učešća u procesu obnove i izgradnje, do organizovanja niza prosvetno-kulturnih aktivnosti, na celom području Jugoslavije. Nakon 1950, AFŽ postepeno posustaje u svojim

aktivnostima, pretežno zbog toga što je počela da izostaje podrška iz vrha **KPJ**. Na kongresu održanom 1953. godine, došlo je do konačnog gašenja organizacije. Prema tvrdnjama pojedinih aktivistkinja AFŽ, organizacija je praktično ugušena pod pritiskom političkog vrha Jugoslavije, koji je u njoj, navodno, počeo da prepoznaje pretnju po svoju tadašnju politiku.

**Literatura:** *Istorija SKJ*, Beograd, 1985, str. 241, 333; *Sećanje je borba*, (pr. Daško Milinović i Zoran Petakov), Novi Sad, 2011, str. 5–6; Gordana Stojaković, „Skica za portret: Antifašistički front žena Vojvodine 1942–1953“, *Partizanke. Žene u narodno-oslobodilačkoj borbi*, (pr. Daško Milinović i Zoran Petakov), Novi Sad, 2010, str. 13–38; Čedomir Popov, „Formiranje AFŽ-a 1942. godine“, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, 6/1961, str. 9–55.

## Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ)

AVNOJ je predstavljao krovnu političku organizaciju Narodno-oslobodilačkog pokreta (NOP) u Jugoslaviji u toku Drugog svetskog rata, a osnovan je 26.

novembra 1942. Ranije, u toku iste godine, započelo je sistematsko osnivanje Narodno-oslobodilačkih odbora (na lokalnom i regionalnom nivou), koji su predstavljali nove upravne organe na onim delovima jugoslovenske teritorije koje je kontrolisao partizanski pokret. Sledeći logičan korak bilo je osnivanje centralnog narodno-oslobodilačkog odbora, to jest, neke vrste provizorne skupštine, koja bi politički predstavljala NOP. Odluka o osnivanju takvog tela, koje je nazvano Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ), doneta je u oktobru 1942, a osnivačko zasjedanje AVNOJ-a održano je 26. novembra iste godine u Bihaću. Iako su izostale krupne političke odluke, na prvom zasjedanju je doneto nekoliko dokumenata – Rezolucija o osnivanju i Proglas AVNOJ-a narodima Jugoslavije – koji će se pokazati značajnim, jer su u njima istaknute odgovornost kraljevske vlade za poraz u aprilu 1941. i uloga partizanskog pokreta u

borbi za oslobođenje, te je iznet stav da se obnova starog sistema u Jugoslaviji mora sprečiti.

Politička linija zacrtana na prvom zasjedanju, do kraja je razvijena na Drugom zasjedanju AVNOJ-a u Jajcu, 29. i 30. novembra 1943. godine. Trenutak za zasjedanje je bio dobro izabran, jer je krajem 1943. partizanski pokret bio snažniji nego godinu dana pre toga i kontrolisao je velik deo jugoslovenske teritorije. Snaga i široka baza NOP -a bili su jasno vidljivi i u samom sastavu AVNOJ-a, u kojem su sedeli istaknuti članovi KPJ, predstavnici drugih političkih partija, kao i brojne istaknute ličnosti predratne Jugoslavije.

Na zasjedanju u Jajcu, AVNOJ se konstituisao u privremeni zakonodavni organ (skupštinu) NOP i doneo je Deklaraciju, čije su odluke imale dalekosežne posledice za budući politički razvoj Jugoslavije. Deklaracijom je osnovan Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije (NKOJ), koji je bio jedna vrsta vlade, zatim je doneta odluka o oduzimanju prava vladi u emigraciji da ubuduće predstavlja jugoslovenske narode i zabrana kralju da se vrati u zemlju do završetka rata. Pored toga, Deklaracijom je predviđeno da se Jugoslavija mora obnoviti na federalnim osnovama i da će o budućem uređenju zemlje odlučiti sam

narod. AVNOJ je doneo i neke dalje odluke, između ostalog, o dodeli čina maršala Josipu Brozu Titu i potvrdu odluka Osvobodilne fronte Slovenije i Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske o priključenju Istre i drugih delova Italije, u kojima su većinu stanovništva činili Jugosloveni.

AVNOJ je 7–10. avgusta 1945. godine u Beogradu održao svoje Treće zasedanje, na kojem se transformisao u Privremenu narodnu skupštinu. Pored članova AVNOJ-a, u privremeno zakonodavno predstavništvo ušli su, prema dogovoru između NKOJ i vlade u emigraciji, i svi oni poslanici posled-

njeg saziva jugoslovenske Skupštine (izabrani na izborima 1938), koji se ni na koji način nisu diskreditovali u toku rata. Tako transformisani AVNOJ doneo je niz značajnih zakonskih akata i pripremio je izbore za Ustavotvornu skupštinu u novembru 1945. godine.

**Literatura:** *Istorija SKJ*, Beograd, 1985; Holm Zundhausen, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, Beograd, 2009; Marie-Janine Calic, *Geschichte Jugoslawiens im 20. Jahrhundert*, Bonn, 2010; Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd, 1992; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, knjiga 2, Beograd, 1988.

## Komunistička partija Jugoslavije (KPJ)

Komunistička partija Jugoslavije je prvobitno osnovana u aprilu 1919. na kongresu u Beogradu, pod nazivom Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista). Pod tim imenom partija je delovala do svog drugog kongresa, u junu 1920, kada je promenila naziv u Komunistička partija Jugoslavije (KPJ). Nakon uspeha na opštinskim izborima (u proleće 1920) i izborima za Ustavotvornu skupštinu (novembra 1920), partija se našla pod pritiskom režima, zastrašenim jačanjem komunista. Radi suzbijanja delovanja KPJ, Vlada Kraljevine SHS je 30. XII 1920. donela Obznanu, kojom je svaki oblik propagiranja komunističkih ideja stavljen van zakona. Represija režima dostigla je vrhunac donošenjem Zakona o zaštiti države, 2. avgusta 1921, kojim je delovanje komunista izjednačeno sa terorizmom. KPJ je ilegalno nastavila sa aktivnostima u toku narednih dvadeset godina: iako je predstavljala

relativno malu političku snagu u tom razdoblju, represija režima prema komunistima nikada nije prestala, a u razdoblju diktature (1929–1934) čak je i pojačana, tako da su žrtve represije bili i mnogi istaknuti predstavnici KPJ.

U međuratnom razdoblju KPJ je bila razdirana brojnim unutrašnjim konfliktima i nesuglasticama. Politička opredeljenja (naročito oko takozvanog nacionalnog pitanja) često su se menjala, a često su se smenjivala i rukovodstva KPJ. Od 1919. do 1941, na mestu sekretara KPJ bili su Filip Filipović i Sima Marković (obojeica u nekoliko navrata), Đuro Đaković i Jovan Mališić, Milan Gorkić i Josip Broz Tito. Tek sa dolaskom Josipa Broza na čelo KPJ (1937), kada je došlo do sme- ne generacija, usledila je stabilizacija stanja u partiji. U trenutku izbivanja rata (aprila 1941), KPJ je brojala oko 8.000 članova, uz oko 30.000 članova Saveza komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ).



Iako je vojska Kraljevine Jugoslavije pretrpela poraz u Aprilskom ratu, KPJ je već 15. aprila 1941. pozvala jugoslovenske narode na nastavak borbe. Na savetovanju održanom u Zagrebu, u maju 1941, doneta je odluka da se započnu pripreme za oružani ustanak, a odgovarajući trenutak za početak borbe je nastupio nakon napada nacističke Nemačke na SSSR (22. juna 1941). Rukovodstvo KPJ je 4. jula izdalo proglas, kojim je pozvalo jugoslovenske narode na početak ustanka, a prve oružane akcije počele su već tri dana kasnije u Srbiji. Krajem jula došlo je do ustanka u Hrvatskoj i BiH, a zatim i u ostalim delovima Jugoslavije. Okolnost da je neposredno pre toga pokrenut veliki napad nacističke Nemačke na SSSR i da je zbog toga nemačka Komanda prebacila većinu snaga sa Balkana na Istok, išla je na ruku ustanicima. Otpor okupacionih snaga na koji su nailazili u prvim mesecima ustanka nije bio naročito snažan, tako da su za kratko vreme, što treba zahvaliti i velikom poletu među stanovništvom, to jest, raspoloženju za borbu, uspeli da oslobode velike oblasti širom zemlje. Pre svega, oslobođen je velik deo Srbije, a centar oslobođene teritorije nalazio se u Užicu, zbog čega je ta teritorija nazvana Užičkom republikom. S druge strane, uslovi za borbu nisu bili ni malo jednostavni, jer je teritorija Jugoslavije bila podeljena među različitim okupacionim silama, koje su uvele svoje granične kontrole, itd, što je znatno otežavalo komunikaciju među ustanicima u različitim delovima zemlje. Nedostajali su naoružanje, municija, oprema, odeća, a ni osposobljenost za borbu nije bila naročito velika. Pored toga, geografski faktor je takođe igrao značajnu ulogu, jer se način borbe razlikovao u brdovitim krajevima zemlje (koji su više

pogodovali gerilskom ratovanju) od onih u ravnici. Poseban slučaj su bile gradske sredine, u kojima je tipično partizansko ratovanje bilo nemoguće. U gradovima su članovi KPJ delovali kao urbana gerila, organizujući ilegalne štamparije i „sigurne stanove“ za smeštaj, rasturajući propagandni materijal, izvodeći sabotaže i napade na istaknute saradnike okupatora (predstavnike režima, detektive, itd.), neprestano se skrivajući pred potera ma različitih policijskih službi. Prvih meseci okupacije posebnu metu ilegalaca predstavljale su likvidacije agenata jugoslovenske političke policije, koji su prešli u službu okupatora, kao i uništavanje policijskih datoteka o aktivistima KPJ iz predratnog perioda. Stanje je u svim gradovima bilo vrlo slično, ali je u Beogradu situacija bila daleko najsloženija, pre svega zbog velike koncentracije različitih policijskih službi: budući da je Beograd bio centar nemačke okupacione uprave, u njemu su svoje ispostave imali i SS i Gestapo i Specijalna policija Nedićevog režima. Nakon što su u jesen 1941. nemačke snage pokrenule veliku ofanzivu na oslobođenu teritoriju u zapadnoj Srbiji, i pošto je istovremeno došlo do sukoba između partizanskog i četničkog pokreta (koji su do tada delovali zajednički), rukovodstvo KPJ je odlučilo da se partizanske snage povuku iz Srbije i da se centar borbe prenese u Bosnu. Pod utiskom sukoba sa četnicima, koji je imao jasno političku pozadinu, KPJ menja svoju politiku i odlučuje da istovremeno vodi i borbu protiv okupatora i revolucionarni rat za preuzimanje vlasti. Prvu manifestaciju te nove politike predstavljala je odluka o formiranju udarnih proleterskih brigada, koje su zamišljene, s jedne strane, kao mobilne jedinice koje neće biti

formirane po teritorijalnom principu i koje neće delovati samo na jednom ograničenom geografskom području, već svuda gde se za tim ukaže potreba, a s druge strane, kao jedinice koje će biti sastavljene isključivo od radnika i članova KPJ, te će ujedno biti i garant sprovođenja politike KPJ. Prva proleterska brigada formirana je 21. decembra 1941, u mestu Rudo, u Bosni.

U kasnijoj fazi rata KPJ je ublažila svoju revolucionarnu politiku, uviđajući značaj vođenja narodnofrontovske politike za stvaranje šire baze za razvijanje pokreta otpora u Jugoslaviji. Istovremeno, narodnofrontovska politika je pružala daleko bolju legitimacijsku osnovu za politiku koju je vodila KPJ. Izraz izmenjene orijentacije u politici KPJ bilo je formiranje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja – AVNOJ – 1942. godine u Bihacu. Zahvaljujući, između ostalog, i toj promeni politike, do kraja 1943. Narodno-oslobodilački pokret je uspeo da stekne masovnu bazu, da zabeleži brojne uspehe u borbi, kao i da stekne priznanje od strane Saveznika. Iako je KPJ kasnije bila prinuđena na neke kompromise (saradnja sa vladom u emigraciji, itd.), to nije znatnije uticalo na promenu njene pozicije

unutar NOP. Naprotiv, pokazalo se da je, uprkos brojnim iskušenjima, greškama, povremenim porazima i velikim žrtvama, KPJ uspeła da u toku četiri godine uspešno koordinira Narodno-oslobodilačku borbu (NOB), koja je na posletku rezultirala oslobođenjem Jugoslavije od okupatora i, kasnije, političkim trijumfom Narodnog fronta (političke koalicije koju je predvodila KPJ). Time je, u toku 26 godina, KPJ prešla dug put od zabranjene i progonjene političke organizacije, do vladajuće političke grupe u Jugoslaviji.

Literatura: *Istorija SKJ*, Beograd, 1985; Marie-Janine Calic, *Geschichte Jugoslawiens im 20. Jahrhundert*, Bonn, 2010; *Beograd u ratu i revoluciji 1–2*, Beograd, 1984; Mila Čobanski, Zvonimir Golubović, Živan Kumanov, *Novi Sad u ratu i revoluciji 1941–1945*, knjiga 1, Novi Sad, 1976; Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd, 1992; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, knjiga 2, Beograd, 1988.

## Narodni front Jugoslavije (NOF)

Narodni front osnovan je u toku Drugog svetskog rata (pod imenom Jedin-stveni narodno-oslobodilački front – JNOF), sa ciljem omasovljenja pokreta otpora, to jest, aktivnog uključivanja u Narodno-oslobodilačku borbu svih onih grupa i pojedinaca koji su se razlikovali u političkom pogledu od KPJ (kao jezgra partizanskog pokreta). Zamisao je bila da se političke razlike prevaziđu, zarad

stvaranja što šire baze pokreta otpora i što bržeg ostvarenja zajedničkog cilja – oslobođenja zemlje.

Nakon rata Narodni front je nastavio da igra sličnu ulogu, okupljajući u svom sastavu sve one organizacije i grupe čija je politika nesumnjivo bila antifašistička i koje je trebalo uključiti u izgradnju nove vlasti, a koje nisu mogle ili nije ni trebalo da budu integrisane u KPJ. Ta politika Narodnog fronta, kao opštenarodne političke organizacije, potvrđena je na prvom

kongresu NOF-a u avgustu 1945. godine. U okviru Narodnog fronta nalazile su se sindikalne organizacije, AFŽ, SKOJ (tada pod imenom USAOJ), kao i pojedine političke partije (deo HRSS, Savez zemljoradnika, Narodna seljačka stranka, Jugoslovenska republikanska stranka, Socijalistička stranka Jugoslavije).

Nakon 6. kongresa KPJ (1952), na kojem je došlo do značajnih promena u načinu delovanja KPJ, kao i do izmene naziva u Savez komunista Jugoslavije (SKJ), promene su zahvatile i Narodni front. Na svom četvrtom kongresu, u februaru 1953, NOF je transformisan u Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije (SSRNJ). SSRNJ je zamišljen kao samostalna, masovna politička organizacija, koja je trebala da posluži kao politička tribina, u

čiji rad bi bili uključeni najširi delovi jugoslovenske javnosti. NOF (kasnije SSRNJ) imao je u Jugoslaviji vrlo specifičnu ulogu, jer je na samom njegovom postojanju i delovanju – koje je bilo usklađeno, ali ne i identično sa politikom i delovanjem KPJ – počivao koncept posebnog političkog (socijalističkog) pluralizma u socijalističkoj Jugoslaviji, a kojim se isticala njegova superiornost u odnosu na model koji je preovladavao u zemljama real-socijalizma.

**Literatura:** *Istorija SKJ*, Beograd, 1985; Holm Zundhausen, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, Beograd, 2009; Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd, 1992; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, knjiga 2, Beograd, 1988.

---

## **Narodno-oslobodilački pokret (NOP), Narodno-oslobodilačka borba (NOB) i Narodno-oslobodilački rat (NOR)**

Narodno-oslobodilački pokret je naziv za masovni antifašistički pokret otpora u Jugoslaviji, kojim je rukovodila KPJ. Naziv pokreta trebalo je da ukaže na njegov opštenarodni karakter i njegovu masovnost, budući da – iako predvođen od strane komunista – nije okupljao isključivo komuniste ili radnike, već je imao masovno uporište u jugoslovenskom društvu. Njegov glavni cilj je bio oslobođenje Jugoslavije od fašističkih okupatora i kvislinga, kako bi se sprovela socijalna revolucija i stvaranje novog društva po principima čiji je nosilac bila KPJ.

Početnu udarnu snagu NOP činili su Narodno-oslobodilački partizanski odredi Jugoslavije (NOPOJ), odnosno partizanske oružane snage na teritoriji Jugoslavije (osim Slovenije, u kojoj je Osvobodilna fronta slovenskega naroda delovala autonomno), koje su se 1941. borile protiv fašističkih okupatora i kvislinga. U januaru 1942, posle formiranja Prve proleterske narodno-oslobodilačke udarne brigade (21. decembra 1941), NOPOJ će biti preimenovan u Narodno-oslobodilačku partizansku i dobrovoljačku vojsku Jugoslavije (NOP i DVJ), a u novembru iste godine dobiće definitivni naziv, Narodno-oslobodilačka vojska i Partizanski odredi Jugoslavije (NOV i POJ). Te promene su označavale i promenu unutar oružanih snaga NOP: od malih partizanskih odreda, koji su 1941. bili nosioci narodno-oslobodilačke borbe, stvorena je vojska koja će na kraju rata brojati oko 800.000

boraca. NOP je pored oružane borbe delovao i na razvijanju vrednosti antifašizma i socijalne pravde u narodu, kroz mrežu ilegalnih štamparija, deljenje letaka i drugog materijala, pomaganje stanovništvu na oslobođenim teritorijama, itd.

Masovno učešće naroda u NOP, neprekidna opšta borba protiv svih fašističkih okupatora i kvisinga, kao i činjenica da ga je KPJ samo vodila, čine ga jedinstvenim fenomenom među svim pokretima otpora u celoj Evropi u Drugom svetskom ratu. Borba jugoslovenskih naroda protiv okupacije koju je NOP predvodio od 1941. do 1945. godine, označena je pojmom Narodno-oslobodilačka borba (NOB) ili Narodno-oslobodilački rat (NOR). U kontekstu antifašističke borbe u Drugom svetskom ratu

u Evropi, NOB je dala ključni vojni i moralni doprinos konačnoj pobedi nad fašizmom: s jedne strane, Hitler i njihovi saveznici uvek su pomno pratili ratnu situaciju u Jugoslaviji, a s druge strane, za oslobođenje zemlje se borio sam narod, što predstavlja najiskreniji i najvažniji vid bilo koje antifašističke borbe.

**Literatura:** Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije*, knj. 2, *Narodnooslobodilački rat i revolucija*, Beograd, 1988; isti autor, *Revolucije i pokreti otpora u Evropi: 1939–1945*, Skopje, 1985; *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije*, knj. 1 i 2, (pr. Velimir Terzić), Beograd, 1963; *Ratna sećanja iz NOB: 1941–1942* (1–5), (pr. Radomir Petković), Beograd, 1981; Bogdan Zelić, *Prva proleterska: čelna kolona NOB-a*, Beograd, 2011; Jovan Marjanović, *Ustanak i Narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Beograd, 1963.

## Savez komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ)

SKOJ je predstavljao omladinsku organizaciju KPJ (koja se u to vreme još nazivala Socijalističkom radničkom partijom Jugoslavije). SKOJ je osnovan na konferenciji 10. oktobra 1919. u Zagrebu, a inicijativu za osnivanje dali su socijalistički opredeljeni studenti iz Zagreba i Beograda, kao i studenti-povratnici iz Francuske, koji su još 1918. u Parizu osnovali grupu Jugoslovenska socijalistička omladina. U međuratnom razdoblju SKOJ je predstavljao jedan od najaktivnijih delova KPJ, zbog čega je često bio na udaru jugoslovenskih vlasti. Represija protiv SKOJ-a je pogotovo došla do izražaja u vreme Šestojanuarske diktature (1929–1934), kada je velik broj istaknutih članova bio osuđen na dugogodišnje zatvorske kazne, a mnogi

su i fizički likvidirani. Među stradalima od represije režima nalazila su se i sedmorica sekretara SKOJ-a: Paja Marganović, Mijo Oreški, Janko Mišić, Pero Popović Aga, Josip Kolumbo, Josip Debeljak i Zlatko Šnajder. Uoči izbijanja Aprilskog rata 1941. godine, SKOJ je brojao 30.000 članova, a u danima neposredno pred početak ustanka, brojno stanje je bilo skoro udvostručeno i iznosilo je 50.000 članova. Članovi SKOJ-a su u prvim mesecima nakon početka ustanka najagilniji borci Narodno-oslobodilačkog pokreta, naročito u većim gradskim sredinama, gde su bili nosioci gerilskih akcija (sabotaža, diverzija, likvidacija). Krajem rata, pored SKOJ-a, osnovan je i Ujedinjeni savez antifašističke omladine Jugoslavije (USAOJ), kao organizacija koja je trebala da okupi sve one progresivne i antifašistički

opredeljene delove jugoslovenske omladine. USAOJ je kasnije promenio naziv u NOJ (Narodna omladina Jugoslavije), a 1948. godine došlo je do stapanja SKOJ i NOJ u jednu organizaciju, koja je od 1963. delovala pod nazivom Savez omladine Jugoslavije (SOJ), a od 1974. kao SSOJ (Savez socijalističke omladine Jugoslavije).

**Literatura:** *Istorija SKJ*, Beograd, 1985; *Sećanje je borba*, (pr. Daško Milinović i Zoran Petakov), Novi Sad, 2011, str. 53–54; Petar Kačavenda, *SKOJ i omladina u narodnooslobodilačkoj vojsci i partizanskim odredima Jugoslavije 1941–1945*, Beograd, 1975.

## Španski građanski rat 1936-1939 i jugoslovenski španski borci

Španski građanski rat zauzima jedno od glavnih mesta u antifašističkoj kulturi sećanja, jer je upravo taj sukob predstavljao prvi veliki obračun antifašističkih i fašističkih snaga u Evropi. Iako je rat završen porazom antifašista, španska epizoda predstavljala je veliku inspiraciju antifašistima u njihovim budućim borbama.

Političke napetosti, koje su u Španiji postojale od kraja dvadesetih godina XX veka, počele su da se zaoštravaju nakon izbora 1936. godine, na kojima je trijumfovala lista Narodnog fronta. Rezultati izbora uticali su na anti-republikanske snage (monarhiste, pripadnike Falange i drugih desničarskih i reakcionarnih grupa, krugove u vojsci i Katoličkoj crkvi) da počnu pripreme za nasilnu promenu vlasti. U julu 1936. izbila je vojna pobuna u španskom delu Maroka, što je bio znak za vojne jedinice u drugim delovima Španije da započnu sa državnim udarom. Međutim, u većini gradova državni udar je osujećen akcijom različitih levičarskih milicija i delova vojske koji su ostali lojalni republičkoj vladi. Taj trenutak je označio početak građanskog rata, koji je trajao skoro tri godine i odneo na stotine hiljada života.

Španski građanski rat, u kojem je vođena nemilosrdna i neravnopravna borba između fašističkih pobunjenika, koje su podržavale i naoružavale Italija i Nemačka, i republikanskih snaga (među kojima su bili anarhisti, socijalisti, komunisti, republikanci, liberali, itd.), podržavanih jedino od strane SSSR i Meksika, privukao je veliku pažnju međunarodne javnosti. Hiljade ljudi osetile su važnost tog sukoba i na različite načine podržavale republikanske snage ili im se dobrovoljno priključile u borbi protiv fašista. Iskustva stečena u ovom ratu mnogi od njih su kasnije bili u prilici da primene u borbi protiv fašizma na drugim frontovima (u Francuskoj, Italiji, Jugoslaviji, itd). U Španiji su se borile, iz nje izveštavale i o ratu pisale mnoge poznate ličnosti onog vremena, između ostalog i Džordž Orvel, Ernest Hemingvej, Pablo Neruda, Luidi Longo i drugi.

Među hiljadama dobrovoljaca u Španskom građanskom ratu bilo je i između 1.300 i 1.600 Jugoslovena (tačan broj nije nikada precizno utvrđen). Odlazak za Španiju se odvijao preko organizacija KPJ u samoj Jugoslaviji, ali su takođe vrbovani i jugoslovenski emigranti, iako je jugoslovenska vlada nastojala da na svaki način onemogućujući odlazak dobrovoljaca za Španiju. Jugosloveni su se borili u različitim

jedinicama u okviru Internacionalnih brigada, pretežno u bataljonu Dimitrov i u kasnije organizovanoj 129. internacionalnoj brigadi. Među borcima u Španiji bili su, između ostalih, i Koča Popović, Peko Dapčević, Kosta Nađ, Petar Drapšin, Blagoje Parović, Gojko Nikoliš, Otmar Kreačić, Veljko Kovačević, Veljko Vlahović i mnogi drugi kasniji učesnici NOB i istaknuti političari i vojni komandanti u Jugoslaviji nakon Drugog svetskog rata. Iskustva stečena u Španskom građanskom ratu bila su od velike koristi jugoslovenskim komunistima u vreme ustanka protiv okupatora 1941. godine, a upravo su veterani građanskog rata u Španiji zauzimali ključne pozicije u Narodno-oslobodilačkoj vojsci i partizanskim odredima Jugoslavije. Jedna od prvih odluka nemačkih i kvislinških vlasti u Beogradu bila je uperena upravo protiv „španskih boraca“, kako su se nazivali jugoslovenski veterani Španskog građanskog rata.

U skladu s direktivom generala SS, Hajnrih Miler (Heinrich Müller), koji je uoči početka napada na SSSR poslao svim područnim nadležstvima na okupiranim teritorijama tajno

naređenje da se preventivno uhapsu svi komunisti, nemačke i kvislinške vlasti su se 22. juna 1941, u Beogradu, dogovorile da će srpska policija, uz pomoć Vermahta, istog dana početi sa hapšenjem svih komunista i španskih boraca u gradu i u celoj Srbiji. Uhapšene je trebalo sprovesti u zatvor na Adi Ciganliji, a zatim prebaciti u logor. Akcija, koja je trajala od 22. do 24. juna, rezultirala je hapšenjem 198 lica u samom Beogradu, dok su u celoj Srbiji i u Banatu, Vermaht, lokalne komande i policija uhapsile ukupno 713 osoba. Za njih će nekoliko dana kasnije biti formiran Banjički logor.

**Literatura:** *Istorija SKJ*, Beograd, 1985; *Naši Španci: zbornik fotografija i dokumenta o učešću jugoslovenskih dobrovoljaca u Španskom građanskom ratu 1936–1939*, (ur. Aleš Bebler) Ljubljana, 1962; *Naši Španci*, Sarajevo, 1984; Veljko Kovačević, *Ratna sjećanja*, Beograd, 1989; Hju Tomas, *Španjolski građanski rat*, 1–2, Rijeka, 1980; Gojko Nikoliš, *Korijen, stablo, pavetina*, Zagreb, 1981; *Antifašizam pred izazovima savremenosti*, (ur. Milivoj Bešlin, Petar Atanacković), Novi Sad, 2012; Branislav Božović, *Beograd pod komesarskom upravom*, Beograd, 1998.

## Fašizam Ilija Malović

Fašizam je autoritarni politički pokret koji se javlja između dva svetska rata, u gotovo svim evropskim kapitalističkim zemljama, pri čemu u Italiji i Nemačkoj dolazi na vlast. Sam termin potiče od latinske reči fascio, što je označavalo svežanj pruća sa sekirom u sredini, simbol centralističke vlasti u Rimskom carstvu. Ovaj pokret je poslužio kao inspiracija za formiranje i delovanje srodnog pokreta u Nemačkoj, koji je sebe nazivao nacionalsocijalističkim, a čiji je osnivač bio Adolf Hitler.

Po karakteru, to je bio sitnoburžoaski pokret, nastao iz protesta protiv društveno-ekonomskog propadanja srednjih slojeva, izazvanog krizom kapitalističkog sistema. Kao svoje glavne protivnike ova ideologija je navodila socijalizam, kao revolucionarni pokret radničke klase, i liberalnu demokratiju, kao zastupnika plutokratskog društvenog sistema. Pored srednje klase, koja je pokretu donela masovnost, on privlači i druge društvene grupe nezadovoljne ishodom Prvog svetskog rata, naročito one sa nacionalističkim predznakom. Fašisti su sebe voleli da proglašavaju revolucionarnim pokretom, obećavajući korenite promene, ali su u stvarnosti činili sve da društvena struktura i ekonomski sistem ostanu netaknuti. Napadajući postojeći ekonomski sistem, fašisti ne napadaju privatno vlasništvo već ga čak smatraju osnovom za očuvanje ekonomske i društvene stabilnosti i čvrsto se zalažu za očuvanje socijalne hijerarhije, tradicionalnih autoriteta, patrijarhalne porodice i militarizovane države.

Zajedničke crte svih oblika fašizma jesu stavljanje kolektiviteta iznad pojedinca i njegovih prava, primena terora u obračunu sa neistomišlje-

nicima, jednopartijski politički sistem izgrađen oko jedne partije i neprikosnovenog vođe, korporativni ekonomski sistem koji bi služio ublažavanju klasnih razlika nastalih usled nejednakog odnosa prema sredstvima za proizvodnju, antiprosvetiteljstvo, militarizam i ekspanzionizam. U Nemačkoj, više nego u Italiji, ovi elementi su se kombinovali sa rasističkom i antisemitskom retorikom.

Postoji više teorija i pristupa koji tumače razloge nastanka i karakter fašizma, među kojima su najpopularniji sledeći:

Liberalno-buržoaski pristup kao ključni za razumevanje fašizma uvodi termin totalitarizam, gde se socijalizam i fašizam izjednačavaju. Ovde se akcenat stavlja isključivo na političku stranu režima, pre svega tehnike vladanja u socijalističkim i fašističkim društvima.

Levičarski pristup insistira na ekonomskim odnosima i odnosima u sferi rada, koje nameće zakon razvoja kapitalističkog sistema, kao glavne determinante nastanka ove ideologije. U poslednje vreme, kao posledica banalizacije i relativizacije fašizma, veoma je popularan persona-listički odnos prema ovom pokretu, koji ga poistovećuje sa biografijama njegovih najekspoziranijih protagonista.

Kao i skoro sve zemlje Evrope, i Srbija je imala svoje fašističke pokrete i partije. Najpoznatija među njima je sigurno Jugoslovenski Nacionalni Pokret (JNP Zbor) Dimitija Ljotića. Ovaj pokret je svoju ideologiju morao prilagoditi seljačkoj ekonomskoj strukturi, tako da je fašističke ideje kombinovao sa religijskim i klasično konzervativnim sadržajem. Zboraši su na svojim skupovima pozdravljali

Hitlerove ekonomske uspehe, oslovljavali se među sobom sa „druže“, pozdravljali se podizanjem ruke kao nacisti, kao svoja obeležja isticali rune i kukaste krstove, Ljotića oslovljavali sa „vođo“, a preko svojih glasila vodili snažnu antisemitsku kampanju.

Fašizam se, takođe tokom tridesetih godina XX veka, pojavljuje i kod hrvatske političke emigracije, koja stvara

ustaški pokret, zatim kod nemačke nacionalne zajednice u Vojvodini, preko organizacije Kulturbund, kao i kod mađarskih nacionalista.

**Literatura:** Dave Renton, *Fascism: Theory and Practice*, London, 1999; Kevin Passmore, *A Very Short Introduction*, Oxford, 2002; Marija Bogdanović i Aljoša Mimica, *Sociološki rečnik*, Beograd, 2007.

## Antikomunizam i antidemokracija

Antikomunizam je politički

stav usmeren protiv ideja, političkih pokreta i pojedinaca koji zastupaju socijalnu pravdu, jednakost, radničku državu i internacionalnu klasnu solidarnost. On može imati različite idejne korene, tako da razlikujemo: religijski, liberalno-demokratski, socijaldemokratski, konzervativni i fašistički antikomunizam.

Ključni aspekt fašističke ideologije bio je upravo antikomunizam, kao glavna politička odrednica sitnoburžoaskog socijalnog sloja, koji je činio osnovu pokreta usmerenog na afirmaciju privatne svojine, nacionalizma i građanskog morala, što se u potpunosti podudaralo i sa interesima krupnog kapitala. Ideje o klasnoj jednakosti, ukidanju privilegija nastalih iz načina raspodele društvenog bogatstva i radničkoj državi, za fašiste su bile krajnje neprihvatljive. Odmah po dolasku na vlast, fašisti ukidaju radničke partije i formiraju logore za političke neistomišljenike, gde se među prvima zatvaraju komunisti. Jevreji su bili označeni kao glavni promoteri komunizma, kao rođeni revolucionari, bez osećaja za pripadnost naciji i državi. Fašisti su tvrdili da će čim se smanji ogroman uticaj domaćih i inostranih

Jevreja na domaću politiku, kulturu i privredu, doći i do veće socijalne pravde, boljeg vrednovanja rada i na njemu zasnovanih dobara, kao i do društvenog jedinstva klasa, što će dovesti do nestanka komunizma kao političke alternative.

Pored antikomunizma, negiranje demokratije jedan je od osnovnih elemenata fašističke ideologije. Pored toga, odnos prema demokratiji pravi razliku između dve buržoaske ideologije, klasičnog konzervatizma, zasnovanog na bezrezervnoj veri u ovo političko uređenje, i fašizma, koji ga smatra degradiranim i prevaziđenim. Od trenutka formiranja prve proleterske države u svetu, SSSR, antikomunizam postaje opsesija gornjih društvenih slojeva evropskih država. Revolucionarni pritisak, nošen entuzijazmom zbog pobede u Rusiji, više se ne može suzbiti tradicionalnim metodama izvršne vlasti, smatrala je evropska buržoazija. Naime, u trenutcima krize kapitalističkog sistema, najveći broj pripadnika srednjeg društvenog sloja gubi poverenje u tradicionalne građanske partije, kao i u liberalno-demokratski parlamentarni sistem. Od tog trenutka, on za građanski sloj postaje zastareo, prevaziđen i neefikasan. Razočaranje u demokratiju vodi ka prihvatanju fašističke alternati-



ve, oličene u državi zasnovanoj na diktaturi, permanentnom vanrednom stanju, autoritarnom nacionalizmu, teroru i militarizmu. Takva država se činila snažnijom i sposobnijom da sačuva hijerarhiski društveni poredak, stečena prava i svojinu.

Antidemokratski je bila vezivna nit svih fašističkih pokreta u Evropi, od Osvalda Mozlija (Oswald Mosley) u Engleskoj do Kodreanu (Corneliu Codreanu) u Rumuniji i Ljotića u Srbiji. Videnje alternative demokraciji, međutim, bilo je nešto drugačije. Pored korporatizma i staleškog uređenja društva, koji su im bili zajednički, fašisti u Italiji govore o totalitarnoj državi kao vrhovnoj vrednosti (stato),

za naciste u Nemačkoj to je autoritarna država, u čijem se središtu nalazi narod (Volk), dok se na istoku nudi tradicionalna patrijarhalno-plemenska zajednica.

**Literatura:** *Fašizam i neofašizam*. Zbornik izlaganja na međunarodnom znanstvenom simpoziju, (pr. Ivan Prpić i Dušan Bilendžić), Zagreb, 1976.; Lacko Mikloš, „Fašizam u istočnoj i srednjoj Evropi: prilog opštoj definiciji fašizma“, *Marxistička misao*, br. 3, 1986; Robert Kuhl, *Oblici građanske vladavine Liberalizam – Fašizam*, Beograd, 1978; Todor Kuljić, *Fašizam*, Beograd, 1985; Palmiro Toljati, *Lekcije o fašizmu*, Beograd 1970.

## Antisemitizam

Pojam antisemitizam predstavlja sve oblike netrpeljivosti prema Jevrejima, kao jednom od semitskih naroda, i prostire se od mržnje do organizovanog i institucionalnog progona. Termin je u svojoj knjizi „Pobeda jevrejstva nad germanstvom“ skovao radikalni nemački žurnalista Vilhelm Mar (Wilhelm Marr) 1879. godine, da bi razlučio to osećanje od tradicionalnih hrišćanskih formi netrpeljivosti prema judaizmu. Pojam nikada nije obuhvatao odnos prema nekom drugom narodu koji govori semitskim jezikom.

Antisemitizam nije usamljena i izolovana pojava, već je uvek deo šireg misaonog kompleksa, konzervativnog i autoritarnog pogleda na svet. Kada se za kriterijum uzme način manifestacije, treba razlikovati tradicionalni antijudaizam od modernog antisemitizma. Za stari antijudaizam bila je karakteristična mržnja prema Jevrejima, kao izdancima lažne i pogrešne vere u Boga i bogobicama. Za razliku

od tog tradicionalnog neprijateljstva prema Jevrejima, koje počiva na religijski zasnovanoj antipatiji, moderni antisemitizam iz devetnaestog veka predstavlja sekularnu ideologiju, u kojoj se artikulišu konkretni politički i ekonomski interesi, i on počiva na rasnim, a ne na religijskim premisama. Neodvojivi deo antisemitizma je i verovanje u svetsku jevrejsku zaveru, opisanu u falsifikovanom pamfletu „Protokoli sionskih mudraca“. Svoju krajnju metastazu rasistički antisemitizam doživljava u okviru fašističkog pokreta koji se oslanjao na već postojeću antisemitsku tradiciju, ali joj pridodaje i rasističke ideje uvijene u paranaučnu oblandu. Mit o Jevreju koji stoji iza revolucije, plutokratije, feminizma, anarhizma, seksualnih i umetničkih sloboda postaje okosnica ideologije fašističkih pokreta predstavljajući dodirnu tačku njegove kritike kapitalizma i komunizma.

**Literatura:** Aleksandar Molnar, „Antisemitizam kao oblik rasizma“, *Nova srpska politička misao*, posebno izdanje 1, 2002; Todor Kuljić, *Fašizam*, Beograd, 1985.

## Antiprosvetiteljstvo

Prosvetiteljstvo

je opšti duhovni i misaoni pokret evropskog građanstva, koji se javlja u XVIII veku, usmeren protiv svake vrste prinude dogmatskog autoriteta, predrasuda i praznoverja, a za trijumf kritičkog uma u umetnosti, nauci i politici. Prosvetiteljstvo je bilo ideja vodilja svim socijalnim revolucijama. Kako je počelo da stiče svoje poklonike, nailazilo je i na oštre kritičare, a najuporniji među njima bili su očevi evropske konzervativne misli, De Mestr (Joseph de Maistre), De Bonal (Louis de Bonald) i Edmund Berk (Edmund Burke).

Polazeći od pretpostavke o nesavršenosti ljudske prirode, konzervativci u prosvetiteljstvu vide početak haosa, bezakonja i moralne degradacije, naglašavajući neophodnost postojanja autoriteta, hijerarhijske organizacije društva i tradicije.

Od samog pojavljivanja na istorijskoj sceni, fašizam se oslanja na klasično konzervativnu kritiku prosvetitelj-

stva, s tim što je on radikalizuje.

Idejama prosvetiteljstva fašizam suprotstavlja ekstremni nacionalizam, iracionalizam, misticizam, slepu veru u nepogrešivost autoriteta, kolektivizam i apologiju sile. „Tog dana je, može se reći, umro Hegel“, pisao je nacistički pravni teoretičar Karl Šmit (Carl Schmitt), misleći na dan kada je Adolf Hitler postao kancelar Nemačke, što je po njemu označilo definitivni trijumf antiprosvetiteljstva u Evropi. Bitan segment borbe protiv prosvetiteljstva jeste i insistiranje fašista na iracionalizmu, koji postaje svojevrsan teološki koncept. Na mesto građanina dolaze sledbenik ili neprijatelj, u zavisnosti od rasnog materijala koji nose u krvi, a borba između njih dobija mitske razmere. Svaka vrsta privatnosti se ukida, a ideologija postaje sveprisutna u ljudskom životu.

**Literatura:** Endru Hejvud, *Političke ideologije*, Beograd, 2005; Đerd Lukač, *Razaranje uma: put iracionalizma od Šelinga do Hitlera*, Beograd, 2006; Todor Kuljić, *Fašizam*, Beograd, 1985.

## Antihumanizam

Sa širenjem socijaldarviniz-

ma i jačanjem njegovog uticaja na nauku, medicinu i politiku, krajem XIX i početkom XX veka, ideje o biološkoj nejednakosti ljudi zadobile su veliki broj pristalica i postale najvažniji oslonac doktrini eugeničkog pokreta, a kasnije i fašizma. Socijaldarvinizam, klasični antisemitizam, kao i iskustvo Prvog svetskog rata, posle kojeg je svet pomislio kako je već video sve strahote i katastrofe koje je čovek sposoban da počinji, doprineli su pojavi svojevrsnog moralnog relativizma, koji svoj finalni oblik dobija u nacističkom odnosu prema ljudskom životu.

Ova antihumanistička etika polazila je od nekoliko premisa: postoje nejednakosti između ljudskih bića, određene prirodnim faktorima; nisu tačne tvrdnje da između životinja i ljudskih bića postoje radikalne razlike; moralne osobine se nasleđuju genetski; za nastanak određene rase presudni su biološki faktori, a ne oni klimatski ili socijalni; država ima obavezu da preuzme brigu o rasnoj higijeni kroz segregaciju i sterilizaciju.

Početkom XX veka u lekarskim krugovima, između ostalog i pod uticajem, počinje da se naglašava ideja o zdravlju kao najvišem moralnom principu. To je neminovno vodilo do dehu-

manizacije i kriminalizacije bolesti. Dovođenjem u direktnu vezu socijalno patoloških pojava, kao što su kriminalizam, alkoholizam ili prostitucija, i navodnog biološkog propadanja rasnog materijala određenog naroda, trebalo je pružiti opravdanje za radikalne mere koje su primenjivali nacisti.

Već u julu 1933. godine, samo nekoliko meseci posle dolaska na vlast, nacisti donose Zakon o obaveznoj sterilizaciji. Posledica tog zakona bila je sterilizacija preko 300.000 ljudi zbog

njihovih navodnih naslednih „nedostataka“, koji su uključivali ne samo urođene psihičke i fizičke bolesti, već i alkoholizam. Bila je to „generalna proba“ za ono što je čekalo Jevreje nekoliko godina kasnije.

**Literatura:** Daniel J. Goldhagen, *Hitlerovi dobrovoljni dželiti*, Beograd, 1998; Vladimir Petrović, „Od borbe protiv bolesti do borbe za očuvanje rase – biopolitička dimenzija (ne)dovršene modernizacije srpskog i jugoslovenskog društva“, *Istorija XX veka, br. 2*, 2008.

## Anticiganizam

Anticiganizam je relativno novi pojam

za staru društvenu pojavu, za mržnju, marginalizaciju i progon Roma u svetu. Istorija ovog naroda prepuna je nasilnih migracija, izbeglištva i ponovnog naseljavanja novih prostora. Oduvek su bili opažani kao stranci, skitnice, kriminalci, tako da još od XIV veka u evropskim zemljama nalazimo zakonske odredbe koji su dopuštali diskriminaciju Roma. Prema definiciji European Commission against Racism and Intolerance (ECRI, Evropska komisija protiv rasizma i netolerancije) iz 2011, anticiganizam je specifična forma rasizma, ideologija koja je zasnovana na rasnoj superiornosti, forma dehumanizirajućeg i institucionalnog rasizma uzgajana istorijskom diskriminacijom, koja se, pored ostalog, izražava nasiljem, govorom mržnje, eksploatacijom, stigmatizacijom i najeklatantnijom vrstom diskriminacije.

Istrebljenje Roma bilo je deo programa Nacionalsocijalističke partije Nemačke. Odmah po dolasku na vlast nacisti donose propise i zakone o rasnoj pripadnosti, gde se Romi prepoznaju kao rasni problem za Nemačku. Posle toga, u celoj zemlji lokalni policijski odredi počinju da zatvaraju Rome

u lokalne logore, koji kasnije postaju koncentracioni logori za Rome. Berlin-Marcan (Berlin-Marzahn) i drugi logori za Rome (Zigeunerlager), koje su nacisti osnovali između 1935. i 1938. godine, bili su preliminarna faza na putu ka logorima smrti Aušvic (Auschwitz), Zaksenhauzen (Sachsenhausen) i Dahau (Dachau).

Romi su bili žrtve progona svuda gde su fašisti došli na vlast, kao i njihove vojne sile. Tako se sabirni logori za Rome formiraju i u fašističkoj Italiji, a zatim i u drugim zemljama okupiranim od strane Nemačke. Jedno od značajnijih mesta stradanja Roma jeste i logor Jasenovac, formiran od strane ustaškog režima u Hrvatskoj. Odmah po početku nemačke okupacije Srbije počinje progon Roma i Jevreja. Naredbom od 30. maja 1941. godine, Jevreji i Romi se isključuju iz javnog i privrednog života i obavezuju na registraciju u posebne spiskove (Judenregister i Zigeunerlisten). Uvodi se i prisilni rad, a propisuje se i obavezno nošenje žutih traka. U svemu tome učestvuju i lokalne kvislinške vlasti, prvo Komesarska uprava, a zatim i Nedićeva vlada sa svojom policijom. Ubrzo se formira i Odeljenje za Jevreje i Cigane.

Žrtve genocida nad Romima (Porajmos), kao i njihove porodice, kako u Srbiji tako i u celoj Evropi, nikada nisu oštećene za patnje koje su doživle tokom Drugog svetskog rata.

**Literatura:** Dragoljub Acković, *Romi u Beogradu: Istorija, kultura i tradicija Roma u Beogradu od naseljavanja do kraja XX veka*, Beograd, 1999; Bora Kuzmanović, „Stereotipi o Romima i etnička distanca prema Romima“, *Sociologija, Vol. XXXIV*,

*br.1*, str. 119–126, 1992a; Vladan Jeremić i Rena Rädle: *Anticiganizam i klasni rasizam u Evropi*, na stranici <http://pokret.net/cms/index.php?page=anticiganizam-i-klasni-rasizam-u-evropi>, poslednji pristup 15. septembra 2012; ECRI, General Policy Recommendation No.13, Council of Europe, Strasbourg, 2011, [http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/ecri/activities/gpr/en/recommendation\\_n13/e-RPG%2013%20-%20A4.pdf](http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/ecri/activities/gpr/en/recommendation_n13/e-RPG%2013%20-%20A4.pdf), poslednji pristup 17. decembra 2012.

## Eugenika

Eugenički pokret bio je kvazinauka o čistoći rase i rasnom odabiranju (rasisti su je zvali *nauka o rasnoj higijeni*), a svoju doktrinu oblikovao je, s jedne strane, pod uticajem darvinizma, a s druge pod uticajem klasičnog rasizma iz XIX veka. Eugenika počiva na pretpostavci da nisu svi ljudi jednako vredni, da postoje ljudi koji su „inferiorni“, oni koji nisu vredni života, i oni „superiorni“, koji stvaraju kulturu i čuvaju moralne vrednosti.

Pokret je, oslanjajući se na lamarizam, naglašavao presudan značaj genetskog nasleđa u određivanju fizičkih i mentalnih sposobnosti, ali i moralnih osobina, kao što su hrabrost, poštenje, solidarnost. Mentalno i fizički hendikepirane osobe posmatrane su kao inferiorne, niže, beskorisne jedinice, koje predstavljaju društveni balast. Pored bolesnih i invalida, u grupu štetnih spadale su i neevropske rase i narodi, naročito žuta rasa i Jevreji. Da bi naučno dokazali ekstremne tvrdnje o inferiornosti i superiornosti, neki naučnici su merili ljudske lobanje i druge delove ljudskog tela, za šta je najpoznatiji primer Lombrozova (Ce-

sare Lombroso) „teorija o rođenom zločincu“.

Eugenika je početkom XX veka bila veoma popularna, tako da se neke eugeničke ideje mogu naći i kod liberalno i socijaldemokratski orijentisanih mislilaca, ali je svoj vrhunac ipak doživela sa usponom nacističke Nemačke. Nacisti su otvoreno propagirali neophodnost državne intervencije u eliminaciji, kako su govorili, bolesnih, inferiornih i „nasledno opterećenih“ osoba.

Popularnost ovih ideja tokom tridesetih godina XX veka nije zaobišla ni Srbiju i njene naučne krugove, tako da se kod manjeg broja intelektualaca pojavljuju rasističke ideje. Najbolji primeri za to su razmišljanja antropologa Branimira Maleša i dvojice lekara, Svetislava Stefanovića i Stevana Ivanića, članova Jugoslovenskog higijenskog zavoda.

**Literatura:** Aleksandar Molnar, *Narod, nacija, rasa: istorijska izvorišta nacionalizma u Evropi*, Beograd, 1997; Ilija Malović, „Eugenika kao ideološki sastojak fašizma u Srbiji 1930-ih godina XX veka“, *Sociologija, sv. 1*, 2008.

**Klerikalizam** Klerikalizam je naziv za politički i kulturni koncept koji se zalaže za dominantan uticaj crkve i dogmatskih crkvenih učenja na kulturni, politički i privatni život. Posle Francuske revolucije, taj pokret postaje popularan u konzervativnim krugovima kao reakcija. On se suprotstavljao talasu revolucionarnih ideja, koje su podrazumevale potpunu sekularizaciju društva.

Od samog početka njihovog pohoda na vlast, fašiste podržavaju različiti delovi hrišćanske crkve. Ta podrška se vremenom povećavala, kako je pokret postajao uticajniji. Premda je u okviru fašističkog pokreta, naročito onog u Nemačkoj, postojala uticajna antiklerikalna struja, crkveni krugovi su u fašizmu prepoznali pokret koji može da spasi hrišćansku Evropu od komunista, Jevreja i masona. To naročito dolazi do izražaja u uslovima direktnog sukoba fašizma sa levim političkim idejama, kao što je bio građanski rat u Španiji, gde se katolički kler direktno stavio u službu oružanih

formacija generala Franka (Francisco Franco). U takvim uslovima rađa se i termin klerofašizam. Klerofašizam kao koncept naročito biva izražen u istočnoj Evropi, gde se kod rumunskih, jugoslovenskih ili mađarskih fašista, više nego u razvijenom fašizmu, naglašava klasični konzervativni i religijski sadržaj. Deo sveštenstva Srpske pravoslavne crkve slagao se sa filozofskim i političkim stavovima pokreta Zbor, čiji je vođa bio pravoslavni mistik i fašista, Dimitrije Ljotić. Protivljenje individualizmu, demokratiji, ateizmu i naročito komunizmu, približio je pojedine sveštenike i teologe toj fašističkoj organizaciji. Najistaknutiji među njima bio je vladika žički, Nikolaj Velimirović.

**Literatura:** Jovan Byford: *Potiskivanje i poricanje antisemitizma: sećanje na vladiku Nikolaja Velimirovića u savremenoj srpskoj pravoslavnoj kulturi*, Beograd, 2005; Olivera Milosavljević, *Savremenici fašizma: percepcija fašizma u beogradskoj javnosti 1933–1941*, Beograd, 2010.

**Koncentracioni logori** Koncentracioni logori su vrsta zatvora za političke protivnike, vojne zarobljenike ili civilno stanovništvo lišeno slobode zbog svoje religijske ili nacionalne pripadnosti, pri čemu se u vreme ratnih sukoba civili lišavaju slobode i da bi služili kao taoci. Ovakav vid zatvaranja ljudi krajnje je nehuman, a zatvorenici se hapse bez pojedinačne krivice i pojedinačne sudske odluke. Iako je taj oblik tretiranja ljudi bio poznat i ranije, koncentracioni logori se prvi put masovno primenjuju u Burskom ratu, u kojem je engleska vojska zatvarala u logore bursko stanovništvo, nastojeći da takvim represivnim merama slomi

otpor tog naroda. Pored ovih, poznati su i logori za ratne zarobljenike i civile za vreme Prvog svetskog rata. U tim logorima izgubilo je život hiljade Srba, Rusa, Italijana i drugih. Odmah po dolasku na vlast, nemački nacisti počinju sa progonom političkih protivnika, ali i Jevreja i Roma. Krenuvši u obračun sa ovim društvenim grupama, počinju da formiraju i prve koncentracione logore, kao što su Dahau, Mathausen i Buchenwald. U početku to nisu bili logori smrti, koji će se formirati za vreme Drugog svetskog rata, već radno-kazneni logori.

**Literatura:** E. Kogon, *Država SS-a: sistem njemačkih koncentracionih logora*, Zagreb, 1982; Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, New York, 1985.

## Logori uništenja

Posle Vanzejske konferencije (Wannseekonferenz) u januaru 1942. godine, počinje projekat uništenja evropskih Jevreja u logorima smrti, koji su Nemci eufemistički zvali „konačno rešenje jevrejskog pitanja u Evropi“ (*Endlösung der Judenfrage*). Proces je bio precizno organizovan, a sastojao se od hapšenja, transporta, ubijanja gasom, kremiranja i industrijske prerade delova leševa (zlatnih zuba i proteza, kostiju za sapune, kose za tekstilnu industriju, itd.).

Nacisti su u okupiranoj Poljskoj i drugim mestima, od 1942. do 1944, počeli da raspuštaju prethodno formirana geta, deportujući civile u logore smrti, koji su za tu namenu bili opremljeni

gasnim komorama i krematorijumima. Prva ubijanja u gasnim komorama počela su u logoru Helmno (polj., *Chelmno*, nem., *Kulmhof*), u koji su prebačeni Jevreji iz Lođskog geta. Pored toga, logori za istrebljenje Jevreja, Roma i slovenskog stanovništva sa okupiranih područja bili su i Belzec, Sobibor, Treblinka, Majdanek i Aušvic-Birkenau. Dalje deportacije slede i iz ostalih okupiranih teritorija, a intenziviraju se s napredovanjem nemačke armije u Sovjetskom Savezu.

**Literatura:** J. Daniel Goldhagen, *Hitlerovi dobrovoljni dželati*, Beograd, 1998; George Mosse, *Do konačnog rešenja. Istorija rasizma u Evropi*, Beograd, 2005; Milan Koljanin, „Represija kao sistem: logori u okupiranoj Srbiji 1941–1945“, *Hereticus*, 1, 2007.

## Nacionalizam, imperijalizam i kolonijalizam

Nacionalizam se definiše kao politički princip koji se zalaže za poklapanje političkih (državnih) i etničkih granica, a formira se oko etničke zajednice na najvećem stepenu razvoja – nacije. Naciju čini stanovništvo koje se ujedinjuje oko nacionalnih mitova, zajedničke tradicije, zajedničkog kolektivnog sećanja, masovne javne kulture, teritorije, institucionalno zajamčenih prava, te osećaja solidarnosti sa drugim pripadnicima.

Glavne odlike nacionalizma su shvatanje da je svet podeljen na nacije, da je takav poredak pravedan i prirodan, da svaka nacija ima svoju individualnost i istoriju, da je nacija izvor političke moći i da je uslov čovekove slobode pripadnost određenoj naciji. Takođe, nacionalizam insistira na tome da je sudbina nacije izraz sudbine pojedinca i da je njegova dužnost da svoje interese potpuno podredi interesima nacije. Nacionalizam se održava i

prenosi na nove generacije preko nacionalnih simbola (grb, zastava, nošnja), običaja i ceremonija, koji podstiču nacionalne osećaje širokih narodnih masa i podsećaju na istorijsku trajnost, mučeništvo i junaštvo nacije i njenih pripadnika.

Postoji mnogo tipologija nacionalizma, među kojima je poznatija Velerova (Hans-Urlich Wehler) tipologija nacionalizma prema razvojnim fazama. Nacionalizam se tu deli na:

Integrativni: država nacionalizmom integriše različite etničke grupe u jedinstvenu naciju (primer je prva faza oblikovanja francuske i američke nacije);

Ujediniteljski nacionalizam: od posebnih delova jedne nacije stvara se, ujedinjenjem u nacionalnu državu, jedinstvena nacija;

Secesionistički: razbijanjem moćnih višenarodnih imperija stvaraju se posebne nacije;

Prenešeni: model formiranja nacije koji je važio za Evropu, primenjuje se na azijske i afričke etničke zajednice.

Za evropske države karakterističan je imperijalistički nacionalizam, dok se nacionalizam u Aziji i Africi može nazvati antikolonijalističkim.

Termin imperijalizam dolazi od latinske reči imperium, što znači vrhovna vlast, carstvo i velika država. U političkom govoru pojavljuje se sredinom XIX veka i njome se prvo označavaju pristalice Napoleona Bonaparte, a kasnije njegovog sinovca Napoleona III (imperialistes).

Imperijalizam je težnja određene imperije da kulturno, politički i ekonomsko potčini što je moguće više etničkih grupa i političkih zajednica, a široki zamah dobija s velikim geografskim otkrićima, olakšavanjem komunikacije između Evrope i udaljenih kontinenta, širenjem industrijske proizvodnje i stvaranjem nacionalnih država. Da bi prikrla težnje za hegemonijom nad drugim nacijama i ekonomskom eksploatacijom, imperija koristi nacionalizam kao svoje ideološko opravdanje. U tu svrhu koriste se i tvrdnje o civilizatorskoj i emancipatorskoj misiji imperije. Kao ideološko opravdanje imperija zna da sebi pripiše i ulogu mirotvorca, koji uvodi

red i mir u ratom zahvaćena područja ili ulogu zaštitnika određene religijske grupe, u odnosu na neku drugu.

Klasičan vid imperijalizma je kolonijalizam, koji označava osvajanje teritorija, ekonomsku eksploataciju stanovništva i pljačku sirovina, koje su počinile evropske zemlje u novootkrivenim teritorijama Azije, Amerike i Afrike. Zbog smanjenja teritorija koje je bilo moguće ekonomski eksploatirati, usled sve većeg broja zemalja sa kolonijalnim ambicijama, dolazi do međimperijalističkih sukoba, koji rezultiraju Prvim svetskim ratom. Ovakav vid političkog, vojnog i ekonomskog terora svoje najoštrije kritičare je našao među marksistički orijentisanim teoretičarima, koji primećuju da je imperijalizam neraskidivo vezan za logiku kapitala, za njegovu potrebu za stalnom ekspanzijom i novim sirovinama i tržištima.

**Literatura:** Hans-Ulrich Veler, *Nacionalizam, Istorija-forme-posledice*, Novi Sad, 2002; Ernest Gelner, *Nacije i nacionalizam*, Novi Sad, 1998; Antoni Smit, „Nacionalni identitet“, XXvek, Beograd, 1998; Roza Luksemburg, *Akumulacija kapitala, priloga ekonomskom objašnjenju imperijalizma*, Beograd, 1955; Vladimir I. Lenjin, *Imperijalizam kao najviši stadijum kapitalizma*, Beograd, 2011.

## Okultizam i kult smrti u fašizmu

Okultizam predstavlja verovanje u okultne sile, koje svoja znanja crpi iz navodno drevnih spisa i neguje diskurs koji se odlikuje specifičnim načinom govora, mišljenja i simboličkog izražavanja.

Za vreme Drugog rajha, širom Nemačke počinju da se formiraju neobična udruženja intelektualaca, romantič-

nih pesnika i političara. Inspirisana staronemačkim mitovima s jedne i rasističkim i antisemitskim teorijama s druge strane, ova tajna društva postaju nukleus tek nadolazećem pokretu nacionalsocijalizma. Iako ne treba precenjivati uticaj ovakvih udruženja, budući da je fašizam nastao u specifičnim društveno-ekonomskim uslovima početkom XX

veka, ne možemo prevideti da su neki od vodećih ljudi ovog pokreta svoju borbu za čistoću nemačke rase počeli upravo u tim krugovima.

Proslave i manifestacije u Trećem rajhu bile su zasićene drevnim simbolima: runama, svastikama, mistifikacijom krvi, ljudskog tela, vatre, svetla, te specifičnim pozdravima. Neka od poznatijih udruženja okultnog karaktera u Nemačkoj bila su Udruženje Tule, čiji su članovi bili Rudolf Hes (Hess) i Alferd Rozenberg (Rosenberg), kao i Vagnerov bajrojski krug (*Der Bayreuther Kreis*).

Posmatrajući fašističku ideologiju, njenu manifestaciju, propagandu i ceremonije, veoma lako se uočava specifičan pogled na smrt i žrtvovanje. Krajem XIX veka, u uskim krugovima antisemitske i nacionalističke inteligencije u Nemačkoj, oživljavaju pangermanski kultovi koji veličaju herojsku smrt. Valhala, Dvorana palih, postaje ekvivalent hrišćanskom rajskom vrtu sa svojih 540 vrata u Odinovom mitološkom gradu Glads-hajmu. Esesovci su verovali da posle

bitke bog Odin šalje Valkire, koje biraju najhrabrije među poginulima, i odvo-de ih u Valhalu. To verovanje imalo je za svrhu da izazove prezir prema smrti kod ratnika, podigne borbeni moral i učini ih idealnim ideološkim oružjem nesposobnim za racionalno rasuđivanje.

Kult smrti je bio izražen i kod drugih fašističkih pokreta, pa i kod onog u Srbiji, koji se po mistifikaciji heroizma nije mnogo razlikovao. Tekstovi korač-nica Srpskog dobrovoljačkog korpusa, oružanog krila srpskog fašizma, pre-puni su prizivanja smrti, dobrovoljnog mučeništva i veličanja mladosti koja se gasi za rod i *Novo doba*. Naročita pažnja se poklanjala organizovanju sa-hrana poginulih, na kojima je redovno govorio Dimitrije Ljotić.

**Literatura:** Houston Stewart Chamberlain, „Počeci rasnog svetonazora“, *Theoria*, god. XXXIX, br. 3, 1996; Aleksandar Molnar, „Obračun Alfreda Rozenberga sa hrišćanstvom“, *Filozofija i društvo*, *God. XVII*, br. 1, 2006, Todor Kuljić, „Smrt kod levice i desnice: prilog kritici antitotalitar-ne tanatologije“, *Filozofija i društvo* 22, 4, 2011.

## Radni logori i istrebljenje kroz rad

Po oslobođenju Evrope od fašizma, oko 10 miliona ljudi prisiljenih da rade za nemačku ekonomiju tokom Drugog svetskog rata, vratilo se svojom kućama. Korišćenje prinudnog rada, kao načina da se nadomesti manjak radne snage, poprimilo je do tada neviđene razmere. Radnici su dolazili iz oko dvadeset zemalja, koje su bile pod kontrolom fašističkih sila ili su bile njihovi sateliti, a dve trećine od ukupnog broja poticalo je iz istočne Evrope. Ogroman broj ljudi umire u tom procesu eksploatacije, od posledica teškog rada, gladi, katastro-

falnih uslova za život i mučenja. Još od formiranja prvih logora za političke zarobljenike, prisilan rad je bio mera represije i kažnjavanja.

Satelitske države su aktivno pomagale Nemačkoj u tom prisiljavanju ljudi na robovski rad, tako što su organizovale propagandu, transport, ustupale oružane formacije za obezbeđenje i hapšenje ljudi, pravile spiskove onih koje treba poslati u logore. Uslovi rada su svuda bili stravični, ali su se opet značajno razlikovali, u zavisnosti od toga da li je bila reč o radnicima iz zapadne Evrope, Sovjetskog Saveza ili Jevrejima.



Organizacija života i rada, koji se nisu mogli izdržati u dužem periodu, u logorima za ratne zarobljenike i civile na teritoriji pod kontrolom Trećeg Rajha, bila je deo koncepta „uništenje kroz rad“ (Vernichtung durch Arbeit), koji su formulisali najviši zvaničnici fašističke države, Hajnrih Himler (Heinrich Himmler) i Albert Šper (Albert Speer), u dogovoru sa Adolfom Hitlerom. Prosečan životni vek zatvorenika, u takvim uslovima, bio je četiri meseca, a od rada nisu bila pošteđeni ni deca, stari i bolesni. Rezultat je bila

smrt miliona ljudi, čiji su se životi smatrali bezvrednim – najviše Jevreja i Slovena, ali i homoseksualaca i nemačkih komunista.

**Literatura:** Herbert Ulrich, *Hitler's Foreign Workers: Enforced Foreign Labour in Germany Under the Third Reich*,. Cambridge, 1997; *Forced Labor*; Shoah Resource Center, The International School for Holocaust Studies, na stranici: [http://www1.yadvashem.org/odot\\_pdf/Microsoft%20Word%20-%20625.pdf](http://www1.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%20625.pdf), poslednji pristup 15. septembar 2012.

## Rasizam i teorija kulturne superiornosti

Rasizam je pogled na svet zasnovan na uverenju da je rasa presudni činilac u određivanju mentalnih i moralnih osobina ljudskih bića, što dalje služi kao osnova za određenje njihovog društvenog položaja. Nepromenljive fizičke karakteristike (boja kože, očiju, itd.) postaju osnov za klasifikaciju vrednosti ljudskog života. Iako se ova ideja razvijala kroz vekove, rasizam se jasno profilise u XVIII i XIX veku, kada izrasta iz dva korena: s jedne strane rađaju ga imperijalizam i kolonijalizam – evropske belaičke države porobljavaju i ekonomski eksploatišu zemlje u kojima većina stanovnika ima drugačiju boju kože. Tako teorija o kulturnoj, tehničkoj i mentalnoj superiornosti služi kao ideološko opravdanje za brutalnu pljačku i osvajanje, čime se pravi razlika između civilizovanih i necivilizovanih naroda. S druge strane, podsticaj rasizmu daje slepa i doslovno shvaćena vera u prirodne nauke, koje se naglo razvijaju u XIX veku. Pojavljuju se nove discipline, kao sto su frenologija i fiziognomika, pomoć kojih rasizam nastoji da naučno dokaže svoje stavove.

Krajem XIX veka dolazi do ključne promene ovog koncepta: rasisti odustaju od identifikacije rase samo sa fizičkim odlikama. Boja kože, kvalitet kose, rast i fizičke karakteristike uopšte, postaju irelevantne za definisanje rase; distinktivnu funkciju sada preuzima krv, koja kulturne i civilizacijske razlike pretvara u biološke. Bez ikakvih konkretnih dokaza, jedna rasa se prikazuje kao inferiorna, a druga kao superiorna. Naglo se povećava broj inferiornih rasa, bez obzira na to što neke od njih imaju belu boju kože, a Jevreji i Sloveni postaju zasebne rase, suštinski suprotstavljene Arijevcu, ekvivalentu rasne čistote i kvaliteta. Time se otvara širok prostor za fašističku „skalau kvaliteta naroda Evrope“, po kojoj rasno inferiorne treba društveno eliminisati ili marginalizovati.

Od samog početka kolonijalnih osvajanja javila se potreba da se porobljavanje naroda, eksploatacija njihove radne snage i otimanje prirodnih resursa racionalizuju. Dolazeći u dodir s narodima čija je tehnologija bila manje razvijena od njihove, kolonizatori su tu nejednakost pokušali da pripišu

navodnim prirodnim razlikama, koje jedne određuju kao gospodare, a druge kao robove. Jedno od veoma uticajnih pseudonaučnih objašnjenja ove pojave bila je i teorija o kulturnoj superiornosti Evropljana nad starosedocima Afrike, Azije i Australije.

U XVIII veku, u tu svrhu počinje da se koristi termin *civilizacija*, koji označava viši stadijum u kulturnom razvoju čoveka u odnosu na divljaštvo, i koji se vremenom razvija u pravu ideologiju, koja će insistirati da na planeti postoje divlji i civilizovani narodi, da među njima postoje bitne razlike, kao i da oni civilizovani imaju za zadatak da pripitome one koji to još uvek nisu. Francuska je, recimo, kolonizovala narode koji su živeli u Africi i Aziji, tvrdeći da je to njena civilizatorska misija (mission civilisatrice).

Tome doprinosi i socijalni evolucionizam, kao i shvatanje da se ljudsko biće i njegov intelekt evolutivno razvijaju od primitivnog ka civilizovanom. Reč

*primitivan* nije obavezno pežorativna, ali postaje opasno ideološko oružje kada se koristi kao epitet uz pojmove kao što su mentalitet (teorija o primitivnom mentalitetu), um, društvo, kultura, svest ili ponašanje.

Na to se kasnije oslanjaju i otvoreno rasističke teorije, koje tvrde da je divljaštvo neizlečivo, a daljom radikalizacijom dolazi se do zaključka da su neke rase čak štetne i opasne. Adolf Hitler je tvrdio da su sve velike imperije i civilizacije propale zbog toga što su u svoj rasni kod pustile gene nižih, primitivnih rasa. Da se to ne bi desilo i Nemačkoj, bilo je neophodno eliminisati ili porobiti rase koje su biološki nesposobne da stvaraju kulturu.

**Literatura:** Aleksandar Molnar, *Narod, nacija, rasa: istorijska izvorišta nacionalizma u Evropi*, Beograd, 1997; George Mosse, *Do konačnog rešenja. Istorija rasizma u Evropi*, Beograd, 2005; Žan Poarije, *Istorija etnologije*, Beograd, 1999.

## Ubijanje bolesnika

Godinama pre dolaska nacista na vlast, u Nemačkoj je postojalo

Društvo za rasnu higijenu (Deutsche Gesellschaft für Rassenhygiene), koje je otvoreno zagovaralo sterilizaciju mentalno i fizički bolesnih osoba, kao i iskorenjivanje polnih bolesti i narkomanije. Sva nastojanja ovog društva ostala su na nivou pukog teoretisanja, sve dok se nije pojavila politička opcija dovoljno ekstremna da ideje eugeničara počne da sprovodi u delo. Takav politički pokret bio je NSDAP. Kada je ta partija preuzela poluge političke moći u Nemačkoj, eugenika je postala zvanična zdravstvena politika.

Od 1933. godine donosi se niz zakona koji su ceo projekat ubijanja, hapšenja

i sterilisanja pravno regulisali.

Najpoznatiji su Nirnberški zakoni i Zakon o prevenciji genetski poremećenih potomaka.

Od 1939. godine, započinje i takozvani „program eutanazije“, pod komandom Hitlera lično; otrovnim gasom je likvidirano oko 90.000 Nemaca koji su ocenjeni kao „nepodobni za život“, zbog mentalnih ili fizičkih nedostataka. Taj program je privremeno obustavljen 1941. godine, ali je poslužio kao poligon za uvežbavanje „konačnog rešenja“.

**Literatura:** Robert S. Vistric, *Hitler i holokaust*, Beograd, 2004; Daniel J. Goldhagen, *Hitlerovi dobrovoljni dželatli*, Beograd, 1998; Eric Ehrenreich, *The Nazi Ancestral Proof: Genealogy, Racial Science and the Final Solution*, 2007.

## Pravne mere prema fašističkim zločincima i njihovim žrtvama

Nataša Lambić

Nakon široko rasprostranjenog nasilja nad određenim društvenim grupama u Drugom svetskom ratu, zločina „koji do tada nije imao ime“ (V. Čerčil, avgust 1941), trebalo je stvoriti novu političku i pravnu praksu koja će odgovoriti na novu situaciju. Međunarodni vojni tribunal u Nirnbergu (20. XI 1945 – 1. X 1946) bio je prvi međunarodni tribunal koji je korišćen kao mehanizam za utvrđivanje odgovornosti i kažnjavanje počilaca zločina u posleratnom periodu. Pravila suđenja nastala su kombinovanjem anglosaksonskog i kontinentalnog pravnog sistema. Svaka od velikih sila (SAD, Sovjetski Savez, Francuska i Velika Britanija) dale su sudiju, zamenika i tužilački tim.

Predstavnici političkog, diplomatskog, ekonomskog i vojnog vrh nacističkog režima (ukupno 24), optuženi su za ratne zločine i zločine protiv čovečnosti, podsticanje agresije i sudelovanje u drugim zločina protiv mira. Četvrta tačka, za učestvovanje u zaveri, dodata je da bi se u optužnicu mogli uključiti zločini koji su bili u skladu sa nacističkim zakonodavstvom pre rata, ali i da bi u budućim suđenjima postojala pravna osnova za procesuiranje individualnih slučajeva. Kao *zločini protiv čovečnosti* tada su označeni: ubistvo, istrebljivanje, porobljavanje, deportacije i progoni, na političkoj, rasnoj i religijskoj osnovi. U optužnici je upotrebljena i reč „genocid“, ali u deskriptivnom smislu, još uvek ne kao definisani pravni termin.

Nakon glavnog suđenja, trebalo je uspostaviti pravne principe, na

osnovu kojih bi se nastavili procesi drugim zločincima. Zaoštreni odnosi početkom Hladnog rata prekinuli su organizovanje zajedničkih sudskih procesa. Pred zasebnim vojnim tribunalima nastavljeno je procesuiranje niže rangiranih zvaničnika i oficira (stražara u koncentracionim logorima, policajaca, pripadnika streljačkih odreda (Einsatzgruppen) i lekara koji su izvodili medicinske eksperimente. Obnova pravosudnog sistema bila je bitan deo procesa denacifikacije, tako da su, od decembra 1945. godine, nemački sudovi vodili procese u vezi slučajeva kada su žrtve bili Nemci (na primer, slučajevi eutanazije).

U zoni SAD, organizovano je *Dvanaest naknadnih procesa* (9. XII 1946 – 13. IV 1949), dok je *Tokijski tribunal* (29. IV 1946 – 12. XI 1948) sudio japanskim ratnim zločincima. Tokom 1946. godine, sudski procesi protiv kolaboracionista održani su u Norveškoj, Francuskoj, Holandiji, SSSR, Finskoj, Rumuniji i drugim zemljama. Sudeno je i u zemljama u kojima su se zločini desili – u Čehoslovačkoj, Sovjetskom Savezu, Mađarskoj, Rumuniji, Poljskoj, gde je Rudolf Hes (Höss), komandant logora Aušvic, osuđen na smrt (1947, Krakov).

Uporedo sa suđenjima, na kojima je optužen vrlo mali broj počilaca, za odbeglim nacistima su tragala mnoga državna tela (Kancelarija za posebne istrage u SAD), ali i privatne organizacije i istražitelji/ke. Pripadnici Izraelske službe bezbednosti su u Argentini uhvatili Adolfa Ajhmana (Adolf Eichmann, maj 1960), jednog od glavnih tvoraca i izvršitelja ideje „konačnog rešenja“, koji je, posle januara 1942, kao načelnik Odeljenja za jevrejska pitanja u Gestapou, koordinirao deportacije Jevreja na istok i kontrolisao

otetu jevrejsku imovinu. Suđeno mu je tokom 1961, u Jerusalimu. Proglašen je krivim po svih petnaest tačaka optužnice (između ostalog, za zločine protiv jevrejskog naroda i za zločine protiv čovečnosti) i osuđen je na smrt. Obešen je 1. juna 1962.

U Jugoslaviji je, na Drugom zasedanju AVNOJ-a (novembar 1943), osnovana Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, čiji je zadatak bio dokumentovanje zločina, objavljivanje prikupljene građe i kažnjavanje odgovornih. Ona je najintenzivnije radila od oslobođenja do sredine 1946. godine.

Zakon o krivičnom delu protiv naroda i države donet je u avgustu 1945. godine. Na osnovu njega je suđeno vođi četničkog pokreta Dragoljubu Mihailoviću i grupi od još 23 optužena lica, pred Vojnim većem Vrhovnog suda FNRJ, od 10. VI do 15. VII 1946, u Beogradu. Mihailović je proglašen krivim po osam tačaka optužnice i osuđen na smrt, uz gubitak građanskih prava i oduzimanje imovine. Streljan je 17. VII 1946. Kažnjeni su svi kvislinzi i Nemci koji su uhvaćeni u zemlji, ali mnogi su ipak izbegli suđenja i pravdu – u Italiji, Musolini i njegovi najbliži saradnici bili su streljani, a zatim obešeni (1945), ali nije bilo nijednog sudskog procesa.

Sudovi (često ad hoc) u Francuskoj, Holandiji, Norveškoj, Velikoj Britaniji, Grčkoj, sudili su visokim vojnim oficirima i političarima za krivična dela koja u vreme izvršenja nisu bila predviđena zakonom, uz često izricanje najtežih kazni – smrtnih kazni ili doživotnog zatvora. Usled nedostatka odgovarajuće pravne procedure, posleratna suđenja za izdaju i/ ili ratne zločine u Evropi verovatno nisu imala formu koja bi, po današnjim merilima, zadovoljila kriterijume pravičnog suđenja, ali su smatrana neophodnom merom denacifikacije i kažnjavanja odgovornih.

**Literatura:** Hana Arent, *Izvori totalitarizma*, Beograd, 1998, Hana Arent, *Eichmann u Jerusalimu*, Beograd, 2000; Alan Levy, *Nazi Hunter: The Wiesenthal File*. New York. 2002; Mettraux, Guénaël, editor. *Perspectives on the Nurnberg Trial*, London, 2008; S. Nešović *Stvaranje nove Jugoslavije 1941 – 1945*, Beograd -Ljubljana, 1981; Zoran Stojanović, *Međunarodno krivično pravo*, Beograd, 2006; William A. Schabas, *Genocide in International Law: The crime of crimes*, Cambridge, 2000; Miodrag Zečević, *Dokumenta sa suđenja Ravnogorskom pokretu: 10. juni – 15. juli 1946*, knjige 1–3, Beograd, <http://www.znaci.net/00001/60.htm>, 2001; Efraim Zuroff, *Occupation, Nazi-hunter: The Continuing Search for the Perpetrators of the Holocaust*, 1994.

---

## Državni revizionizam

Državni revizionizam je institucionalizovana politička praksa koja je motivisana istorijskim revizionizmom, prekranjem istorije iz ideoloških/ političkih razloga, da bi se tako iskrivljena istorijska istina prilagodila potrebama sadašnjeg trenutka ili da bi se savremeni motivi stavili u određen

(nerealan) istorijski kontekst. Pod uticajem ideologije autoritarnog nacionalizma i dogme o „nacionalnom jedinstvu“, u težnji za konstruisanjem novog identiteta, u Srbiji je uobličen novi vrednosni sistem. Kroz negaciju jugoslovenskog iskustva izvršena je revizija istorijskih predstava, a otklonom od komunizma i socijalizma

reinterpretiran je i pojam fašizma. Simboli antifašizma su potisnuti iz javnog prostora. Dan antifašističkog ustanka naroda Srbije (7. jul) ukinut je još 2001, a ulice i trgovi, državne institucije i škole koji su nosili imena po istaknutim učesnicima/ cama NOB su preimenovani.

Nakon 2000, država je postala jedan od vodećih nosilaca revizionističke prakse. Dva zakona, Zakon o izmenama i dopunama Zakona o pravima boraca, takozvani Zakon o izjednačavanju prava partizanskih i ravnogorskih boraca (2004), i Zakon o rehabilitaciji (2006, dopunjen 2011), pravno su potvrdili izmenjenu percepciju zbiivanja u Drugom svetskom ratu. Prvi zakon je u pravnom pogledu izjednačio partizanske i četničke veterane Drugog svetskog rata. Drugi zakon je predvideo rehabilitaciju svih koji su osuđeni iz „ideoloških i političkih razloga“, iako nema merila pomoću kojih sud to može da utvrdi. U procesu za rehabilitaciju Dragoljuba Mihailovića dovodi se u pitanje legitimitet „pobedničkog“ Vrhovnog suda FNRJ i ispravnost presude i kazne, iako je, bez obzira na revizionističku retoriku o „montiranim procesima“, istraženo i naučno verifikovano da praksa četničkog pokreta za vreme Drugog svetskog rata nije bila antifašistička već kolaboracionistička. Novi zakonski okvir je postao institucionalni mehanizam za kolektivnu istorijsko-političku rehabilitaciju kvislinških snaga. Do sada je rehabilitovano nekoliko stotina ljudi, među njima i Momčilo Janković (2011), ministar u Nedićevoj vladi, potpisnik mnogih represivnih zakonskih odredbi (na primer, Uredba o prekim sudovima).

Formirane su i dve komisije – Komisija za pronalaženje zemnih ostataka generala Mihailovića i Državna ko-

misija za pronalaženje i obeležavanje tajnih grobnica u kojima se nalaze posmrtni ostaci streljanih posle oslobođenja 1944 – koje ilustruju spregu predstavnika akademskog istorijskog revizionizma i države u političkoj funkcionalizaciji prošlosti. Veliki uticaj na širenje i normalizaciju radikalno izmenjene slike prošlosti imaju i Srpska pravoslavna crkva, istorijska publicistika, naročito udžbenici, i mediji.

**Literatura:** Aleksandar Sekulović, *Pravni i srodni aspekti rehabilitacije Draže Mihajlovića*, <http://www.rex.b92.net/sr/ovogmeseca/tribineDebate/story/4424/Tribina++debata%3A+NEMA+REHABILITACIJE+za+ratne+zlo% C4%8Dince+i+saradnike+okupatora+.html>; Milan Radanović, *Sudska rehabilitacija ministra Momčila Jankovića kao važan korak u političkoj rehabilitaciji snaga srpskog kvislinštva*, <http://www.starosajmiste.info/blog/sudska-rehabilitacija-ministra-momcila-jankovica-kao-vazan-korak-u-politickoj-rehabilitacijisnaga-srpskog-kvislinstva/>; Milan Radanović, „Zakon o rehabilitaciji i njegova primena kao paradigma istorijskog revizionizma u Srbiji“, *Antifašizam pred izazovima savremenosti*, (pr. Milivoj Bešlin i Petar Atanacković), Novi Sad, 2012. <http://www.csi-platforma.org/sites/csi-platforma.org/files/publikacije/Antifasizam-pred-izazovima-savremenosti.pdf>; Miodrag Zečević, *Dokumenta sa suđenja Draži Mihailoviću*, <http://www.znaci.net/00001/60.htm>; Olivera Milosavljević, *Politička zloupotreba prošlosti: Rehabilitacija, relativizacija, fašizacija, transkript izlaganja na tribini Alternativne kulturne organizacije*, Novi Sad, 10.maj 2012, transkript, OM.; Todor Kuljić, „Anti-antifašizam“, Godišnjak za društvenu istoriju, sveske 1–3, Beograd, 2005, <http://csi-platforma.org/sites/csi-platforma.org/files/tekstovi/kuljic-todor-antifasizam.pdf>; Todor Kuljić, *Prevladavanje prošlosti, uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, Beograd, 2002, [www.helsinki.org.rs/serbian/doc/Ogledi03.pdf](http://www.helsinki.org.rs/serbian/doc/Ogledi03.pdf); *Закон о изменама и допунама Закона о правима бораца, војних инвалида и чланова њихових породица*, Службени гласник Републике Србије, LX, 137/2004, Beograd, 2004; *Закон о рехабилитацији*,

Службени гласник Републике Србије,  
33/2006, Београд, 2006, текст закона – [http://www.komunikacija.org.rs/komunikacija/casopisi/Hereticus/V\\_1/15/download\\_ser\\_lat](http://www.komunikacija.org.rs/komunikacija/casopisi/Hereticus/V_1/15/download_ser_lat);  
Žarko S. Jovanović, „Uparednost oslobodi-

lačkog i gradanskog rata”, Tokovi. Časopis  
Instituta za noviju istoriju Srbije, 1–2/1993,  
Beograd, 1993, str. 181–186.

## Genocid

Izraz genocid (gr., Γένος,  
pleme; lat., caedere, ubiti)

prvi put je upotrebljen kao ilustracija obrazaca državnog nasilja nad određenim društvenim grupama u Drugom svetskom ratu, u knjizi Rafaela Lemkina „Vladavina sila Osovine u okupiranoj Evropi“ (1944).

U međunarodnom pravu genocid je sankcionisan Konvencijom o sprečavanju i kažnjavanju genocida, koju je Generalna skupština UN usvojila 9. XII 1948. Konvencija definiše genocid kao napad države na civile, s namerom da se uništi, u celini ili delimično, nacionalna, etnička, rasna ili verska grupa, kroz:

Ubijanje članova/ca grupe;

Nanošenje teških telesnih ili duševnih povreda pripadnicima/cama grupe;

Smišljeno nametanje teških životnih uslova pripadnicima/ cama grupe, sračunatih da dovedu do njenog fizičkog uništenja;

Sprečavanje rađanja u okviru grupe;

Nasilno premeštanje dece iz jedne grupe u drugu.

Prvo međunarodno sudsko telo koje je osnovano sa mandatom da sudi u slučaju genocida bio je Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju, osnovan UN Rezolucijom 827 (25.V 1993). Pored genocida, njegov Statut obuhvata i teška kršenja Ženevske konvencije, kršenje zakona i običaja ratovanja i zločine protiv čovečnosti, izvršene na teritoriji bivše Jugoslavi-

je, od 1991. Na suđenjima pred MKSJ dokazana je genocidna namera u izvršenju zločina u Srebrenici (1995), u kojem je, prema evidenciji udruženja preživelih, ubijeno 8.372 osobe, mahom Bošnjaka/kinja.

Posle sukoba u Ruandi, osnovan je Međunarodni krivični sud za Ruandu (oktobar 1994). Genocidna namera je dokazana u presudi Žan Pol Akaješu (Jean-Paul Akayesu), gradonačelniku grada Tabe (septembar 1998).

„Rimskim statutom“ (17. VII 1998) osnovan je Međunarodni krivični sud, trajno međunarodno sudsko telo koje sudi u slučajevima genocida, zločina protiv čovečnosti i ratnih zločina, kada je neko od tih krivičnih dela učinjeno na teritoriji neke od zemalja koje su prihvatile Statut, ili je delo učinjeno od strane njihovog državljanina. „Rimski statut“ je do danas potpisala 121 država, koje su se time obavezale da će njegove principe predvideti svojim krivičnim zakonodavstvima. Nisu ga potpisale, između ostalih, SAD, Kina, Indija i Izrael. Danas se termin genocid odnosi i na ubistvo više od milion Jermena u Osmanskom Carstvu, između 1915. i 1917. godine.

**Literatura:** I. W. Charny (Ed. in Chief). *Encyclopedia of Genocide*, Vol. 1–2. Santa Barbara, California, 1999; H. Fein, *Genocide: A Sociological Perspective*, Newbury Park, California, 1993; I. L. Horowitz, *Taking Lives: Genocide and State Power*, New Brunswick, New Jersey, 1997; *Konvencija o prevenciji i kažnjavanju zločina genocida* na adresi: [http://www.unhcr.ch/html/menu3/b/p\\_genoci.htm](http://www.unhcr.ch/html/menu3/b/p_genoci.htm); L. Kuper,

*Genocide: Its Political Use in the Twentieth Century*, New Haven, 1981; R. Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe*. Washington, DC, 1944; *Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju*, na adresi <http://www.icty.org>; *Međunarodni krivični sud za Ruandu*, na adresi: <http://www.icty.org>; Stanton, G. H.

*The Eight Stages of Genocide*, Washington, D.C. forthcoming; *Statut Međunarodnog krivičnog suda*, na adresi: <http://www.un.org/law/icc>; Totten, S., W. S. Parsons

## Holokaust

Holokaust je reč koja u originalu označava žrtvu spaljivanjem (gr., ὁλόκαυστος; ὄλον, potpuno i καυστον, spaljen). Termin se odnosi na smišljeno, sistematsko i državno kontrolisano uništenje (progon i ubistvo) Jevreja tokom Drugog svetskog rata. Isti događaj Jevreji označavaju rečju „šoa“, katastrofa, stradanje. Termin, u širem smislu, obuhvata i progone i uništenje drugih društvenih grupa, zbog „rasne inferiornosti“ (Romi), političkih i ideoloških razlika (komunisti, socijalisti, sindikalisti), religioznih razlika (Jehovini svedoci) i drugih nepoželjnih identitetskih svojstava (osobe sa invaliditetom i homoseksualci). Prema odredbama Nirnberških zakona (Zakon o građanima Rajha i Zakon o zaštiti nemačke krvi i nemačke časti, oba iz 1935), Jevreji su izgubili građanska prava, pravo na obrazovanje, pravo na rad u državnim institucijama, čak i pravo na boravak na javnim mestima. Od 1939, Nemci su, uz pomoć kvislinških aparata, primenjivali ove zakone u svim okupiranim zemljama. U Srbiji su oni doneti u aprilu i maju 1941.

„Konačno rešenje“ (nem., *Die Endlösung*) naziv je plana za sistematsko istrebljenje evropskih Jevreja. Iako su se masovna ubistva dešavala i ranije, detaljan plan o fizičkoj likvidaciji Jevreja napravljen je na sastanku u Vansiju (20. I 1942), na kojem je obezbeđena neophodna logistička

podrška. Nakon tog sastanka, izgrađeni su logori smrti, uglavnom na teritoriji Poljske, čiji je jedini cilj bio pogubljenje zatvorenika i zatvorenica. Masovna ubistva sprovedena su trovanjem ugljen-monoksidom, kao što je slučaj likvidacije u logoru „Sajmište“, ili gasom ciklon-b ili streljanjem. Godine 1933, u Evropi je živelo preko devet miliona Jevreja – dve trećine njih je ubijeno tokom Holokausta. U okupiranoj Srbiji, uključujući i Banat, u Holokaustu je ubijeno približno 16.000 Jevreja i Jevrejki (11.000 iz Srbije, 3.800 iz Banata i 1.100 izbeglica, mahom iz Austrije) ili skoro 90% predratnog jevrejskog stanovništva u tim oblastima. U posleratnom periodu, Holokaust je u kulturi sećanja marginalizovan, u okviru šireg diskursa, koji je u Jugoslaviji u prvi plan stavljao antifašistički otpor i narodno-oslobodilačku borbu. To je dovelo do toga da se genocidna politika prema Jevrejima često previdi i poistoveti sa drugim nacističkim ratnim zločinima nad civilnim stanovništvom. Jake revizionističke tendencije u srpskom društvu (lako dostupna antisemitska literatura, čest antisemitizam kod mladih, jačanje neonacističkih društvenih tendencija) podsećaju nas na važnost kulture sećanja. Zbog sprečavanja istorijskog revizionizma, Krivični zakoni većine zemalja imaju definisanu kaznu za zločin negiranja Holokausta. Srbija nije usvojila takav zakon. Nakon iskustva Holokausta, u

međunarodnom krivičnom pravu je, Međunarodnom konvencijom o prevenciji i kažnjavanju zločina genocida (1948), definisana zaštita određenih društvenih grupa nad kojima se sprovodi smišljeno, sistematsko i državno organizovano nasilje. (Detaljnije: odrednica „genocid“).

**Literatura:** Jovan Bajford, *Staro sajmište: Mesto sećanja, zaborava i sporenja*, Beograd, 2011. [http://www.rs.boell.org/downloads/Staro\\_sajmiste\\_-\\_Jovan\\_Bajford\\_72\\_dpi.pdf](http://www.rs.boell.org/downloads/Staro_sajmiste_-_Jovan_Bajford_72_dpi.pdf); Doris Bergen, *War & Genocide: A Concise History of the Holocaust*, Lanham, 2003; Branislav Božović, *Stradanje Jevreja u okupiranom Beogradu, 1941–1944*, Beograd, 2004; Richard Breitman, *The Architect of Genocide: Himmler and the Final Solution*, New York; Christopher R. Browning, *Fateful Months: Essays on the Emergence of the Final Solution*, London, 1985; Ward Churchill, *A Little Matter of Genocide. Holocaust and Denial in the Americas, 1492 to the Present*, San Francisco, 1997; Lucy S. Dawidowicz, *The War Against the Jews, 1933–1945*. New York, 1975; Martin Gilbert, *The Holocaust: A History of the Jews of Europe During the Second World War*, New York, 1986; Danijel

Jona Goldhagen, *Hitlerovi dobrovoljni dželiti. Obični Nemci i Holokaust*, Beograd, 1998; Israel Gutman, editor, *Encyclopedia of the Holocaust*, New York, 1990; Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, New Haven, 2003; Steven Katz, *The Holocaust in Historical Perspective: The Holocaust and Mass Death before the Modern Age*, New York, 1994; Milan Koljanin, „Struktura i delovanje policije nacističke Nemačke u okupiranoj Srbiji 1941–1944“, *Istorija 20. veka*, vol. 29, no. 3, pp. 143–156, 2011; Ženi Lebl, *Do „konačnog rešenja“: Jevreji u Beogradu 1521–1942*, Beograd, 2001; Primo Levi, *Zar je to čovek*, Beograd, 2005; Walter Manoschek, *The extermination of Jews in Serbia*, U. Herbert (ur.) *National Socialist extermination policies: contemporary German perspectives and controversies*. Oxford, 2000. (prevod [http://www.znaci.net/00001/178\\_9.pdf](http://www.znaci.net/00001/178_9.pdf)); Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945, žrtve genocida, učesnici NOR-a*, Beograd, 1980; United States Holocaust Memorial Museum, *The Holocaust. Holocaust Encyclopedia*. <http://www.ushmm.org/wlc/en/?ModuleId=10005143>, poslednji pristup 20. jula 2012; Leni Yahil, *The Holocaust: The Fate of European Jewry, 1932–1945*, New York, 1990.

**Porajmos** Termin *porajmos* (romski, *porrajmos*, *pharrajimos*, uništenje) odnosi se na nacističku politiku istrebljenja romskog stanovništva tokom Drugog svetskog rata. Zakoni upereni protiv Roma važili su u delovima Nemačke i pre 1933. godine, ali je skup radikalnih rasnih zakona stvorio osnovu za sistematske progone, koje je sprovodila Centralna kancelarija Rajha za sprečavanje ciganske pošasti (osnovana 1936). Dr. Robert Riter (Ritter), direktor Centra za istraživanje rasne higijene pri Ministarstvu zdravlja, ispitivao je način života i fizičke karakteristike Roma, da bi utvrdio kojoj grupi pripadaju, zbog

sprovedenja rasnih zakona. U svojoj studiji je utvrdio da su Romi iz Indije arijevske rase, koja je „iskvarena“ dugim mešanjem i proglasio 90% Roma iz Nemačke „polutanima“, koji su bili posebno opasni za društvo, zbog svoje asocijalne prirode i kriminaliteta koji im je pripisan poreklom. Grupno zatvaranje Roma počelo je u julu 1936. Izbijanje rata je pokrenulo masovne represije. U logorima širom zemlje, Romi su bili prisiljeni na rad. Sloboda kretanja im je bila ukinuta. Bili su podvrgnuti sistematskoj sterilizaciji. U januaru 1943, doneta je naredba o deportovanju Roma na istok i o oduzimanju njihove imovine. U teoriji



su bili pošteđeni Romi „čiste ciganske krvi“, zatim oni koji su se integrisali u društvo, kao i oni koji su se dokazali u nemačkoj vojsci. U praksi su izuzeci bili retki. U novembru 1943, Himler je izdao naredbu koja je Rome, u „treatmentu“ u koncentracionim logorima, izjednačila sa Jevrejima. U okupiranoj Srbiji, Romi su streljani tokom 1941. i početkom 1942. godine, u logoru „Topovske šupe“. Žene i deca su bili zatvoreni u logoru na Sajmištu. Tačan broj ubijenih Roma u Srbiji se ne zna. Procenjuje se da je ubijeno do 12.000 ljudi. Ne zna se tačan broj ubijenih Roma u Evropi. Brojke variraju, jer ne postoje precizni predratni podaci. Procenjuje se da je ubijeno do 30% celokupne populacije, to jest, od 130.565 do pola miliona ljudi, po nekima i više. Savezna Republika Nemačka formalno je priznala genocid nad Romima tek 1982. godine, tako da Romi prvobitno nisu bili uključeni u Zakon o odšteti (1949). Formalne državne inicijative u vezi sa istragom genocida nad Romima i reparacije preživelim došle su od Švajcarske, koja je osnovala komisiju za istraživanje, kao i Rumunije, čiji se predsednik Trajan

Basesku izvinio (oktobar 2007), delom i na romskom jeziku, zbog uloge Rumunije u deportovanju Roma u logore smrti.

**Literatura:** Janos Barsony, *Facts and Debates: The Roma Holocaust in Pharrajimos: The Fate of the Roma During the Holocaust*, ed. Janos Barsony and Agnes Daroczi, New York, 2008.; Isabel Fonseca, *Bury My Standing: The Gypsies and their Journey*, New York, 1995; Ian Hancock, *Responses to the Porrajmos: The Romani Holocaust in Rosenbaum*, Alan S., ed., *Is the Holocaust Unique?* Boulder & Oxford, 1996; Ian Hancock, „Romanis and the Holocaust: Reevaluation and an Overview“, *The Historiography of the Holocaust*, New York, 2004; Donald Kenrick, & Grattan Puxon, *The Destiny of Europe's Gypsies*, New York, 1972; Leh Mruz, 2002, „Nesećanje nije zaboravljanje: Cigani-Romi i Holokaust“, *Kultura: časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku*, br. 103/104, str. 97–121, <http://www.zaprokul.org.rs/Media/Document/CasopisKultura/1639.pdf>; The International School for Holocaust Studies u Shoah Resource Center, *Gypsies*, članak, [http://www1.yadvashem.org/odot\\_pdf/Microsoft%20Word%20-%206324.pdf](http://www1.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%206324.pdf); State Museum of Auschwitz-Birkenau, *Memorial Book: The Gypsies at Auschwitz-Birkenau*, Munich, 1993.

## Relativizacija fašističkih zločina

Nakon sloma evropskog socijalizma radikalno je izmenjena kultura sećanja na

Drugi svetski rat. Zbog potrebe nacionalističke ideologije za kontinuitetom sa nacionalnim elementima prošlosti, političke elite i revizionistička inteligencija nametnuli su nove obrasce sećanja, koji relativizuju zločine fašista, rehabilituju kvislinge i koji sve što je antifašističko odbacuju kao totalitarno.

Prekranje istorije Drugog svetskog rata u današnjoj Srbiji odlikuje težnja

da se odgovornost lokalnih kolaboracionista svede na minimum, uprkos brojnim istorijskim izvorima koji rasvetljavaju njihovo učešće u kolaboraciji, zločinima i realizaciji Holokausta, kao i normalizacija ideologije ravnogorskog četničkog pokreta, koji se predstavlja kao jedan od dva međusobno sukobljena antifašistička pokreta, dok se kolaboracija sa okupacionim snagama i zločini nad civilima zaboravljaju.

Odgovornost lokalnih kvislinških vlasti za Holokaust se prećutkuje. Uprkos tome što je Beograd imao jedan od

najtežih okupacionih režima u Evropi, Nedić je u udžbenicima predstavljen kao čovek „velikog ugleda kod Srba“, koji je „spasavao biološku supstancu srpskog naroda“. Ublažena je i ocena uloge Dimitrija Ljotića i Srpskog dobrovoljačkog korpusa, koji su bili glavni pomagači Nemcima u masovnim hapšenjima i zločinima.

U potrebi da se domaća kolaboracija odvoji od *de facto* kompromitujućeg fašizma, da bi se stvorila nacionalizovana verzija antifašizma, Draža Mihailović i ravnogorski četnički pokret su predstavljeni kao jedini zastupnici srpskih nacionalnih interesa i „pokretači antifašističkog otpora“. Pitanja kolaboracije i zločina nad civilima se ili ne pominju ili ih prati niz opravdavajućih argumenata. Potpuno je zanemarena činjenica da je, makar svojom pasivnošću, cela društvena elita 1941. *de facto* podržala fašizam. *Apel srpskom narodu*, kojim se pozivalo na kolaboraciju i uništenje komunisti, koji su se borili protiv fašističkog okupatora i kvilinga, potpisale su 533 osobe. Kada se ima u vidu ovako široki krug kolaboracije, jasni su motivi relativizacije i obesmišljavanja istorije ovog perioda.

Odnos prema Jevrejima i Romima nikada nije rasvetljen, najpre zbog politike sećanja posle oslobođenja, koja je akcenat stavljala na nadetničku antifašističku borbu, a zatim zbog nacionalističkog državnog revizionizma, koji je činjenice iz Drugog svetskog rata koristio pre svega radi isticanja žrtve srpskog naroda. Narredbe uperene protiv Jevreja, Roma i

komunista potpisivao je Dragi Jovanović, predsednik opštine i upravnik grada Beograda, čija slika i dalje visi na zidu Gradske skupštine. Rezultat sistematskog istorijskog revizionizma su mlade generacije, odgojene na nacionalističkim idejama istorijske superiornosti srpskog u odnosu na druge balkanske narode, slepe za sve „neprijatne istine“ o „nama“, počev od „Judenfrei“ Srbije iz 1942. do prećutnog srebreničkog genocida 1995.

**Literatura:** Dubravka Stojanović, *Udžbenici istorije kao ogledalo vremena, u: Ratništvo, patriotizam, patrijarhalnost*, (ur. V. Pešić, R. Rosandić), Beograd, 1994; Milivoj Bešlin, *U susret 9. maju, Danu pobede nad fašizmom*, CZKD, 3. maj 2012, <http://www.rex.b92.net/sr/ovogmeseca/tribine-Debate/story/4424/Tribina+i+debata%3A+NEMA+REHABILITACIJE+za+ratne+zločince+i+saradnike+okupatora+.html>; *Novosti iz prošlosti – znanje, neznanje, upotreba i zloupotreba istorije*, Beogradski centar za ljudska prava, 2010, [http://bgcentar.org.rs/index.php?option=com\\_content&view=article&id=738%3Anovosti-iz-prolosti-istorijske-iluzije-zablude-o-prolosti-i-njihov-uticaj-na-drutvo-i-politiku&catid=81&Itemid=1](http://bgcentar.org.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=738%3Anovosti-iz-prolosti-istorijske-iluzije-zablude-o-prolosti-i-njihov-uticaj-na-drutvo-i-politiku&catid=81&Itemid=1); Olivera Milosavljević, *Potisnuta istina, Kolaboracija u Srbiji 1941–1944*, Beograd, 2006; Petar Atanacković (ur.), *Nacija kao problem ili rešenje, istorijski revizionizam u Srbiji*, Novi Sad, 2008, [www.csi-platforma.org/sites/csi-platforma.org/files/publikacije/nacije-i-revizionizam.pdf](http://www.csi-platforma.org/sites/csi-platforma.org/files/publikacije/nacije-i-revizionizam.pdf); Sulejman Bosto, Tihomir Cipek, Olivera Milosavljević, *Kultura sjećanja: 1941. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, Zagreb, 2008. <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/sarajevo/06043.pdf>; Žarko S. Jovanović, *Kolaboracija u Srbiji 1941–1945. godine*, Beograd, 2001.

## Restitucija

Ovaj termin se danas u Srbiji odnosi na povraćaj imovine licima kojima je ova oduzeta „merama eksproprijacije, kroz agrarnu reformu, konfiskacije, sekvestracije i nacionalizacije, u periodu 1945. do 1990. godine (lat., *restitutio*, vraćanje u pređašnje stanje, nadoknada), dok sam proces restitucije reguliše Zakon o vraćanju oduzete imovine i obeštećenju (2011).

Prema važećem Zakonu o restituciji, koji spada u korpus revizionističkih zakona, naslednici Milana Nedića danas traže povraćaj njegove imovine, pri čemu to pravo ne mogu da ostvare naslednici njegovih žrtava, pre svega Jevreja, zato što zakon ne obuhvata period 1941–1945, to jest, ne uključuje jevrejsku imovinu oduzetu tokom Holokausta.

Progon Jevreja započeo je u maju 1941, a Nedićevo odeljenje za Jevreje, koje je servisiralo nemačku okupacionu vlast u „konačnom rešenju jevrejskog pitanja“, vodilo je računa o jevrejskoj imovini. U avgustu 1942, kada su svi Jevreji u Srbiji ubijeni, vlada je donela uredbu koju su potpisali svi članovi kabineta, a kojom se imovina Jevreja oduzima bez ikakve naknade i postaje vlasništvo Srbije.

Treće zasedanje AVNOJ-a i prvo zasedanje posleratne Narodne Skupštine Jugoslavije poništili su sve akte okupatora i kvislinških vlasti, na osnovu

čega je malobrojnim Jevrejima, koji su to tražili, imovina vraćena, ali im je kasnije ponovo oduzeta u procesu nacionalizacije. Ne može se tačno utvrditi koliko je imovine oduzeto, jer je veliki broj dokumenata nestao. Prema procenama Aleksandra Lebla, bez naslednika je ostalo 22.000 ljudi, to jest, oduzeta je imovina oko 5.500 četvoročlanih porodica.

Deklaracija iz Terezina (2009), koja reguliše povraćaj oduzete jevrejske imovine na globalnom nivou, predviđa povraćaj imovine i korišćenje imovine bez naslednika za finansiranje jevrejskih zajednica (Grčka) ili različitih reparacionih programa (Makedonija, Nemačka). Ona nema obavezujući karakter, ali pokazuje „moralni odnos država prema žrtvama Holokausta“. Potpisale su je sve zemlje EU, SAD, Rusija, Izrael, kao i sve bivše jugoslovenske republike. Osim Srbije.

**Literatura:** *Agencija za restituciju*, [www.restitucija.gov.rs](http://www.restitucija.gov.rs); *Zakon o vraćanju oduzete imovine i obeštećenju*, Službeni glasnik RS, br. 72/2011, 28.09.201; Zoran Janjetović, *Pitanje odštete žrtvama nacizma u jugoslovensko-nemačkim odnosima posle drugog svetskog rata*, Beograd, 1991, <http://www.drustvosns.org/nemacka%20manjina/janjetovic/Z.%20Janjetovic,%20Pitanje%20odstete%20zrtvama%20nacizma%20u%20jugoslovensko-nemackim%20odnosima.pdf>



## Skraćenice

### Organizacije i pojmovi:

- AFŽ – Antifašistički front žena  
AVNOJ – Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije  
CK KPJ – Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije  
DK – Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača  
ECRI - European Commission against Racism and Intolerance  
EU – Evropska unija  
FNRJ – Federativna Narodna Republika Jugoslavija  
GESTAPO - Geheime Staatspolizei  
JRZ – Jugoslovenska radikalna zajednica  
JVuO – Jugoslovenska vojska u otadžbini  
KPJ – Komunistička partija Jugoslavije  
MK KPJ – Mesni komitet Komunističke partije Jugoslavije  
MKSJ - Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju  
NKOJ - Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije  
NOB – Narodno-oslobodilačka borba  
NOF – Narodni front Jugoslavije  
NOJ - Narodna omladina Jugoslavije  
NOP – Narodno-oslobodilački pokret  
NOPOJ - Narodno-oslobodilački partizanski odredi Jugoslavije  
NOP i DVJ - Narodno-oslobodilačka partizanska i Dobrovoljačka vojska Jugoslavije  
NOR – Narodno-oslobodilački rat  
NOV i POJ - Narodno-oslobodilačka vojska i Partizanski odredi Jugoslavije  
NSDAP - Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei  
OT – Organizacija Tot (Todt)  
PK KPJ – Pokrajinski komitet Komunističke partije Jugoslavije  
RSHA - Reichssicherheitshauptamt  
SAD – Sjedinjene Američke Države  
SDK – Srpski dobrovoljački korpus  
SDS – Srpska državna straža  
SIPO und SD - Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienst  
SKOJ – Savez komunističke omladine Jugoslavije  
SOJ - Savez omladine Jugoslavije  
SS - Schutzstaffel  
SSOJ - Savez socijalističke omladine Jugoslavije

SSSR – Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika  
SSRNJ - Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije  
UGB – Uprava grada Beograda  
UN – Ujedinjene nacije  
USAOJ - Ujedinjeni savez antifašističke omladine Jugoslavije

### **Arhivi i muzeji:**

AJ – Arhiv Jugoslavije  
IAB – Istorijski arhiv grada Beograda  
JIM – Jevrejski istorijski Muzej  
MGB – Muzej grada Beograda  
MIJ – Muzej istorije Jugoslavije

### **Autori:**

M.P. – Milovan Pisarri  
M.R. – Milan Radanović  
N.L. – Nenad Lajbenšperger  
O.M.P. – Olga Manojlović Pintar

## Indeks mesta

„Albanija“, Zauzimanje palate, 255  
Antimasonska izložba, 74, 76  
Atentat na Svetozara Vujkovića, 83, 135  
Atentat na predsednika organizacije Zbor, 108  
Atentati na agente Specijalne policije, 130  
Autokomanda, 160  
Banjica, Logor 137  
Borba u Kosovskoj, 252  
Centralni dom Vojske Srbije, 39  
Centralno groblje, 226  
Diverzija u garaži „Ford“, 239  
Dom porodice Parenta, 114  
Eksplozija u ilegalnom stanu Lazara Simića i Šele Baruh, 124  
Eksplozija u stanu Jelene Cvetković, 132  
Groblje, Centralno, 226  
Groblje, Jevrejsko, 227, 234  
Groblje, Novo, 234  
Groblje oslobodilaca Beograda, 234  
Groblje, Sefardsko jevrejsko, 235  
Hapšenje kurirki Bukumirović, 148  
Hapšenje Roma u Marinkovoj bari, 171  
Hapšenje Vojislava Vučkovića i Fani Politeo, 77  
Huga Klajna, Skrivanje, 89  
Ilegalna štamparija CK KPJ, 156  
Ilegalna štamparija PK KPJ, 109, 135  
Jevrejska bolnica, 94  
Jevrejski logor Zemun, 180  
Jevrejsko groblje, 227, 234  
Kalemegdan, 84, 95  
Logor Banjica, 137  
Logor, Jevrejski, Zemun, 180  
Logor Milišića ciglana, 207  
Logor Sajmište, 176  
Logor Topovske šupe, 160  
Logor Organizacije Tot, 203  
Mehaničarska radionica Čedomira Marjanovića, 110  
Milišića ciglana, Logor, 207  
Novo Groblje, 234  
Okružno rukovodstvo „Princ Eugen“, 46

Organizacije Tot, Logor, 203  
Palata „Riunione“, 46  
Parenta, Dom porodice, 114  
Parezanović, Sklonište u kući porodice, 135, 149  
Plato ispred Leopoldove kapije, 84, 95  
Prihvatni logor Zemun, 197  
Pritvoreničko odeljenje Opšte državne bolnice, 81  
Prva beogradska gimnazija, 91  
Rudarsko geološki fakultet, 77  
Sajmište, Logor, 176  
Sedište i zatvor Gestapoa, 39  
Sedište i zatvor Specijalne policije, 50  
Sedište fašističke organizacije Zbor, 69  
Sedište Policije za Jevreje, 86  
Sedište i štamparija Pokrajinskog komiteta KPJ, 127  
Sefardsko jevrejsko groblje, 235  
Skladište tehnike MK KPJ, 57, 58, 107  
Sklonište u kući porodice Parezanović, 135, 149  
Skrivanje Huga Klajna, 89  
Spasavanje dece, 92  
Spasavanje Savskog mosta, 249  
Spomenik austrijskim Jevrejima stradalim u Kladovskom transportu, 237  
Spomenik jevrejskim žrtvama fašizma i palim borcima, 235  
Spomenik obešenima na Terazijama, 62  
Spomenik Menora u plamenu, 103  
Spomenik žrtava Genocida, 201  
Stratište Jabuka, 213, 214  
Stratište Jajinci, 220  
Stratišta Rakovica i ostala stratišta, 228  
Streljanja u Marinkovoj bari, 226  
Tajna mansarda, 116  
Teror nad civilnom stanovništvom, 243  
Topovske šupe, Logor, 160  
Zatvor Gestapoa, 64  
Zatvor Specijalne policije, 77  
Zauzimanje bloka zgrada ministarstava, 246  
Zauzimanje hotela „Splendid“, 250  
Zauzimanje Osnovne škole „Kralj Aleksandar“, 254



## Indeks ulica

Avalski put, 220  
Banjički venac, 135, 156  
Braće Jugovića, 39  
Braničevska, 130  
Cara Dušana, 91  
Daničareva, 109  
Dečanska, 254  
Dragoslava Jovanovića, 250  
Drinčićeva, 89  
Dubrovačka, 92  
Đušina, 77  
Džordža Vašingtona, 81, 86  
Hadži Milentijeva, 124  
Internacionalnih brigada, 116  
Jabuka, 214  
Kneza Mihaila, 255  
Kolubarska, 110, 135  
Kosovska, 252  
Krunska, 69  
Ledine, 227  
Marinkova bara, 171, 226  
Mokroluška, 148  
Mosorska, 149  
Mije Kovačevića, 234  
Nemanjina, 246  
Njegoševa, 57, 58, 107  
Novopazarska, 108  
Nušićeva, 252  
Obilićev venac, 50  
Pančevo, 214, 217  
Patrijarha Dimitrija, 228  
Patrijarha Varnave, 132  
Pavla Jurišića Šturma, 137  
Peke Pavlovića, 171  
Ruzveltova, 234, 239  
Save Tekelije, 77  
Savski most, 249  
Sazonova, 114  
Staro sajmište, 176

Svetog Nikole, 207  
Svetozara Markovića, 74  
Šarena ćuprija, 83, 135  
Šumatovačka, 127  
Tabanovačka, 160  
Terazije, 59  
Trg Nikole Pašića, 64  
Trg Republike, 46  
Trostruki surduk, 227  
Ušće, 203  
Vase Čarapića, 243  
Visokog Stevana, 92, 94  
Zaplanjska, 226  
Zelenjak, 228  
Zmaja od Noćaja, 38, 70, 72

## Indeks izvora fotografija

- br. 1: IAB
- br. 2: IAB
- br. 3: privatna kolekcija
- br. 4: privatna kolekcija
- br. 5: IAB
- br. 6: AJ
- br. 7: AJ
- br. 8: fotografija Vladan Jeremić
- br. 9: IAB
- br. 10: AJ
- br. 11: AJ
- br. 12: IAB
- br. 13: MIJ
- br. 14: AJ
- br. 15: AJ
- br. 16: privatna kolekcija
- br. 17: fotografija Rena Rädle
- br. 18: AJ
- br. 19: AJ
- br. 20: AJ
- br. 21: AJ
- br. 22: fotografija Rena Rädle
- br. 23: IAB
- br. 24: IAB
- br. 25: fotografija Rena Rädle
- br. 26: IAB
- br. 27: IAB
- br. 28: JIM
- br. 29: JIM
- br. 30: JIM
- br. 31: JIM
- br. 32: fotografija Rena Rädle
- br. 33: JIM
- br. 34: Bundesarchiv Bild 1011-185-0112 34, CC sharealike attribution
- br. 35: IAB
- br. 36: fotografija Rena Rädle
- br. 37: IAB
- br. 38: fotografija Vladan Jeremić
- br. 39: fotografija Rena Rädle
- br. 40: IAB
- br. 41: JIM
- br. 42: IAB
- br. 43: fotografija Vladan Jeremić
- br. 44: IAB
- br. 45: MIJ
- br. 46: IAB
- br. 47: IAB
- br. 48: IAB

br. 49: IAB  
br. 50: IAB  
br. 51: AJ  
br. 52: fotografija Rena Rädle  
br. 53: IAB  
br. 54: IAB  
br. 55: MGB  
br. 56: MGB  
br. 57: MGB  
br. 58: privatna kolekcija  
br. 59: fotografija Rena Rädle  
br. 60: fotografija Vladan Jeremić  
br. 61: JIM  
br. 62: IAB  
br. 63: fotografija Rena Rädle  
br. 64: privatna kolekcija  
br. 65: JIM  
br. 66: IAB  
br. 67: IAB  
br. 68: fotografija Rena Rädle  
br. 69: IAB  
br. 70: AJ  
br. 71: AJ  
br. 72: fotografija Lena Saiger  
br. 73: AJ  
br. 74: IAB  
br. 75: IAB  
br. 76: fotografija Vladan Jeremić  
br. 77: fotografija Lidija Mirković  
br. 78: IAB  
br. 79: IAB  
br. 80: fotografija Rena Rädle  
br. 81: fotografija Rena Rädle  
br. 82: fotografija Rena Rädle  
br. 83: fotografija Rena Rädle  
br. 84: fotografija Rena Rädle  
br. 85: fotografija Rena Rädle  
br. 86: privatna kolekcija  
br. 87: privatna kolekcija  
br. 88: IAB  
br. 89: IAB  
br. 90: IAB  
br. 91: IAB  
br. 92: IAB  
br. 93: IAB  
br. 94: IAB  
br. 95: MGB  
br. 96: MIJ  
br. 97: MIJ  
br. 98: MIJ

## Autorke i autori

Petar Atanacković (1979), diplomirao i magistrirao istoriju u Novom Sadu. Od 2010. živi i ne radi u Potsdamu, Nemačka.

Nenad Lajbenšperger (1979), istoričar, zaposlen u Republičkom zavodu za zaštitu spomenika kulture – Beograd. Oblasti interesovanja i istraživanja su mu: istorija Jugoslavije; obrasci i manifestacije sećanja na oružane sukobe; Španski građanski rat i njegova povezanost sa Jugoslavijom i njenim stanovnicima; lokalna istorija Zemuna i Srema.

Nataša Lambić, feministička i antiratna aktivistkinja.

Ilija Malović, diplomirao na Filozofskom fakultetu u Beogradu, odsek za sociologiju sa temom antisemitske ideje u Srbiji od dobijanja nezavisnosti 1878. do uspostavljanja kvislinške vlasti 1941. godine. Ostale oblasti interesovanja su sociologija politike, desni politički pokreti i ideologije, istorija eugeničkog i rasističkog pokreta. Nastavnik je sociologije u *XIII Beogradskoj gimnaziji*.

dr Olga Manojlović Pintar, istoričarka, saradnica Instituta za noviju istoriju Srbije, članica Foruma za primenjenu istoriju.

dr Milovan Pisarri (1980), doktorirao istoriju na Univerzitetu u Veneciji. Bavi se stradanjima civila u XX veku, Holokaustom, nacionalizmima, pri čemu je u središtu njegove pažnje prostor Balkana. Saradnik je na projektu *Poseta Starom sajmištu* od 2012. godine i član je Foruma za primenjenu istoriju.

Milan Radanović, apsolvent istorije i stolar. Objavio nekoliko radova na temu istorijskog revizionizma.

Rena Rädle (1970), umetnica i radnica u kulturi, diplomirala na Akademiji umetnosti u Kaselu, Nemačka. Od 2003. godine živi i radi u Beogradu. Zajedno sa sociologom i novinarom Dirkom Auerom inicijatorica je projekta *Poseta Starom sajmištu – starosajmiste.info*. Oblasti njenog interesovanja su politika i umetnost. Članica je Foruma za primenjenu istoriju, [www.fpi.rs](http://www.fpi.rs), [primenjenaistorija@gmail.com](mailto:primenjenaistorija@gmail.com).

Enzo Traverso (1957) istoričar, profesor je političkih nauka na Université de Picardie Jules Verne u Amiens i na École des Hautes Études en Sciences Sociales u Parizu.



CIP - Каталогизација у публикацији  
Народна библиотека Србије, Београд

343.819.5(497.11)''1941/1944''(082)

329.13(497.11)''1941/1944''(082)

341.322.5(497.11)''1941/1944''(082)

355.1-058.65(497.11)''1941/1944''(082)

MESTA stradanja i antifašističke borbe u  
Beogradu : 1941-44. : priručnik za čitanje  
grada / [Olga Manojlović Pintar ... [et al.]  
; uredili Milovan Pisarri (Pisari), Rena  
Rädle (Redle) ; prevod Milena Popović]. -  
Beograd : M. Radanović, 2013 (Beograd :  
Pekograf). - 314 str. : ilustr. ; 26 cm

Tiraž 700. - Str. 6-8: Predgovor / urednici.  
- Biografije autora: str. 314. - Napomene i  
bibliografske reference uz svako poglavlje. -  
Registri.

ISBN 978-86-916435-0-8

1. Манојловић-Пинтар, Олга, 1966- [аутор]

а) Концентрациони логори - Београд -

1941-1944 - Зборници б) Антифашизам -

Београд - 1941-1944 - Зборници с) Жртве

фашизма - Београд - 1941-1944 - Зборници

COBISS.SR-ID 196788236





